Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Penia en Ploutos

https://hdl.handle.net/1874/282778

A 4 192. 192

TENIA EN DOOR ΠΛΟΥΤΟΣ HEMELRYK

ss.
echt
25

Πενια εν Πλουτος

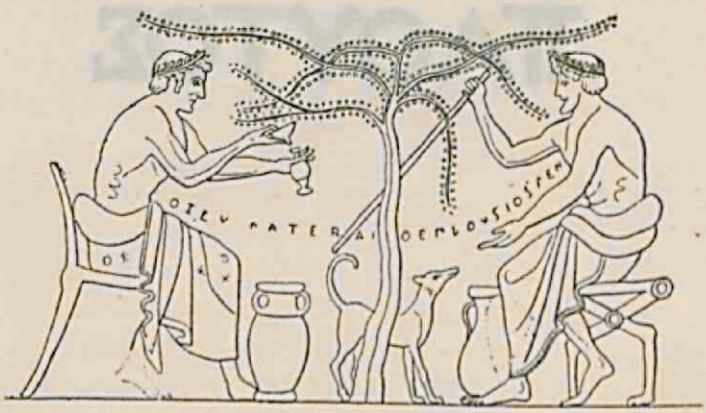

Ὦ Ζεῦ πάτερ, αἴθε πλούσιος γεν[οίμαν].

DRUK VAN BLIKMAN & SARTORIUS — AMSTERDAM — SLOTERDIJK

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
0401 4910

A. 4 192.
Diss. Utrecht, 1925

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

TENIA EN ΠΛΟΥΤΟΣ

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS DR. H. F. NIERSTRASZ, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 29 MEI 1925, DES NAMIDDAGS 4 UUR

DOOR

JACOB HEMELRIJK
GEBOREN TE WINTERSWIJK

Aan mijn vriend:

Koos Vorrink

AAN HET EINDE van mijn academiese studie geeft het mij een voldoening van mijn erkentelikheid te kunnen getuigen jegens U, Hoogleraren en Lectoren van de faculteit der letteren en wijsbegeerte, voor de wetenschappelike vorming die ik U te danken heb en voor de welwillende tegemoetkoming, die mij, ondanks de beletselen verbonden aan mijn biezondere omstandigheden, de studie mogelik hebben gemaakt.

In het biezonder mijn grote dank aan U, Hooggeleerde Bolkestein, gewaardeerde promotor, voor de vriendelike bereidwilligheid, waarmee U mij bij mijn onderzoek in alle opzichten hebt gesteund.
Ook Uw colleges, Hooggeleerde J. C. Vollgraff (†), Damsté, Ovink, C. W. Vollgraff en Zeergeleerde Rutgers van der Loeff zal ik steeds met dankbare herinnering gedenken.
Met graagte grijp ik deze gelegenheid aan ook U, Hooggeleerde Caland, mijn dank te brengen voor de moeite, die U reeds enige jaren bereid zijt U te getroosten om mij en enkele vrienden op een laat namiddaguur in te wijden in het Sanskrit en de Veda's □

INLEIDING

DE BEDOELING VAN DIT GESCHRIFT IS TEN EERSTE, VAST TE STELLEN, WELKE MAATSCHAPPELIKE groepen aangeduid worden met de woorden πένητες en πλούσιοι (en verwante termen), de grens tussen beide zooveel mogelik te bepalen en het criterium aan te geven, waarop de onderscheiding berust. Verder heb ik getracht uiteen te zetten van welke opvattingen omtrent πενία en πλοῦτος de schrijvers blijk geven, zowel ten aanzien van hun betekenis voor het menselik leven als van de invloed, die er aan toegekend wordt op lichaam en geest van het individu. Daarbij heb ik onderscheid gemaakt tussen opmerkingen en uitspraken, die door hun aard van een algemene geldigheid blijk geven, en de opzettelik vermanende of wijsgerige uitspraken, die moraliserend in een zekere tegenstelling tot de eerste staan. Het onderzoek is vooral gericht op de toestanden der 5e en 4e eeuw, doch voor de volledigheid gaat daaraan vooraf een verwerking der gegevens, die de literatuur van de tijd-daarvóór biedt. Uit de aard van de overlevering hebben de meeste gegevens betrekking op het leven in Athene en Attica. Toch zijn er niet weinig uitspraken, die doelen op toestanden elders en die het beeld daardoor wat minder eenzijdig maken. Ik heb me bepaald tot het onderzoeken der literatuur uit de aangegeven tijd, daar de inscripties voor dit doel zo goed als geen opheldering konden geven. Daarbij heb ik voor elk onderdeel een vaste volgorde der auteurs in acht genomen, voorzover ze gegevens opleverden, door tegelijkertijd zooveel mogelik rekening te houden met de chronologiese opeenvolging en tevens de auteurs te groeperen naar het literatuurgenre, dat ze vertegenwoordigen. Dat ik aan het slot een samenvatting der conclusies in het Duits heb gegeven, is natuurlik met de bedoeling gebeurd, dat belangstellenden, die het Nederlands niet voldoende verstaan, toch van de resultaten van dit onderzoek kunnen kennis nemen en ze eventueel toetsen aan de bewijsplaatsen der schrijvers, die opgegeven zijn.

INLEIDING

HOOFDSTUK I.

Wie gelden als πένης en πλούσιος?

ALGEMEEN is de vertaling voor de woorden πένης en πλούσιος „arm" en „rijk". Hoe is het gebruik van deze woorden in onze taal?

In het *„Woordenboek der Nederlandsche taal"* staat s.v. „arm": „De beteekenis van behoeftig, voor ons de hoofdbeteekenis, is waarschijnlijk slechts een bijzonder geval van het meer algemeene begrip ongelukkig, zwak, gering.[1°]) Niets of zoogoed als niets hebbende om van te leven.[2°]) Zeer gewoon in zelfstandig gebruik: een arme, de armen. *a*) In 't algemeen. *b*) In 't bijzonder. Iemand die leven moet van de publieke of bijzondere weldadigheid; zeer gewoon in het meervoud.[3°]) Niet zelden wordt „arm" meer relatief gebruikt: minder hebbende dan noodig is om zijn stand op te houden. — De vergelijkende trap „armer" beteekent dan minder welgesteld. — Voor de hedendaagsche taal behoort „armoede" bij „arm" in den zin van „pauper". „Armoede" wordt verklaard als: „de toestand, waarin hij verkeert, die arm is, die bijna niets heeft om van te leven."

Onder de definities van „arm" sub 1 en 2 vallen dus niet zij, die van hun loon leven. Afhankelik van de wisselende economiese omstandigheden zijn er steeds kleinere of grotere groepen arbeiders, die in armoede leven. De onderste groepen vervallen dan tot „de armen". Niet hij, die geen of te weinig bezit heeft, is daardoor arm; maar die geen of te weinig loon of andere inkomsten heeft voor zijn onderhoud.

Het arm zijn wordt bepaald door de mate van **inkomsten.**

Het relatieve gebruik van „arm" sub 3 wijkt hiervan af. Dit is een vrij willekeurig, individueel gebruik, waarbij we ieder onze eigen maatstaf aanleggen. De een noemt „arm", wat de ander soms nog „rijk" vindt. De maatstaf, die we hierbij onbewust aanleggen,

is onze eigen meerdere of mindere maatschappelike welstand.[1])

In het *„Woordenboek der Ned. taal"* staat s.v. **„rijk"**: „Vermogend, veel geld en goed bezittend, zeer gegoed, zeer bemiddeld of welgesteld. — Rijk zijn kan in meer betr. zin worden gebezigd: in zijn omstandigheden veel bezittend, meer bezittend, dan met zijn stand overeenkomt." — „Rijkdom" wordt verklaard als: „de toestand, waarin hij verkeert, die rijk is, die veel geld en goed bezit. „Rijkdom" kan ook meer betrekkelijk worden gebezigd."

Het rijk zijn wordt bepaald door de mate van **bezit.**

De afstand tussen armen en rijken is groot. Tussen beide groepen liggen de vele schakeringen van arbeiders, ambtenaren, handeldrijvende en nijvere middenstand.[2])

Opm. In dit hoofdstuk wordt het woord „arm" gebruikt in de Hollandse zin van „behoeftig", als niet de betr. betekenis uitdrukkelik is genoemd.

* * *

Hoe staat het nu met het gebruik der overeenkomstige woorden in het Grieks: πένης en πλούσιος ?

Letten we eerst op de etymologie, dan vinden we,[3]) dat πλοῦτος in verband gebracht wordt met πολύς = veel, Skrt. puru-h = veel, rijk. Hiermee verwant is πλέω, Lat. pluo, Skrt. plávate. De gereconstrueerde Indo-germ. vorm is *peleu = gieten, vloeien; overvloed,

---

[1]) In het „Handwörterbuch der Staatswissenschäften", 2e deel, vinden we op pag. 1: „Unter Armut versteht man technisch den Zustand, in dem sich eine Person dann befindet, wenn sie die zum notwendigsten Lebensunterhalte erforderlichen Mittel nicht besitzt und nicht erwerben kann und ohne die Hilfe anderer zugrunde gehen müsste."

„Wetser und Welte's Kirchenlexicon" zegt: „Armut im Allgemeinen ist die Entbehrung derjenigen Dinge, welche zum Unterhalt der leiblichen Existenz notwendig sind."

In J. en W. Grimm's „Deutsches Wörterbuch" vinden we: „Neben Mann, Frau, Leute waltet zwar die Bedeutung der Dürftigkeit vor, oft aber wird auch im Gegensatz zum Vornehmen blosz der geringe, gemeine Mann verstanden. — Ein armer Mann, ein Dürftiger, ein Bettler.

[2]) De tegenstelling: „bezittende" en „niet-bezittende" klasse loopt volstrekt niet parallel met die van „rijk" en „arm"; ze is een geheel andere, daar ze de mensen indeelt naar hun positie in het productieproces.

[3]) Zie E. Boisacq: Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Grappig is de etym. bij Suidas: πλοίσιον ἀντὶ τοῦ πολυούσιον.

volheid: *pelē (πίμπλημι, Lat. plenus). — Voor πένης verwijst Boisacq naar πένομαι, πόνος, πονηρός. De etym. is onzeker.

Gaan we het gebruik van deze woorden en verwante woorden na in de literatuur.

1. Homerus.

Πένεσθαι betekent: hard werken, ingespannen bezig zijn; πένης, dat pas in de literatuur van de 5e eeuw voorkomt, zal dus aanduiden iemand, die voor zijn brood moet werken.[1]) Bij Homerus vinden we één keer πενιχρός in de betekenis van „armoedig", tenminste in de ogen van Nestor.[2]) De betrekkelikheid van de „armoede" blijkt uit de toevoeging: „die niet veel beddegoed heeft." Eén keer komt πενίη voor in de bet. van „armoede".[3])

Arm en *behoeftig* is de:

πτωχός = hij, die πτώσσει, zich bukt, schuw is, om een aalmoes vraagt; adj. en subst.

ἀλήμων, ἀλήτης = hij, die ἀλᾶται: de zwerver; adj. en subst.

δέκτης † = hij, die δέχεται: de bedelaar; subst.

προίκτης = hij, die προίσσεται: de bedelaar; adj. en subst.

κεχρημένος = behoeftig; adj.[4])

Met al deze woorden zijn zij bedoeld, die niet anders dan door bedelen in hun onderhoud (kunnen) voorzien. Hen dwingt de nood of gebrek.[5]) Zij kunnen niet werken of zijn te lui en willen niet.[6]) Zij zijn behoeftig (κεχρημένοι), welk woord, absoluut gebruikt, steeds verbonden is met bedelaar of landlooper.[7]) Als we Antinoös geloven,[8]) dan zijn ze in de stad niet zeldzaam. Ook de uitbeelding van het type-bedelaar in de Odyssee wijst erop, dat hij geen zeldzaamheid is. De beroepsbedelaar Arnaeus gaat huis aan huis (πανδήμιος), [9]) heeft een maag als een vuilnisvat, is groot maar slap en futloos. Spottend noemt men hem Iros (naar de bode der goden), omdat hij voor allerlei boodschappen en karweitjes gebruikt wordt;

---

[1]) Zie E. Boisacq; en F. Muller Jzn.: Grieksch Woordenboek. [2]) Od. III 348: ὥς τί τευ ἠ παρὰ πάμπαν ἀνείμονος ἠδὲ πενιχροῦ ᾧ οὔ τι χλαῖναι καὶ ῥήγια πόλλ' ἐνὶ οἴκῳ. [3]) Od. XIV 157: ὅς πενίῃ εἴκων ἀπατήλια βάζει. [4]) ἐπιδευής komt niet voor in absoluut gebruik met de betekenis „arm". Ilias V 481 moet het aangevuld worden met αὐτῶν. [5]) Od. XIX 73; XVII 502 ἀχρημοσύνη †. [6]) Od. XVIII 362. [7]) Od. XIV 155. [8]) Od. XVII 376. [9]) Od. XVIII 1 sqq.

hij is brutaal tegen zijn mededinger Odysseus en geneigd tot vechten terwille van de gunst en het vermaak zijner broodheren. Ook de genoeglikheid, waarmee een bedelaar in het huis van een edelman de maaltijd bijwoont en in de onmiddellike nabijheid geduld wordt, wijst erop, dat hij een alledaagse verschijning is.[1]) Jegens hem past liefdadigheid[2]) in de vorm, die het epos kent, van gastvrijheid; als ξεῖνος staat hij onder de bescherming van Zeus.[3]) Op het land komt hij minder, want de boer geeft niet, hij vindt hem een last.[4])

Zijn er behalve de bedelaars nog mensen bij Homerus, die tot *de armen* gerekend moeten worden? Neen, niet in volstrekte betekenis; want zij, die met werken in hun onderhoud voorzien, vallen niet onder de armen of behoeftigen. Dat zijn in de eerste plaats de slaven, die rechtens niets bezitten kunnen, zèlf bezeten worden.[5]) Ten tweede de vrije loonarbeiders of dagloners.[6]) Ten derde de kleine boeren en handwerkslieden. Van de positie der derde groep blijkt bij Homerus weinig. Eén keer komt ἄκληρος voor n. l.: „in dienst te zijn bij een man zonder erfgoed (= land), die weinig levensonderhoud heeft."[7]) De vrije loonarbeiders, die zich in hoofdzaak door hun persoonlike vrijheid van de slaven onderscheiden, zijn landarbeiders, die zich als dagloner bij een boer verhuren. Zijn het verarmde boeren? Als dagloner te werken geldt voor weinig eervol, maar geeft een bestaan.[8]) De positie van deze groep is overigens weinig bekend.

Het woord voor „*arm*" is κεχρημένος en wordt van bedelaars gezegd. πενιχρός daarentegen is „arm" in betrekkelike zin, dus „eenvoudig". Voor „armoede" vinden πενίη †[9]) en ἀχρημοσύνη,[10]) dat uitdrukt „gemis aan bezit" (χρήματα). Dit „dwingt tot bedelen" staat er; of „tot dagloner worden," kunnen we misschien aanvullen.

Zooals πλοῦτος door zijn verwantschap met πολύς „veel" en πλη — „vol" te kennen geeft, duidt het een overvloed aan, en wel

---

[1]) Od. XVIII 48. [2]) Od. XIX 76. [3]) Od. VI 207; XVII 475, 399, 484. [4]) Od. XVII 18, 387; XX 379 ἄχθος ἀρούρης. [5]) Dat ze feitelik toch bezit verwerven, blijkt uit de literatuur. [6]) θῆτες, ἴριθοι en δμῶες (het laatste voor vrijen en slaven gebruikt). θῆτες: Scholion Od. IV 644: οἱ ἐλεύθεροι μέν, μισθῷ δὲ δουλεύοντες. [7]) Od. XI 490: ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίοτος πολὺς εἴη. [8]) Od. XVIII 357; Ilias XII 433 vermeldt een spinster, die voor haar kinderen een ἀεικέα μισθόν (schamel loon) verdient. [9]) Od. XIV 157. [10]) Od. XVII 502.

overvloed van sieraden en slavinnen,[1]) overvloed of welvaart voor een volk[2]), overvloed aan bezit in 't algemeen.[3]) In de Od. komt het twee keer voor.[4]) Als synoniemen van en in verbinding met πλοῦτος komen vaak voor ἄφενος en ὄλβος.[5]) Het adj. πλούσιος gebruikt Homerus nog niet, ἀφνειός en ὄλβιος zijn de woorden voor *rijk*. De landedelen zijn rijk door hun overvloed aan grond, vee, slaven en luxe-voorwerpen, verkregen door erfenis, als buit, of door handel in de vorm van gastgeschenken. Hymn. xxx 8 staat als omschrijving van ὄλβιος: „die alles in overvloed heeft."[6]) In de latere literatuur worden ἀφνειός en ὄλβιος verdrongen door πλούσιος, εὔπορος en εὐδαίμων. Ze blijven wel in gebruik, (ἀφνειός zeer weinig) maar zijn voornamelik tot de poëzie beperkt. Opmerking verdient het gebruik van πίων bij Homerus: 1° van dieren = vet; 2° van land = vet, vruchtbaar; 3° van tempels en steden = rijk.

2. Hesiodus.

Als synoniem van πενίη, die „verterend" en „gevloekt" is,[7]) staat een keer ἀνολβίη in regenstelling tot ὄλβος;[8]) d. w. z. gemis aan ὄλβος. De boer, die in πενίη[9]) verkeert en niet werkt, zooals hij moet, krijgt gebrek. Als hij door gemis aan voortdurende zorg en vlijt geen (winter) voorraad heeft, staat de honger voor zijn deur. „Werk, opdat de honger je haat, Demeter je liefheeft en je schuur vult met voorraad. Want wie niet werkt, zal ook niet eten."[10]) Zorg voor je oogst op tijd, is de raad van de dichter, „opdat je niet mogelik later uit gebrek bij anderen moet vragen en niet krijgt."[11]) Dit wordt vs. 399 en 408 nog eens met andere woorden herhaald. Alle drie keer volgt de verzekering, dat die anderen, je buren, je niet zullen helpen, als je door eigen schuld (ἀεργίη) in nood komt. Want de regel van de boer is te geven aan wie kan geven en niet te geven aan wie dat niet kan; het beginsel van wederzijds hulpbetoon.[12]) De boer,

---

[1]) Ilias I 171. [2]) Ilias II 670, Od. XXIV 486. [3]) Ilias V 708. [4]) XXIV 486, XIV 206. [5]) Ilias I 171, XVI 596, XXIV 536, Od. XIV 206. [6]) τῷ τ' ἄφθονα πάντα πάρεστι. [7]) Erga 717: θυμοφθόρος, οὐλομένη. [8]) Erga 319. [9]) Erga 638 spreekt Hes. van de κακὴ πενίη, die Zeus geeft cf. 717: μακάρων δόσιν αἰὲν ἐόντων. [10]) Erga 299, voorraad = βίοτος, vs. 500: βίος. [11]) Erga 394: μή πως τὰ μίταζε χατίζων πτώσσῃς, cf. vs. 399 en 408. [12]) Erga 354: καὶ δόμεν ὅς κεν δῷ, καὶ μὴ δόμεν ὅς κεν μὴ δῷ.

die in gebreke blijft, zodat hij in een kwade winter gebrek lijdt,[1]) is κεχρημένος[2]) of χρηίζων βιότοιο[3]), dus „*behoeftig*". Hem treft het gebrek bij zijn πενίη.[4]) Bij Homerus is κεχρημένος de bedelaar, die door ἀχρημοσύνη gedwongen is tot bedelen. Er is verschil, doch in beide gevallen is κεχρημένος = behoeftig. ἀμηχανίη en ἀχρημοσύνη betekenen: gemis aan (voldoende) middelen, armoede.

De boer, die hard werkt, krijgt het goed. „Door werken wordt men rijk aan vee en bezit."[5]) „Werken is geen schande, niet werken, dát is schande. En als je werkt, zal de luiaard je weldra benijden, als je welvarend bent, want met πλοῦτος gaat onderscheiding en aanzien gepaard."[6]) „Als je hart naar πλοῦτος uitgaat, volg dan de gegeven voorschriften."[7]) Opvallend is hier het gebruik van ἀφνειός, πλοῦτος en πλουτέω. Als we bij Homerus (b. v. Od. XIX 75) zien, welke eisen daar gesteld worden aan de inventaris van een rijk man en we vergelijken daarbij deze uitspraken van Hesiodus, dan is het duidelik, dat met dezelfde woorden door beide dichters niet hetzelfde bedoeld wordt.[8]) Er is evenveel verschil als tussen „rijkdom" en „welstand". De πλούσιος[9]) of ἀφνειός en de κεχρημένος zijn bij Hesiodus geen zo ver uiteenlopende gevallen, niet zulke uitersten. De boer streeft naar het een (en bereikt het), of vervalt tot het andere. De goede wedijver maakt, dat de buurman met zijn buurman concurreert in zijn streven naar ἄφενος.[10]) Dat ἄφενος meer is dan πλοῦτος

---

[1]) Erga 496: ἀμηχανίη. [2]) Erga 500. [3]) Erga 499. [4]) Erga 496.
[5]) Erga 309: ἐξ ἔργων δ' ἄνδρες πολυμηλοί τ' ἀφνειοί τε. [6]) Erga 311: ἔργον δ' οἰδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος. εἰ δέ κε ἐργάζῃ, τάχα σε ζηλώσει ἀεργὸς πλουτεῦντα· πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ. [7]) Erga 381: σοὶ δ' εἰ πλούτου θυμὸς ἐέλδεται ἐν φρεσὶ ἦσιν, ὧδ' ἔρδειν, καὶ ἔργον ἐπ' ἔργῳ ἐργάζεσθαι. cf. Phocylides fr. 5 (Hiller-Crusius):

Χρηίζων πλούτου μελέτην ἔχε πίονος ἀγροῦ· ἀγρὸν γάρ τε λέγουσιν Ἀμαλθείης κέρας εἶναι.

Hes. Theogonie 969: De god Πλοῦτος zoon van Demeter en Jasion, is verwekt op de akker: νειῷ ἐνὶ τριπόλῳ. cf. Hom. Od. V 125.

[8]) Ed. Schwarz, Charakterköpfe I, pag. 10 zegt van πλοῦτος: „ein erfrischender Hauch des Segens, den Erde und Meer der menschlichen Tatkraft spenden, jenes Segens den der Hellene alter Zeit mit dem einen nicht zu übersetzenden Wort πλοῦτος bezeichnet".

De zegen des vredes heet πλοῦτος b.v.: Bacchyl. 8 (12); Melica adespota (Hiller-Crusius) fr. 39: ὦ γλυκεῖ' εἰρήνα πλουτοδότειρα βροτοῖς. Het beeld van Εἰρήνη te Athene droeg de jonge Plutus op de arm. [9]) Erga 22.
[10]) Erga 21.

en ὄλβος schijnt vs. 634 te kennen te geven, waar Hesiodus vertelt, dat zijn vader Cyme verliet, omdat hij geen goed bestaan had, „niet de overvloed vluchtend, en ook niet welstand en voorspoed, maar de kwade πενίη"[1].

Uit alles blijkt, dat Hesiodus het heeft over de kleine boer, die zélf hard werkt en behalve zijn eigen gezin nog een enkele dagloner of slaaf tot hulp heeft.[2] „Allereerst een huis, een vrouw en een ploegos," zo begint de leiddraad voor de boer, die naar πλοῦτος streeft.[3] Het kleinbedrijf is de norm, in tegenstelling tot Homerus, waar we het milieu der landedelen leren kennen. Dit verschil is van invloed op de betekenis der gebruikte woorden. Het komt ook tot uiting in de tegengestelde opvattingen. Bij Hesiodus is noeste arbeid het middel tot welstand en geluk (πλοῦτος). Dat schept de behoefte aan veiligheid en zekerheid voor het moeizaam verworven bezit. Het bezit door strijd en met geweld verkregen is er uit den boze.[4] De πλοῦτος van Homerus kan niet door eigen arbeid verkregen worden. Die wordt verkregen door erfenis of gewonnen door strijd. Vandaar de verheerliking der krijgshaftigheid en de trots op verworven buit.[5]

Iedere trap van economiese ontwikkeling wordt gekarakteriseerd door zijn spreekwoorden. „Een draadje per dag is een hemdsmouw in 't jaar" geeft de manier weer, waarop Hesiodus zijn lezers raadt om πλοῦτος te vergaren.[6] Sparen is tevens een verzekering tegen de honger. Word dus niet zuinig, als je de bodem al ziet.[7] Wie niet werkt, zal ook niet eten,[8] past geheel in deze wereld, waar armoede wordt geweten aan eigen schuld, en werkloosheid (ἀεργίη), anders dan door eigen toedoen, uitgesloten geacht wordt.

3. De lyrici van de 7e en 6e eeuw.

Πενιχροί (adj. en subst.) zijn bij SOLON de kleine boeren, die lijden onder de veranderde economiese omstandigheden in het

---

[1]) Erga 634: *βίου κεχρημένος ἰσθλοῦ - οὐκ ἄφενος φεύγων, οὐδὲ πλοῦτον τε καὶ ὄλβον, ἀλλὰ κακὴν πενίην.* [2]) Erga 502. [3]) ibid. 381, 405. [4]) ibid. 320. [5]) Ilias IX 406: *λῃστοὶ μὲν γάρ τε βόες καὶ ἴφια μῆλα.* [6]) Erga 361: *εἰ γάρ κεν καὶ σμικρὸν ἐπὶ σμικρῷ καταθεῖο καὶ θαμὰ τοῦτ' ἔρδοις, τάχα κεν μέγα καὶ τὸ γένοιτο.* cf. Crates fr. 10. [7]) Erga 369: *δειλὴ δ' ἐν πυθμένι φειδώ.* [8]) Erga 302: *λιμὸς γάρ τοι πάμπαν ἀεργῷ σύμφορος ἀνδρί.*

begin der „Geldwirtschaft" en van wie er vele door schuldeisers als slaven verkocht worden.[1]) Bij THEOGNIS komt πενιχρός, behalve als tegenstelling tot πλούσιος (vs. 621), ook zó voor, dat de betekenis duideliker uitkomt, n.l. als de dichter spreekt[2]) over πενίη, die erger is dan ouderdom en koorts voor een edelman (ἀγαθός). Want men moet op land en op zee verlossing ervan zoeken.[3]) πενίη staat hier gelijk met verlies van vermogen, gemis aan (voldoend) bezit, dat tot werken vernedert. „Sterven is beter voor een arme, dan te leven, gekweld door hevige armoede."[4]) Die keuze is begrijpelik voor een edelman als Theognis.

Het verbum πένεσθαι, dat bij Homerus betekent *arbeiden, zich sterk inspannen*, staat bij Solon en Theognis als tegenstelling tot πλουτεῖν[5]) in de betekenis *onvermogend* (of minvermogend) zijn.

„Velen van mindere stand zijn rijk, veel edelen arm, maar wij zullen met hen niet ruilen de adel voor rijkdom.[6])

Ook hier geldt „arm" in betr. zin, in de ogen n.l. van Solon. Aristoteles maakt uit zijn dichtwerk op, dat Solon een μέσος was.[7])

Πενίη is de toestand van allen, die πένονται, d.i. van de πενιχροί. Gemis aan voldoend bezit is voor een edelman ontbering, de gevolgen zijn verschrikkelik in zijn ogen. MIMNERMUS noemt onder de rampen, die de mens kunnen treffen[8]): „je bezit gaat verloren en de smartelike zwarigheden van πενίη komen."[8]) Zo spreekt ook Solon over een leven van arbeid, als hij zegt: „Wanneer iemand zonder middelen is (om van te leven, ἀχρήμων) en de zwarigheden (arbeid) van πενίη kwellen hem, denkt hij volstrekt veel bezit te zullen verwerven" (= wil dat met zijn werken bereiken[9]). In de daarna volgende verzen schildert Solon die ἔργα πενίης der ἀχρήμονες, zoals schippers, boerenarbeiders, handwerkslieden, dichters, μάντεις, heelmeesters enz.

---

[1]) Solon 2 vs. 23. [2]) Theognis 173. [3]) ibid. 179. [4]) Theognis 181, de vertaling met „arm" in relatieven zin is bedoeld. cf. Alcaeus fr. 73. [5]) Solon 14 vs. 1, Theognis 929. [6]) Solon 14: πολλοὶ γὰρ πλουτοῦσι κακοί, ἀγαθοὶ δὲ πένονται ἀλλ' ἡμεῖς αὐτοῖς οὐ διαμειψόμεθα τῆς ἀρετῆς τὸν πλοῦτον. [7]) Aristot. Pol. 1296a 19. [8]) Mimnermus 2 vs. 11: οἶκος τρυχοῦται, πενίης δ' ἔργ' ἀδύνητὰ πέλει. [9]) Solon 12 vs. 41: εἰ δέ τις ἀχρήμων, πενίης δέ μιν ἔργα βιᾶται, κτήσεσθαι πάντως χρήματα πολλὰ δοκεῖ.

ἀχρήμονες zijn zij, die niet van hun bezit kunnen leven.
πενίης ἔργα = alle zorg en arbeid, hieruit voortvloeiend.
ἀχρημοσύνη en χρημοσύνη duiden de omstandigheden aan, waarmee πενίη verbonden is: gemis, te kort aan middelen, bezit.[1])
χρημοσύνη heet bij Theognis[2]) de moeder der ἀμηχανίη = gebrek.

Armen, behoeftigen, op ondersteuning aangewezenen zijn de van huis en hof verdrevenen, die bedelen[3]); cf zij, die hun bezit hebben verkwist en bij hun vrienden bedelen, waar zij er maar een zien.[4])

Πλοῦτος, ἄφενος en ὄλβος staan als tegenstelling tot πενίη. — Zij, die al hun behoeften kunnen bevredigen, zijn even rijk als zij, „die veel zilver, goud, land, paarden en muilezels bezitten."[5]) De πλοῦτος van deze dichters, uit de adel voortgekomen, is meer die van Homerus, dan die van Hesiodus. Dit blijkt ook uit de bede van Theognis: „Ik begeer geen rijkdom, noch bid ik erom, maar moge 't mijn deel zijn te leven van weinig bezit, zonder enig leed."[6]) —

Voor THEOGNIS zijn πενία en πλοῦτος de kenmerken der twee standen, behoren dat tenminste te zijn: „Immers edelen past het πλοῦτος te hebben, πενίη behoort bij de gemene man."[7])

4. Herodotus.

De πένητες in Egypte maken, ter vervanging van varkens-offers, varkens van tarwedeeg, die ze bakken en offeren. Dit doen ze ὑπ' ἀσθενείης βίου = ten gevolge van hun geringe middelen.[8]) De derde soort lijkbalseming in Egypte is ook voor deze mensen, de χρήμασι ἀσθενέστεροι.[9]) Tot hen zullen ook behoren de γεωπεῖναι,

---

[1]) Theognis 155: μήποτέ τοι πενίην θυμοφθόρον ἀνδρὶ χολωθεὶς μηδ' ἀχρημοσύνην οὐλομένην πρόφερε. [2]) Theognis 389. [3]) Tyrtaeus 8: πτωχεύειν. [4]) Theognis 920. [5]) Dezelfde verzen worden toegeschreven aan Solon 22 en Theognis 719: Ἶσον τοι πλουτοῦσιν, ὅτῳ πολὺς ἀργυρός ἐστιν κτλ. [6]) Theognis 1155: ζῆν ἀπὸ τῶν ὀλίγων, cf. vs. 145: ὀλίγοις σὺν χρήμασιν οἰκεῖν. [7]) Theognis 525: καὶ γάρ τοι πλοῦτον μὲν ἔχειν ἀγαθοῖσιν ἔοικεν, ἡ πενίη δὲ κακῷ σύμφορος ἀνδρὶ φέρειν. [8]) Herod. II 47 slot. cf. VIII 51. [9]) II 88.

de boeren met weinig landbezit.[1]) Dat er een grens is voor het levensonderhoud, waarbeneden de πένης tot πτωχός wordt, blijkt uit III 14, waar iemand bij het leger bedelt, die zijn vermogen heeft verloren en niets bezit, behalve dan zoveel, als een πτωχός heeft. Hij is tot armoede vervallen (πτωχηίη).[2])

Πενίη heet de armoede van een landstreek. Voor een Perzies koning wordt Hellas een arm land genoemd.[3]) De „godinnen" Πενίη en Ἀμηχανίη verlaten het eiland Andros nooit, zeggen de bewoners.[4])

Opmerking verdient het gebruik van οἱ παχεῖς = de *vetten*, als synoniem van de gegoeden.[5])

5. Tragici.

Euripides onderscheidt twee maatschappelike klassen, als hij zegt: „Geef aan de demos niet de volle macht, noch doe hem kwaad door πλοῦτος te eren."[6]) Ook noemt hij de demos πένης λαός tegenover en naast de πλούσιοι.[7]) De vertaling met „arm volk" zou een miskenning van de blijkbare bedoeling van πένης zijn, dat slechts negatieve betekenis heeft: zonder πλοῦτος. Dat komt ook uit door het gebruik van synoniemen als ἄπλουτος bij Sophocles[8]), ἀχρήματος bij Aeschylus,[9]) en ἀχρήμων bij Euripides.[10]) Fragment 21 uit „Aeolus" van Euripides beveelt de samenwerking aan tussen πένητες en πλούσιοι en sluit met deze zin: „Wat de πένης niet heeft, geeft de πλούσιος en wat wij πλουτοῦντες niet bezitten, daartoe gebruiken wij de πένητες tot onze meerdere eer."

Van πενία is sprake bij hen, die niet of weinig bezitten, van eenvoudigen huize zijn.[11]) Electra noemt zich zelf πένης, daar ze

---

[1]) II 6. [2]) III 14: ἐκπεπτωκότα ἐκ τῶν ἐόντων ἔχοντα τε οὐδὲν εἰ μὴ ὅπα πτωχός. [3]) VII 102: τῇ Ἑλλαδι πενίη μὲν αἰεί κοτε σύντροφος ἐστι, cf. Xen. de Vect. I, 1. [4]) VIII 111. [5]) V 30 (Naxos), V 77 (Chalcis), VI 91 (Aegina), VII 156 (Megara en Sicilië). [6]) Nauck Trag. Graec. fragmenta: Euripides, Pleisthenes fr. 626. [7]) Aeolus fr. 21. [8]) Soph. fr. 751: γένοιτο κἂν ἄπλουτος ἐν τιμαῖς ἀνήρ. [9]) Aesch. Persae 167. [10]) Eur. Medea 461, cf. fr. 969: οὐ βούλομαι πλουτοῦντι δωρεῖσθαι πένης. [11]) Hel. 432: πλουσίων δόμων → μὴ ἐχόντων βίον. Electra 375 spreekt van πενία en τοῖς ἔχουσι μηδέν. Eur. fr. 327 Danaë: ὄλβιοι → πένης ἀνήρ . . . λεπτῶν ἀπ' οἴκων.

uitgehuwelikt is aan een eenvoudig man van goede afkomst, maar weinig bezit.[1]) Aan een πένης χρηστός wordt de voorkeur gegeven boven een κακὸς πλούσιος[2]) als schoonvader. De verarmde edelen zijn πένητες, arm aan vermogen.[3]) Door hun πενία zijn ze de minderen der πλούσιοι, maar te trots om van de arbeid van hun handen te leven.[4]) Deze πένητες of σπανίζοντες βίου hebben dus nog genoeg om van te leven; ze verkeren in betrekkelike armoede.

De πένης kan zich zelf onderhouden, *de arme* niet, die leeft van wat hij iedere dag krijgt of weet bijeen te scharrelen, hij is πτωχός.[5]) Het andere uiterste is de ζάπλουτος, de *rijke*.[6])

Van een verdeling in drie maatschappelike klassen (μερίδες) is sprake in de „Supplices" 238: 1° de ὄλβιοι (= πλούσιοι), die van geen nut zijn, en altijd meer begeren; 2° die niet bezitten en een schraal bestaan hebben (οἳ δ' οὐκ ἔχοντες καὶ σπανίζοντες βίου), de gevaarliken, die, merendeels toegevend aan hun afgunst, hun kwade angels richten tegen de bezittenden, bedrogen door de taal van hun slechte leiders; 3° de middelste klasse (ἡ ἐν μέσῳ), die het behoud is voor de staat (τώζει πόλεις), de orde hoedend, die de staat oplegt. Hiermee zijn waarschijnlik in hoofdzaak de boeren bedoeld.[7]) Ze behoren als zodanig tot de demos,[8]) de πένητες, maar worden hier naar hun politieke gezindheid van de overige demos onderscheiden.[9])

De ὄλβιοι of πλούσιοι zijn de burgers, die van hun bezit leven. Ook een slaaf kan πλούσιος zijn: „Immers zelfs een slaaf geniet aanzien, als hij πλουτεῖ, maar een vrije zonder πλοῦτος heeft geen invloed."[10]) Uitlatingen in deze geest, waaruit blijkt, dat slaven zich soms voldoende bijeengaren om πλούσιοι genoemd te worden,

---

[1]) Electra 37: λαμπροὶ γὰρ εἰς γένος γε, χρημάτων γε μὴν πένητες. [2]) Androm. 640. [3]) Danaë fr. 326: οἱ μὲν εὐγενεῖς βροτῶν πένητες ὄντες. [4]) Bellerophontes fr. 285, 11: ὅστις δὲ γαῦρον σπέρμα γενναῖόν τ' ἔχων βίου σπανίζει ... πενίᾳ δ' ἐλάσσων ἐστίν ... ὑπ' αἰδοῦς δ' ἔργ' ἀπωθεῖται χερῶν. [5]) Adespota fr. 284: πτωχὸς πλανήτης, βίον ἔχων τοὐφ' ἡμέραν. [6]) Bellerophontes fr. 285, 6; Androm. 1282. [7]) cf. Orestes 920: αὐτουργός, οἷπερ καὶ μόνοι σώζουσι γῆν. W. Nestle: Euripides, pag. 300. [8]) cf. Aristot. Pol. 1318b 9. [9]) cf. Aristoph. Eccl. 197: τῷ πένητι μὲν δοκεῖ, τοῖς πλουσίοις δὲ καὶ γεωργοῖς οὐ δοκεῖ. [10]) Andromeda fr. 142: καὶ δοῦλος ὢν γὰρ τίμιος πλουτῶν ἀνήρ, ἐλεύθερος δὲ χρεῖος ὢν οὐδὲν σθένει. (χρεῖος is een synoniem van πένης.)

vinden we meer in de literatuur.[1]) Er ligt mogelik enige overdrijving in het gebruik van woorden als πλουτεῖν, εὐπορεῖν en τρυφᾶν voor een slaaf. Maar de gedachte aan ons æquivalent „rijk" wekt zeker geen juiste voorstelling.

Het bezit, dat πλοῦτος heten kan, is blijkbaar nogal beperkt van omvang. Dat ὄλβος gelijk is aan βίος πολύς[2]), zegt daaromtrent niet veel. Daarentegen wordt in Ion 632 πλουτεῖν en ὄλβος onderscheiden van matig bezit (μέτρια). Daar is sprake van de πλοῦτος van een tyran.

6. Voorsocratici.

DEMOCRITUS geeft de volgende verklaring:[3])
πενίη πλοῦτος ὀνόματα ἐνδείης καὶ κόρου: οὔτε οὖν πλούσιος <ὁ> ἐνδέων οὔτε πένης ὁ μὴ ἐνδέων. Diels geeft deze vertaling: „Armut, Reichtum. Worte für Entbehrung und Überflusz. Mithin ist wer entbehrt nicht reich, und wer nicht entbehrt, nicht arm."

Πενίη en πλοῦτος, woorden voor tekort en verzadiging (aan bezit, n.l.) zijn hier in hun betrekkelikheid gekarakteriseerd en in hun betekenis afhankelik gesteld van de persoonlike behoeften van ieder afzonderlik, van de gevoelens van voldaanheid en onvoldaanheid. Dit wordt het uitgangspunt van de nieuwe moraal, dat πλοῦτος en πενία in de ziel huizen,[4]) volgens welke Socrates zich πλούσιος noemt met een bezit van 5 mna.[5])

Fragment 251 van Democritus luidt: „De πενίη in een democratie is evenzeer te verkiezen boven het zogenaamde geluk bij despoten, als de vrijheid boven slavernij."[6]) Iedere gedachte aan behoeftigheid is hier bij πενίη uitgesloten.

ARCHYTAS zegt, sprekende over een afrekening (λογισμός):[7]) „De πένητες ontvangen van de vermogenden (δυναμένων) en de πλούσιοι geven aan de onvermogenden (τοῖς δεομένοις) in het vertrouwen

[1]) Xen. Oec. XIV 7: πλουσιωτέρους γιγνομένους van slaven. Aeschines I 54: ἄνθρωπος δημόσιος οἰκέτης τῆς πόλεως, οὗτος εὐπορῶν ἀργυρίου κτλ. [Xen.] Ath. Resp. I 11: τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς ἰαιτᾶσθαι ἐνίους .... ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δοῦλοι.
[2]) Suppl. 861. [3]) fr. 283 (Diels). [4]) Xen. Symp. IV 34. [5]) Xen. Oec. II 2.
[6]) Democr. fr. 251: ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενίη τῆς παρὰ τοῖς δυνάστῃσι καλεομένης εὐδαιμονίης τοσοῦτόν ἐστι αἱρετωτέρη, ὁκόσον ἐλευθερίη δουλείης. [7]) Archytas fr. 3 (Diels 262).

daardoor beide evenveel te krijgen." De gedachte, die met πένητες verbonden is: met een tekort aan bezit, komt hier duidelik uit.

In een fragment van de ANONYMUS IAMBLICHI is sprake van iemand, die door weg te schenken van πλούσιος tot πένης wordt en van κεκτημένος tot μηδὲν ἔχων.[1]) Op de tegenstelling valt hier de nadruk. Men kan zozeer πένης worden, dat men niets bezit. Een ander fragment zegt, dat elkeen naar πλοῦτος streeft, om bestand te zijn o.a. tegen brand, sterfte van slaven en vee![2])

7. [Xenophon] Atheniensium Respublica.

Dit geschrift, dat een aanval bevat op de Atheense democratie en daartoe de tegenstelling in belangen, betekenis en waarde der beide klassen van burgers uiteenzet, is ook om zijn terminologie voor ons van betekenis. Die twee klassen van burgers zijn: de πένητες en de πλούσιοι.

De πένητες vormen de grote hoop, de demos, het gemene volk, de minderen; de πλούσιοι zijn de betere stand, de kleine groep.[3]) Waar loopt ongeveer de scheidingslijn tussen beiden? Die wordt o.a. bepaald door de verschillende militaire verplichtingen: de πένητες leveren het scheepsvolk, roeiers, stuurlieden, bootslieden, onderbevelhebbers en ook scheepstimmerlieden. De πλούσιοι leveren de hopliten.[4]) Evenmin als deze laatsten met „de rijken" gelijk te stellen zijn, kunnen de πένητες met „de armen" aangeduid

---

[1]) Diels 631,15. [2]) Diels 632.

[3]) [Xen.] Ath. Resp.
I 1: τοὺς πονηρούς → τοὺς χρηστούς.
I 2: οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος → τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων.
I 4: τοῖς πονηροῖς καὶ πένητι καὶ δημοτικοῖς → τοῖς χρηστοῖς.
I 4: οἱ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χείρους → οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοί.
I 5: τοῖς βελτίστοις → τῷ δήμῳ.
I 13: οἱ πλούσιοι → ὁ δῆμος.
II 10: ὁ ὄχλος → οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες.
II 18: τοῦ δήμου ... τοῦ πλήθους → πλούσιος ἢ γενναῖος ἢ δυνάμενος.
I 14: τοὺς βελτίστους. III 3: τῶν διομένων.

[4]) I 2: ὁ δῆμος ... ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς ... καὶ οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ πρῳρᾶται καὶ οἱ ναυπηγοί → οἱ ὁπλῖται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί, cf. Aristot. Pol. 1321a 12.

worden. Onder de πλούσιοι zijn enkele rijken.[1]) De πένητες daarentegen hebben wel slaven.[2]) Wat de slaven en ook de metoeken aangaat, deze zijn in levenswijze of uiterlik niet te onderscheiden van de demos, ja sommige slaven steken er boven uit en zijn welgesteld (πλούσιοι).[3]) De grief van de schrijver is, dat de πένητες bevoorrecht worden (πλέον ἔχει) boven de γενναῖοι καὶ πλούσιοι;[4]) want door de eersten te bevoordelen (πλέον νέμει) bevordert men de democratie. Immers, wanneer het de πένητες goed gaat (εὖ πράττοντες) en ze een groot aantal vormen, wordt de democratie sterk.[5]) Er is geen sprake van de onderscheiding van een aparte categorie armen, behoeftigen of bedeelden, noch ook van een z.g. middenstand.

8. Aristophanes.

In de Plutus hebben we een door overdrijving verwrongen beeld van de werkelikheid. Daarin treedt de godin „PENIA" op om zich te rechtvaardigen tegen de onverdiende smaad, dat zij de afschuwelikste van alle wezens is.[6]) De eerste beschuldiging tegen haar ingebracht is, dat vele schurken πλουτοῦσι, doordat ze op onrechtvaardige wijze veel hebben bijeengegaard, terwijl veel eerlike lieden er slecht aan toe zijn, honger lijden en meestal „Penia" tot gezellin hebben.[7]) „Als PLUTUS, van zijn blindheid genezen, zich gelijkelik zou verdelen," is het antwoord van Penia, „dan zou niemand meer naar enig handwerk omzien. Niemand wil smid, scheepstimmerman, kleermaker, wagenmaker, schoenmaker, steenbakker zijn, de was doen, leer looien of het land bebouwen, als hij kan leven zonder zich dáárom te bekommeren."[8]) — Er blijkt uit, dat

---

[1]) II 10: καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδία ἐνίοις, cf. I 3: τοὺς δυνατωτάτους.

[2]) I 19: λελῆθασι μανθάνοντες ἐλαύνειν τῇ κώπῃ αὐτοί τε καὶ οἱ ἀκόλουθοι, ἀνάγκη γὰρ ἀνθρωπον πολλάκις πλέοντα κώπην λαβεῖν καὶ αὐτὸν καὶ τὸν οἰκέτην.

[3]) I 10: ἰσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἴδη οὐδὲν βελτίους εἰσίν. [4]) I 2.

[5]) I 4: οἱ μέν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χείρους εὖ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γιγνόμενοι τὴν δημοκρατίαν αὔξουσιν.

[6]) Plutus 442: Πενία γάρ ἐστιν, ὦ πονήρ', ἧς οὐδαμοῦ οὐδὲν πέφυκε ζῷον ἐξωλέστερον. [7]) Plutus 502.

[8]) Plutus 511: οὔτε τέχνην ... οὔτ' ἂν σοφίαν μελετᾷη οὐδείς.
516: ἣν ἐξῇ ζῆν ἀργοῖς ὑμῖν τούτων πάντων ἀμελοῦσιν.

πλοῦτος in staat stelt om te leven zonder handenarbeid (ἀργός) —
„Want Penia dwingt als een meesteres de handwerker

διὰ τὴν χρείαν καὶ τὴν πενίαν

zijn bestaan te zoeken,"[1]) d.i. wegens gemis aan voldoend bezit. Nu somt het boertje Chremylus ironies op, wat Penia nog meer voor goeds brengt, te weten: (brand)blaren van het badhuis; hongerige kindertjes en oude vrouwtjes; allerlei ongedierte; muggen en vliegen, die om je hoofd gonzen en je wakker zoemen met het refrein: „Vooruit! Sta op! anders moet je hongeren!" Verder lompen voor kleren; een stroozak met luizen als bed; een verrotte biezen mat als dek; een stuk steen onder je hoofd als kussen; malvespruitjes voor brood; in plaats van gerstepap droge radijsgroente; de hals van een kapotte wijnkruik als voetebank en een gebroken wijnvat als baktrog.[2])

„Ho, ho!" protesteert Penia, „dat is het leven der πτωχοί, der armen, niet mijn leven, dat je hoont".[3])

„Maar de armoede (πτωχεία) is toch zeker een zuster der πενία", antwoordt Chremylus.[4])

„Neen", zegt Penia, „jij bedoelt een arme (πτωχός); die leeft zonder iets te bezitten. Maar het leven van een πένης is een spaarzaam en werkzaam leven, wel zonder iets over te houden, maar ook zonder te kort te komen."[5])

„Een gelukkig leven," spot Chremylus, „als je spaarzaam en zwoegend niet eens genoeg nalaat (n. l. land[6]) om begraven te worden."[7]) „Hekate weet het beste, wat beter is πλουτεῖν of πεινῆν (woordspeling op πενία), honger te lijden."[8]) En zijn kameraad Blepsidemos verklaart maling te hebben aan de voortreffelikheid van Penia en wil πλουτῶν smullen met vrouw en kinderen en, als hij schoon en glimmend uit het badhuis komt, op de handwerkslui en de Penia blazen.[9])

Wat blijkt uit dit toneel?

---

[1]) Plutus 534, cf. Eccl. 605: οὐδεὶς οὐδὲν πενίᾳ δράσει. [2]) Plutus 535—547.
[3]) Plutus 548. [4]) ibid. 549.
[5]) Plutus 552: πτωχοῦ μὲν γὰρ βίος, ὃν σὺ λέγεις, ζῆν ἐστιν μηδὲν ἔχοντα· τοῦ δὲ πένητος ζῆν φειδόμενον καὶ τοῖς ἔργοις προσέχοντα, περιγίγνεσθαι δ' αὐτῷ μηδέν, μὴ μέντοι μηδ' ἐπιλείπειν.
[6]) cf. Eccl. 591. [7]) Plutus 555. [8]) Plutus 595. [9]) Plutus 613.

De *armoede*, πτωχεία, is de toestand van iemand, die niets bezit, πενία is de toestand van iemand met *weinig* of *matig bezit*; πτωχοί zijn zij, die in volstrekte armoede leven, πένητες zijn allen, die door handenarbeid in hun behoeften voorzien, de boeren en handwerkers, het werkende volk.[1])

Het blijkt overigens geen rooskleurige tijd te zijn voor de πένητες, dat het nut van πενία zo nadrukkelik verkondigd wordt. Men bedenke, dat de eerste opvoering van de Plutus plaats vond in een tijd van oorlogsmalaise (408), toen de toestand van een aantal πένητες niet veel van die der πτωχοί verschilde en hun πενία veel op πτωχεία geleken zal hebben. Dan is het κακῶς πένεσθαι de oorzaak van hongerlijden en lompenkleding,[2]) (al moeten we mogelik een gedeelte op rekening van de charge der comedie schrijven). Dat verklaart ten dele het scherpe contrast met de uitspraak van Aristoteles, dat de meeste handwerkslieden πλουτοῦσιν.[3]) Voor een ander deel moeten we de voor ons schijnbaar onverklaarbare tegenspraak wijten aan de verkeerde voorstelling, die gewekt wordt door de vertaling met „rijken" en „armen". Beneden de grens der πένητες, vallen de armen en de meeste slaven ; dan komen de πένητες, te vergelijken met onze werkende middenstand met haar schakeringen[4]) (een afzonderlike vermelding van loonarbeiders

---

[1]) Pax 632: οὐργάτης λεώς, in vs. 636 πένητες genoemd, cf. Vespae 464 en 703.

Scholion ad Plutum 548; Suidas: Πτωχεία πενίας διενήνοχεν· ἡ μὲν γὰρ πενία μεμετρημένη ἐστὶν ἕνδεια, πόνῳ τὰ χρειώδη θηρῶσα· ἡ δὲ πτωχεία παντελῶς τῆς κτήσεως ἔκπτωσις. Καὶ ὁ μὲν πένης παρὰ τὸ πένεσθαι, ὅ ἐστιν ἐνεργεῖν καὶ ἐκ τούτου πορίζειν τὰ χρειώδη, εἴρηται. [εἴρηται δὲ πενία διὰ τὸ ἐκ τοῦ πονεῖν ἔχειν τὸ ζῆν.]

Suidas: χερνῆτις, ἡ ἀπὸ χειρῶν ζῶσα, χειρόβιος. Καὶ χερνήτης, ὁ πένης. cf. Scholion Eur. Hecabe 1220: πένης γὰρ ὁ χειρῶναξ.

Hesychius: χερνής· πένης, λάτρις, χειροτέχνης, ὁ ἀπὸ χειρῶν ζῶν, χειρόβιος.
χερνήτης· χέρνα γὰρ ἡ πενία.
πενία· ἀχρημοσύνη, ἀπορία.
πένεται. πονεῖ, ἐνεργεῖ, ἀχρηματεῖ, κάμνει.
πένης· ὁ αὐτοδιάκονος.

De comp. πτωχίστερος (Acharn. 425) = armer, cf. Kock, Comicorum Atticorum fragmenta I pag. 598 (494), III pag. 63 (221) πτωχότερος, cf. Lysias XXX 27, waar een stadsklerk πτωχός heet.

[2]) Equites 1270, Ranae 1066. [3]) Aristot. Pol. 1278a 21. [4]) cf. Xen. Mem. III 7, 6. Plutus 1178 wordt de ἔμπορος tot de πένητες gerekend.

vinden we in de Plutus niet) en daarna de πλούσιοι, die slechts voor een deel „rijkdom" kennen in een vorm, die zeer van de onze verschilt.[1]) Het verschuiven van de grens tussen πένητες en πλούσιοι, gepaard aan het gebruik der woorden in verzwakte betekenis, verheft de bovenste πένητες tot πλούσιοι en omgekeerd.

De πένητες *bezitten* ook *slaven* voor hun bedrijf. In „Plutus" komt het boertje Chremylus, een πένης, op met één van zijn slaven.[2]) Het boertje Trygaeus in „Pax" heeft twee slaven.[3]) „Als één van u geen graan heeft en slaven en veel kleine kinderen moet voeden," zegt het koor in „Lysistrate" tot de πένητες.[4])

De uitdrukking οἱ δεόμενοι maakt zo op het oog de indruk, een aanduiding te zijn voor „de behoeftigen," „de armen", b. v. Eccl. 415, maar is zo algemeen wel niet bedoeld;[5]) eer aldus: „zij, die daaraan (n.l. χλαινῶν) behoefte hebben, erom vragen." Evenzo in „Plutus" 830 en 834, waar gesproken wordt van hulp aan vrienden, die δεόμενοι zijn.[6])

Πλοῦτος bestaat voor een belangrijk deel uit landbezit en bezit van landbouwproducten. In „Pax" bidt het koor van boeren tot de goden om πλοῦτος voor de Hellenen: veel gerst, veel wijn en vijgen, vruchtbaarheid voor de vrouwen en herwinning van al het goede, dat door de oorlog verloren is.[7]) Πλοῦτος is hier, als zovaak = welvaart, voorspoed. Ook het communisme, dat Praxagora in „Ecclesiazusæ" bepleit, betreft in de eerste plaats het land en de slaven.[8])

---

[1]) Dat bewijzen ook de ἐοῦλοι πλούσιοι, cf. noot 1 pag. 22. [2]) Plutus 2, 26, 29. [3]) Pax 1, 2, 120. [4]) Lysistrate 1203; cf. [Xen.] Ath. resp. I 19; Xen. Symp. I 11; Lysias XXII, 6; Dem. XLV 71; Plato Rep. 465c; Aristot. Pol. 1252b 12, Kock III 118 (405). [5]) Eccl. 415 ἦν γὰρ παρέχωσι τοῖς δεομένοις οἱ κναφῆς χλαίνας.

[6]) Plutus 830 λαβὼν (ἱκανὴν οὐσίαν) ἐπήρκουν τοῖς δεομένοις τῶν φίλων.

[7]) Pax 1320. cf. Aristot. Pol. 1283a 3: οἱ πλούσιοι, ὅτι πλεῖον μέτεστι τῆς χώρας αὐτοῖς, Hesych. lexicon II pag. 229, opm. bij εὔπλουτον κανοῦν (Nauck fr. adesp. 213): πλοῦτον γάρ ἔλεγον τήν ἐκ τῶν κριθῶν καὶ τῶν πυρῶν περιουσίαν, Hesych. s. v. πλοῦτος· ἡ ἐκ τῶν σπερμάτων ἐπικαρπία, καὶ ἡ πανσπερμία.

[8]) Eccl. 592, 593.

9. Thucydides.

In boek I maakt Thucydides de tegenstelling:

οἱ πολλοί → οἱ τὰ μείζω κεκτημένοι [1])

die een verduideliking is van de tegenstelling πένητες en πλούσιοι, waarmee ze synoniem is: „de grote hoop → de mensen met de grotere vermogens." Hij spreekt daarbij van de Lacedæmoniërs. Meer in het algemeen sprekende van de bewoners van de Peloponnesus zegt hij, dat ze kleine boeren zijn (αὐτουργοί) en noch persoonlik, noch in de staatskas (ἐν κοινῷ) geld hebben tengevolge van πενία.[2])

10. Xenophon.

Op de vraag van Socrates in de Memorabilia: „wat noemt ge demos?" is het antwoord: τοὺς πένητας τῶν πολιτῶν. „Wie noemt ge πένητας en wie πλουσίους?"

„Πένητας noem ik hen, *die niet voldoende bezitten om van te leven;* πλούσιους hen, *die meer bezitten dan het toereikende.*"[3])

Dit is een nadrukkelike bevestiging van wat het gebruik dezer woorden ons reeds leerde: πένητες zijn niet anders dan de niet-πλούσιοι; de betekenis van „behoeftig, voor ons de hoofdbeteekenis van het woord arm," ontbreekt aan het woord πένης ten enenmale. Plato noemt ook de democratie de heerschappij der πένητες.[4]) De woorden δῆμος of δημόται (δημοτικοί) en πένητες worden als synoniemen gebruikt en komen in vaste verbinding voor.[5]) De onderscheiding in πένητες en πλούσιοι wordt gevarieerd door andere uitdrukkingen, al naar de auteur de nadruk legt op bepaalde begeleidende omstandigheden. Uit de bovengenoemde definitie blijkt, dat het normale geval is voor de πένητες, dat ze wel enig bezit hebben, maar zo weinig, dat het henzelf tot werken dwingt (handenarbeid wel te verstaan). De demos wordt dus gevormd door de kleine bezitters, zelfstandigen: boeren, ambachtslieden en handelaars; en is, zoals we reeds zeiden, met onze middenstand te

---

[1]) Thuc. I 6, 3. [2]) Thuc. I 141, 2. [3]) Mem. IV 2, 37: τοὺς μὴ ἱκανὰ ἔχοντας εἰς ἃ δεῖ τιλεῖν ... τοὺς πλεῖω τῶν ἱκανῶν ἔχοντας. cf. de Vect. I, 1: διὰ τὴν τοῦ πλήθους πενίαν. [4]) Plato, Rep. 557a. [5]) Mem. I 2, 58. τοὺς δημότας καὶ τοὺς πένητας. de Vect. VI, 1. Eur. Alc. 1057.

vergelijken. We zien het ook aan de opsomming van mensen, uit welke de volksvergadering bestaat: „vollers, schoenmakers, timmerlieden, smeden, boeren, kooplieden en marskramers."[1]) Loonwerkenden (μισθωτοί e.d.) worden hierbij niet genoemd. Dat deze, die niets dan hun werkkracht hebben om te verkopen en van te leven, ook tot de demos behoren en daarvan de onderste groep vormen, is wel aan te nemen, al blijkt hun aantal nog betrekkelik zeer gering te zijn. Dat Aristoteles hen enige keren afzonderlik noemt onder aan de lijst der tot de demos behorende groepen,[2]) is misschien een aanwijzing, dat er in de loop van de tijd percentsgewijze enige toename geweest is van deze categorie. Ook Plato spreekt van de demos, als van hen, die „zelf werken en niet erg veel bezitten; ze vormen de grote meerderheid in de democratie."[3]) Tot het bezit der πένητες behoort in de eerste plaats vaak een stuk land. Als de mededeling in de hypothesis van Lysias XXXIV waar is, dan waren er in 403 te Athene slechts 5000 burgers zonder landbezit, zodat de meesten voor een deel hun eigen voedsel verbouwden, zoals ook nu nog op het platte land.[4]) De traditie, versterkt door de gehechtheid aan een graf op eigen grond,[5]) zal hiertoe niet weinig bijgedragen hebben. In de twede plaats behoort tot het bezit der πένητες veelal een huis, dat ± 400 al voor 105 drachmen te krijgen was.[6]) Toch zijn er „veel" ambachtslieden, die in huurhuizen wonen, blijkens de volgende vraag in het Convivium: „Ziet ge niet ook veel timmerlieden en bouwers (οἰκοδόμους), die voor anderen huizen bouwen, maar die het voor zich zelf niet kunnen en in huurhuizen wonen?"[7]) En verder behoren tot dat bezit eventueel grondstoffen en gereedschappen voor het bedrijf,[8]) slaven,[9])

---

[1]) Mem. III 7, 6: τοὺς γναφέας ἢ τοὺς σκυτέας ἢ τοὺς τέκτονας ἢ τοὺς χαλκέας ἢ τοὺς γεωργοὺς ἢ τοὺς ἐμπόρους ἢ τοὺς ἐν τῇ ἀγορᾷ μεταβαλλομένους . . . ἐκ γὰρ τούτων ἁπάντων ἡ ἐκκλησία συνίσταται. [2]) Zie t. a. p. [3]) Plato Rep. 565a: δῆμος . . . ὅσοι αὐτουργοί . . . οὐ πάνυ πολλὰ κεκτημένοι . . . ὃ δὴ πλεῖστον . . . ἐν δημοκρατίᾳ. [4]) Busolt, Griechische Staatenkunde pag. 180 berekent een gemiddelde van 17 H.A. en 4 H.A. bouwland. [5]) cf. Aristoph. Eccl. 591. [6]) I. G. I Suppl. p. 35. [7]) Conv. IV 4. [8]) cf. Plato Rep. 421d. [9]) Zie pag. 27; cf, Xen. Hiero IV 7: ὁ ἰδιώτης οἰκίας ἢ ἀγροῦ ἢ οἴκου ἐπιθυμεῖ. Conv. I 11 zegt de parasitus Philippus ὁ γελωτοποιός, dat zijn slaaf het erg te kwaad heeft, doordat hij niets te dragen heeft en nog niets gegeten heeft. Misschien is de „slaaf" zelf ook een aardigheid, zoals b. v. van een orgelman, die het over zijn chauffeur heeft.

geld en huisraad. In levensstandaard zal er onder de πένητες onderling wel enig verschil bestaan hebben. Welk bestaan een boer, die zich πένης noemt, wel heeft, kan men b.v. lezen in „Institutio Cyri."[1]) De boer, die zich behalve πένης ook ἀποχειροβίωτος (van de [arbeid zijner] handen levend) noemt, moest als jongen (μειράκιον) met zijn vader mee naar de akker om te werken, en onderhield later zijn vader tot deze stierf. Hij bewerkte een klein lapje grond (μάλα μικρὸν γῆδιον), maar een vruchtbaar.

Hoezeer het bezit de normale grondslag is voor het levensonderhoud en welk innig verband er gelegd werd tussen beide, blijkt uit het woord βίος, dat beide nog ongescheiden uitdrukt: „vermogen" en „inkomen." Het bemoeilikt voor ons de vertaling vaak, daar wij gewoon zijn te onderscheiden, en we behelpen ons dan met het woord „levensonderhoud."[2])

In hoeverre algeheel gemis aan bezit een bestaansmogelikheid als loonarbeider toeliet, kunnen we moeilik uitmaken. In het Convivium vinden we van Antisthenes deze verklaring[3]): „Van mijn πλοῦτος vind ik de waardevolste bezitting deze, dat als iemand mij ook, hetgeen ik nu bezit, afnam, ik geen zo minderwaardig werk zie, dat mij geen voldoend onderhoud (τροφήν !) zou verschaffen." Een dergelik geval doet zich voor in de Memorabilia,[4]) waar iemand door verlies van zijn bezit gedwongen wordt met handenarbeid (loonarbeid) in zijn onderhoud te voorzien, hetgeen hem beter lijkt dan van een ander te lenen,[5]) vooral daar hij niets heeft om op te lenen. Op de vraag van Socrates, hoe lang zijn lichaam in staat zal zijn met loonarbeid hem het nodige te verschaffen, is het antwoord: „niet lang." Op zijn oude dag zal hij dan ook gebrek lijden. Toch heeft hij er bezwaar tegen bij een vermogend man een soort rentmeester, opzichter of baas te worden, want die slavernij zou hij niet verdragen.

Dat πενία of ἔνδεια (χρημάτων), te kort aan middelen of bezit,"[6])

---

[1]) Inst. Cyri VIII 3. 37 sqq.

[2]) b. v. Aristoph. PLUT. 751 (van πένητες): οἱ βίον ἔχοντες ὀλίγον, (en van πλούσιοι): ὅσοι οὐσίαν τ' εἶχον συχνὴν οὐκ ἐκ δικαίου τὸν βίον κεκτημένοι.

[3]) Conv. IV 40, N.B. de vraag van SOCR. aan Antisthenes: πῶς οὕτω βραχέα ἔχων μέγα φρονεῖς ἐπὶ πλούτῳ. [4]) Mem. II 8. [5]) cf. Mem. II 7, 2. [6]) cf. [Xen.] Ath. resp. I 5; Aristot. Eth. Nic. 1119 b 25: χρήματα ... πάντα ὅσων ἡ ἀξία νομίσματι μετρεῖται.

de oorzaak kan zijn van gebrek, doordat schaamte iemand weerhoudt zèlf te werken of zijn familieleden te laten arbeiden, blijkt Conv. II 7 1 sqq.[1])

Bezien we nu van de definitie, aan het begin van deze paragraaf genoemd, het twede deel:
Πλούσιοι *zijn zij, die meer bezitten dan het toereikende* (τὰ ἱκανά). De betrekkelike grootheid τὰ ἱκανά geeft aan het begrip πλούσιος (en dus ook aan πένης) een rekbaarheid, die de grens tussen beide verschuifbaar maakt. Socrates laat er dan ook op volgen: „Maar weet ge wel, dat voor sommigen, die heel weinig bezitten, dat weinige niet alleen voldoende is, maar dat ze er ook nog van overhouden, terwijl voor anderen zeer veel niet voldoende is? . . . Zodat we dan hen, die weinig bezitten, als ze zuinig (οἰκονομικοί) zijn, tot de πλούσιοι moeten rekenen." [2]) En Antisthenes zegt, als hem gevraagd wordt, waarom hij met zo weinig bezit trots is op zijn πλοῦτος, o.a.: „Ik zie veel mensen, die, hoewel ze heel veel bezitten, toch menen zó te πένεσθαι, dat geen inspanning hen te veel is, om meer te verwerven." [3]) Elders zegt Socrates, dat hij voldoende heeft (ἱκανῶς πλουτεῖ) aan een bezit van 5 mnai. Critobulus bezit meer dan 500 mnai, waarvan hij onbekommerd leeft en is πλούσιος. Maar Socrates noemt hem πένης, omdat hij er minder zeker van is, dat het hem voldoende blijft opleveren bij zijn levenswijze.[4]) In de Apologie laat Plato Socrates verklaren dat zijn πενία zeer groot is.[5]) Een comicus noemt hem πτωχός.[6])

De grens tussen πλοῦτος en πενία is door het in de definitie genoemde criterium niet scherp te trekken en wisselt naar de opvatting en het milieu van de schrijver. Gezien de behoeften van die tijd en de invloed van het zuidelik klimaat is de πλοῦτος, die voldoende is voor het onderhoud van de bezitter niet groot, altans niet in zulk een mate, dat ze een vertaling met „rijkdom" als regel wettigt.

---

[1]) cf. de Vect. IV 22: πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι καὶ Ἀθηναῖοι καὶ ξένοι οἳ τῷ σώματι μὲν οὔτε βούλοιντ' ἂν οὔτε δύναιντ' ἂν ἐργάζεσθαι. [2]) Mem. IV 2, 39. [3]) Conv. IV 35, cf. Hiero IV 8: οὐ γὰρ τῷ ἀριθμῷ οὔτε τὰ πολλὰ κρίνεται οὔτε τὰ ὀλίγα, ἀλλὰ πρὸς τὰς χρήσεις. [4]) Oec. II 2 sqq. [5]) Plato, Apologie 23c: ἐν πενίᾳ μυρίᾳ. [6]) Kock Com. Att. fr. I p. 351 (352); cf. Stob. Anth. (Hense) V pag. 782, 10: Πενέστατοι ἐγένοντο οἱ ἄριστοι τῶν Ἑλλήνων: Aristides, Phocion, Epaminondas, Pelopidas, Lamachus, Socrates en Ephialtes.

In de Oec. onderzoekt Socrates, hoe het komt, dat van dezelfde werkzaamheden de één zeer ἄπορος (onbemiddeld), de ander zeer πλούσιος (welgesteld) is.[1]) De hereboer Ischomachus zegt van zijn slaven, dat velen bij goed gedrag πλουσιώτεροι worden en dat hij ze als vrijen behandelt, hen niet alleen πλουτίζων, maar hen ook respecterende als καλούς τε κἀγαθούς[2]). In de Agesilaus lezen we, dat het beter is het leger te πλουτίζειν dan zichzelf[3]); daar is ook sprake van: zijn vrienden πλουτίσαι[4]). Soms wisselt πλουτίζεσθαι af met αὔξεσθαι.[5]). Inst. Cyr. zegt Cyrus: „wanneer ik verwerf, wat ik zie dat meer is, dan het voor mij benodigde, dan kom ik daarmee tegemoet aan de behoeften van mijn vrienden en help ermee andere mensen (πλουτίζων en εὐεργετῶν).[6]) Dit gebruik van πλουτίζειν geeft een idee, welke voorstelling er aan πλοῦτος verbonden is. Zo is ook verklaarbaar de bewering bij Plato, dat zij, die varen (οἱ πλέοντες) dat natuurlijk om πλοῦτος doen.[7])

11. Comici.

Hoewel de Attiese comici de ironie er dik genoeg oplegden, tasten we toch bij losse uitspraken buiten verband, zoals we hier hebben, licht verkeerd.

a. Πενία. In een fragment van Philemon worden de lasten opgesomd, die het πλουτεῖν meebrengt (te beginnen met afgunst, nijd en haat van anderen), om aan de voorkeur voor πενία een goede achtergrond te geven. Of dit als spot bedoeld is op meergehoorde klachten over de lasten van πλοῦτος of in ernst aan het publiek wordt ingegeven, doet er voor ons hier niet toe; wel is de nadere omschrijving van die behoefte aan πενία van belang. Ze luidt: „Daarom vind ik het veel plezieriger πένης te zijn, een matig bezit te hebben en een leven zonder zorgen. Want elke πένης wint

---

[1]) Oec. II 17: ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἔργων τοὺς μὲν πάνυ ἀπόρους ὄντας, τοὺς δὲ πάνυ πλουσίους. [2]) Oec. XIV 7, cf. noot 1 pag. 22. [3]) Ages. IV 6. [4]) Ages. I 17. [5]) Mem. II 1, 28. [6]) Inst. Cyr. VIII 2, 22.

[7]) Plato, Gorgias 467 d: πλούτου γὰρ ἕνεκα πλέουσιν. cf. Hesych. s. v. οὐσία· ἐξουσία, ... πλοῦτος, ... βίος, κτῆσις, en Suidas s. v. χρῆμα. πρᾶγμα, ἢ κτῆμα, πλοῦτος, οὐσία. cf. Aristoph. Plutus 160: „om U (Plutus), zijn alle ambachten uitgevonden."

groot leed uit."[1]) Iemand met bescheiden bezit, die (maar) zorgeloos leeft, is πένης.[2]) Men kan πένης heten en een slaaf bezitten, zoals we zien uit een fragment van Menander, waar een slaaf praat over een πένης, die blijkt zijn meester te zijn.[3]) Al kan een πένης met matig bezit misschien soms van geringe huur (pacht) leven of volstaan met zijn bedrijf in gang te houden door toezicht te oefenen, in de regel moeten de πένητες zelf (mee)werken om een voldoend bestaan te hebben. „Geen mens, die onbemiddeld (πένης) is, zal zonder een vak te kennen een verzekerd bestaan hebben."[4]) „Zij, die πένονται, moeten zwoegen, zolang ze leven; want ledigheid levert zelfs geen sober levensonderhoud op."[5]) „Als iemand zonder vermogen (πένης) een vrouw met geld neemt, néémt hij niet háár, maar geeft zich zelf."[6]) Wie niet bemiddeld is (πένομενος) en aangenaam wil leven, laat anderen trouwen, maar doet het zelf niet."[7])

Met ἀπορεῖσθαι als synoniem van πένεσθαι wordt niet bedoeld: „geen middelen van bestaan hebben," maar zonder vermogen, onbemiddeld zijn (wat het eerste tot gevolg kan hebben). Het komt b.v. voor in een fragm. van Antiphanes, waarin een lakenvolder zijn leven beklaagt en zegt, dat de god, die het eerst het handwerk aan de mensen leerde, de grootste ramp voor hen heeft gevonden.[8]) In een fragm. van Philemon staat: „Als ge een πένης ziet, die geen kleren heeft en hem die geeft etc."[9]) Hier is dus sprake van *een arme* πένης.

b. Πτωχός. De πένης, die door welke oorzaak dan ook, niet in zijn onderhoud voorziet, dus *arm* is in volstrekte zin, heet wel πτωχός, zoals we gezien hebben. De grens wordt niet scherp ge-

---

[1]) Kock II, Philemon pag. 506 (92): πένεσθαι ... ἔχειν τε μέτρια κἀμέριμνον ζῆν βίον, ... πᾶς γὰρ πένης ὢν μεγάλα κερδαίνει κακά. cf. II Diodorus 420 (2 vs. 7): Ζεύς .. εἰς τὰς οἰκίας εἰσέρχεται οὐχὶ διακρίνας τὴν πενιχρὰν ἢ πλουσίαν, οὐ δ' ἂν καλῶς ἐστρωμένην κλίνην ἴδῃ παρακειμένην τε τὴν τράπεζαν πάνθ' ἃ δεῖ ἔχουσαν, wat dus bij een πένης ook mogelik was.

[2]) cf. Kock III Menander 5 (6): ὁ μετρίως πράττων = ὁ πένης, en III Men. 178 (588): πενία = ὀλίγα ἔχειν. [3]) III Men. 118 (405), cf. pag. 27.

[4]) II Philemon 533 (213): οὔτ' ἀνὴρ πένης γεγὼς μὴ οὐ τέχνην μαθὼν δύναιτ' ἂν ἀσφαλῶς ζῆν τὸν βίον.

[5]) III Men. 188 (633): δεῖ τοὺς πενομένους μέχρι ἂν ζῶσιν πονεῖν. ἀπραξία γὰρ λιτὸν οὐ τρέφει βίον. [6]) III Men. 177 (583). [7]) III Men. 191 (650).

[8]) II 59 (123) vs. 3: ὅταν γὰρ ἀπορῆταί τις, ἂν μὲν ἀργὸς ᾖ. [9]) II 528 (176).

trokken, zoals uit de volgende voorbeelden blijkt, waar πτωχός soms als synoniem van πένης optreedt.

1. „Wie op zee vaart, is zwartgallig, straatarm (πτωχός) of levensmoe."[1])

2. „Wie arm (πτωχός) is en op de markt veel toespijs koopt, wie overigens onbemiddeld (ἀπορούμενος) is, maar daarvoor geld genoeg heeft (εὐπορεῖ), die kleedt vast 's avonds de voorbijgangers uit. En als iemand uitgeschud is, laat hij 's morgens vroeg maar dadelik op de vismarkt gaan loeren. De jonge πένης, die hij aal ziet kopen bij Micionus, moet hij meenemen en naar de gevangenis brengen."[2])

3. „Het toneel helpt de mensen hun leed dragen. „Als b. v. iemand, die πένης is, ziet dat Telephus armer (πτωχότερος) is dan hijzelf, draagt hij zijn πενία des te gemakkeliker."[3])

4. „Die het eerst het handwerk heeft gevonden als middel van bestaan voor de πτωχός, heeft velen ongelukkig gemaakt. Want eenvoudig(er) zou het zijn, dat hij, die niet leven kan, zonder smart stierf."[4])

5. „Armer dan een kwikstaart" (πτωχότερος κίγκλου) slaat volgens de opmerking ἐπὶ τῶν πάνυ πενήτων καὶ ἀσθενῶν.[5])

6 Een oude vrouw beschrijft haar behoeftig bestaan met haar man (een πτωχός), een dochter, een zoon en een slavin(?) „Drie van ons hebben een middagmaal. Wij tweeën echter moeten met elkaar een klein gerstebrood delen. Droevig klagen we, wanneer we niets hebben en onze huid wordt geel, als we zonder eten zijn." Dan somt ze op, waarmee ze zich zo al voeden : bonen, lupine, groente, knollen, erwten, lathyrus, eikels, uien, krekels, wilde peren, gedroogde vijgen. In de afwisseling van het menu zitten waarschijnlik dwaasheden voor de lachlust van het

---

[1]) II Alexis 374 (211). [2]) II Alexis 322 (78), [3]) II Timocles 453 (6).

[4]) III Menander 8 (14); de noot bij Kock die een citaat van Plautus ter vergelijking aanhaalt, waarin sprake is van al of niet geven aan een bedelaar (mendicus), geeft blijk van een verkeerde interpretatie van het woord πτωχός.

[5]) III Men. 63 (221).

publiek. In een ander fragment schijnt een rijkere vrouw in een gesprek dezelfde man πένης te noemen.[1])

7. In een fragment van Alexis „gaat iemand, die dure vis heeft gekocht als πτωχός weer naar huis."[2]) En in een fr. van Phoenicides wordt een arts voor πτωχός uitgemaakt door een hetaere.[3])

We kunnen dus vaststellen: 1° dat πτωχός niet betekent „bedelaar' en πτωχεύειν niet „bedelen", maar „arm" en „arm zijn".[4])

2°. Het belachelike wordt vaak gezocht in overdrijving. Zó kan πτωχός een krachtterm zijn voor πένης (b. v. 1), evenals het ook als scheldwoord voorkomt o. a. bij Demosthenes en Lysias. Waar (zelf)-beklag van een πένης bedoeld wordt, komt πτωχός ook in aanmerking.

c. Εὔπορος of πλούσιος. In de overdrijving naar de andere kant werkt de comedie graag met ongewone rijkdommen en zwelgerijen.[5]) Wie kan er echter op zijn minst al voor πλούσιος doorgaan? Iemand, die op zee vaart (de ἔμπορος dus).[6]) Deze koopman heeft soms zijn hele vermogen op zijn schip.[7]) Wie voor een uitgaaf geld genoeg heeft, is daartoe εὔπορος[8]) De uitdrukking πλοῦτος κεραμέως = „*bezit* van een pottebakker" voor „een onzeker bezit."[9]) Als een zoon zijn vader over wil halen royaler te zijn met zijn geld, zegt hij: „Ik vind, dat ge er zelf een goed gebruik van moet maken, allen helpen en εὐπόρους maken, zoveel ge maar kunt."[10]) Uit deze voorbeelden blijkt, dat de grens van dit begrip aanmerkelik lager ligt dan van ons „rijk" en „rijkdom".

---

[1]) II Alexis 356 (162) Meineke maakt blijkens de noot de opm.: „ubi tres *cenant* et duo reliqui pane certe vescuntur nondum extrema egestas regnat, quam apud se domi esse anus queritur. Scribendum est: τούτων δ' οἱ τρεῖς διαπεινῶμεν i. p. v. δειπνοῦμεν. Ordine instituto igitur bini semper quamvis tenui victu vitam tolerant, terni esuriunt." Voor zover de emendatie berust op de gegeven motivering, is ze onjuist, daar ze uitgaat van een verkeerde interpretatie van πτωχός. [2]) II 321 (76 vs. 8). [3]) III 334 (4 vs. 13).

[4]) cf. Bekker. Anecd. 112, 24: πτωχεύειν οὐ τὸ ἐπαιτεῖν, ἀλλὰ τὸ πένεσθαι. Ἀντιφάνης. cf. III 79 (281) en 85 (301).

[5]) III Menander 10 (24): εὐπορουμεν, οὐδὲ μετρίως κτλ. [6]) II Antiphanes 51 (101): ἐν γῇ πένεσθαι μᾶλλον ἢ πλουτοῦντα πλεῖν. cf. Plato Gorgias 467 d. [7]) II Anthiph. 73 (151): ἐπὶ χρήμασιν ὧν ἔμπορος φρονεῖ μέγα, ὧν ἐστι πάντων ἐνίοτ' ἄνεμος κύριος. [8]) II Alexis 322 (78 vs. 2). [9]) III Adespota 540 (749). [10]) III Men. 38 (128).

12. Oratores.

LYSIAS. In een oratie van Lysias worden σιτοπῶλαι (half winkeliers, half grossiers in graan) beschuldigd van woeker, in de vorm van prijsopdrijving door kartelvorming. Hun wordt verweten, dat ze geen εἰσφορά „vermogensbelasting" willen opbrengen. Om zich daaraan te onttrekken wenden ze πενία voor, d. i *te weinig vermogen* om voor de εἰσφορά in aanmerking te komen.[1]) Oratie XXIV handelt over de invaliditeitsuitkering aan een ἀδύνατος. Aristoteles noemt als *vermogensgrens* voor hen, die daarvoor bij gebleken ongeschiktheid tot werken in aanmerking komen, 3 mnai = 1800 obolen en als uitkering 2 obolen per dag.[2]) De ἀδύνατος bij Lysias oefent nog gedeeltelik zijn vak uit, maar zonder slaaf, want hij kan nog geen slaaf kopen om zijn werk over te nemen(!)[3]) Hij schijnt één obool te krijgen[4]) en rekent zich tot de πένομενους καὶ λίαν ἀπόρως διακειμένους)[5]. Als synoniem van πένης wordt het woord πτωχός in honende zin („de armoedzaaier") gezegd van een stadsklerk.[6]) Or. XXXIII, 3 spreekt Lysias van sophisten, die σφόδρα βίου δεόμενοι zijn.

ISOCRATES gebruikt een rhetoriese afwisseling van termen, die deels de beide klassen naar hun bezit onderscheiden, deels in verband met het beoogde effect gevoelstermen zijn.[7]) Bij de onderscheiding en vergelijking der beide klassen valt in sommige gevallen de nadruk op de moeilikheden en noden der πένητες, die in sterk gekleurde schilderingen vergeleken worden met de lasten der πλούσιοι. De conclusie is, dat deze het nog moeiliker hebben

---

[1]) Lysias XXII, 13. [2]) Aristot. Ath. Resp. Blass-Thalheim XLIX, 4. [3]) XXIV, 6: τὸν διαξεξόμενον δ'αὐτὴν (sc, τὴν τέχνην) οὔπω δύναμαι κτήσασθαι. [4]) § 13. [5]) § 16. [6]) XXX, 2: ὁ πατὴρ. . . δημόσιος ἦν, τῶν νόμων ἀναγραφεὺς ἐγένετο, en 27: ἀντὶ δὲ πτωχοῦ πλούσιος, ἀντὶ δε ὑπογραμματέως νομοθέτης.

[7]) VII, 31: οἱ πενέστεροι → τοῖς πλείω κεκτημένοις.
§ 32: οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες → τοὺς καταδεέστερον πράττοντας.
§ 83: οἱ σπανίζοντες → τῶν ἐχόντων.
§ 55: τοὺς πένητας → τῶν ἐχόντων.
VIII, 67: οἱ κεκτημένοι τὰς οὐσίας → τοῖς δεομένοις.
XV, 148: οἱ πολλὰ κεκτημένοι → οἱ ἀπόρως διακειμένοι.
VI, 50: τοὺς εὖ πράττοντας → τοὺς δυστυχοῦντας.
IV, 41: τοῖς εὐδαιμονοῦσι → { τοῖς δυστυχοῦσιν. / τοῖς χρημάτων δεομένοις.

door de finantiële lasten, die op hen drukken.[1]) In or. XV, 58 verklaart Isocrates méér aan liturgiën, dan aan levensonderhoud te hebben uitgegeven.

Wie Isocrates met de πένητες bedoelt, is niet twijfelachtig. In Or. XX noemt iemand zichzelf πένης καὶ τοῦ πλήθους εἷς, *een man uit het volk*, en stelt zich en zijn soortgenoten als πένητες tegenover hen, die veel bezitten.[2])

In de goede oude tijd, zo vertelt ons Isocrates, kreeg ieder de bezigheid, die bij zijn vermogen (οὐσία) paste, n. l. de πένητες de landbouw en handel, en zij, die voldoende bezaten, het paardrijden, de sport, de jacht, en de philosophie.[3]) Het criterium der onderscheiding is het al of niet voldoende *bezit*. Naast πένητες wordt ook οἱ ἄποροι gebruikt voor „*het volk*."[4])

De producten van de landbouw vormen van πλοῦτος een belangrijk deel. De eilandbewoners verdienen medelijden, omdat ze uit schaarste aan land de bergen moeten bebouwen, terwijl de vastlandbewoners in Klein-Azië uit overvloed aan land het grootste deel onbebouwd laten en van het land, dat ze bebouwen, veel πλοῦτος bezitten.[5])

Πτωχοί, ἐνδεεῖς, δεόμενοι noemt Isocrates de *steunbehoevenden*. De beide laatste woorden gebruikt hij meestal met een nadere toevoeging (βίου etc.) verbonden, soms schijnbaar absoluut.[6]) Het aantal steunbehoevenden is volgens Isocrates zó groot, dat de voorziening in hun nood voor hem een vraagstuk is, naar welks oplossing hij streeft. Bedoeld zijn de slachtoffers der vele opstanden en onderlinge oorlogen, die als ballingen met vrouw en kinderen

---

[1]) cf. VIII, 127: ἐδυρμῶν μεστὴν . . . τὴν πόλιν. οἱ μὲν γὰρ τὰς πενίας καὶ τὰς ἐνδείας ἀναγκάζονται διεξιέναι καὶ θρηνεῖν πρὸς σφᾶς αὐτούς, οἱ δὲ . . . ὥστε ἄλγιον ζῆν τοὺς τὰς οὐσίας κεκτημένους ἢ τοὺς συνεχῶς πενομένους. [2]) XX, 19.

[3]) VII, 44: τοὺς μὲν ὑποδεέστερον πράττοντας — (§ 55 πένητας genoemd) ἐπὶ τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας ἔτρεπον, . . . τοὺς δὲ βίον ἱκανὸν κεκτημένους κτλ. [4]) VIII, 131. [5]) IV, 132, cf. Xen. Anab. III 2, 26: ἐπιδεῖξαι τοῖς Ἕλλησιν ὅτι ἑκόντες πένονται, ἐξὸν αὐτοῖς τοὺς νῦν οἴκοι σκληρῶς ἐκεῖ πολιτεύοντας ἐνθάδε κομισαμένους πλουσίους ὁρᾶν. [6]) XIV, 46: ἀλῆται καὶ πτωχοί . . . ἐνδεεῖς πάντων τῶν ἀναγκαίων. XI, 39: ἀλῆται καὶ τῶν καθ' ἡμέραν ἐνδεεῖς. VII, 83: ἐνδεὴς τῶν ἀναγκαίων . . . προσαιτῶν τοὺς ἐντυγχάνοντας. cf. Lysias VII, 41. IV, 35: τοὺς μάλιστα βίον δεομένους, 38: τροφὴν τοῖς δεομένοις εὑρεῖν. VI, 67: τοῖς δεομένοις ἐπαρκεῖν. VII, 35: πασὶ τοῖς δεομένοις (sc. οὐσίαις) VIII, 24: τοῖς δεομένοις (sc. χώρας) καὶ δι' ἀπορίαν πλανωμένους, 131: τοῖς δεομένοις βίον ἐκποριοῦσιν.

rondzwerven of als huurlingen dienst nemen in vreemde legers.[1]) Van de Peloponnesus b. v. zegt hij: „Geen staat is er ongedeerd en zonder vijandige naburen, zodat de akkers geschonden en de boomgaarden gekapt, de steden ontvolkt en de huizen verwoest zijn. Er zijn meer ballingen uit één stad, dan vroeger uit de gehele Peloponnesus."[2]) Niet alleen ballingen echter heeft Isocrates op het oog. Ook anderen, die ervoor in aanmerking komen, wil hij door een nationale oorlog tegen Perzië tot verovering van land voor kolonisten[3]) of door landroof op Thebe[4]) aan een verzekerd bestaan helpen; b. v. „velen die men voor de gerechtshoven in Athene ziet loten erom of ze (door de functie van heliast) het noodzakelike levensonderhoud zullen hebben of niet."[5]) In het kort: de ἐνδεεῖς τῶν ἐπιτηδείων komen voor emigratie in aanmerking,[6]) mede omdat ze een gevaar voor de maatschappij dreigen te worden.[7]) Hun toestand is ἔνδεια (ἐπιτηδείων e. a.) hetgeen „gebrek" aanduidt.[8]) Dat wil niet zeggen, dat het hulpbehoevend maakt. Het kan ook tot arbeid dwingen, zoals we bij Isaeus zullen zien en staat in zoverre gelijk met πενία. Met φαυλότητες zijn de slechte, armoedige toestanden van een streek bedoeld.[9])

Isaeus. In or. v lezen we, dat iemand tot zijn schande toelaat, dat van zijn verwanten sommige in loondienst gaan uit gebrek: δι' ἔνδειαν τῶν ἐπιτηδείων[10]).

De grootte van het vermogen wordt onderscheiden, naar gelang dit al of niet onder de verplichting van liturgie valt.[11]) Dat de toename van vermogen niet een gewoon verschijnsel was, zou kunnen blijken uit de verzekering, dat Euctemon met zijn zoon zoveel vermogen bezat, dat beide de grootste liturgiën vervulden en toch niets van hun bezit verkochten, ja van de opbrengst nog overhielden, zodat hun vermogen steeds toenam.[12])

Demosthenes. In or. xviii spreekt Demosthenes over een nieuwe bepaling, door hem voorgesteld, omtrent de triërarchie of vlootbelasting. Hij zegt: „Want daar ik zag, dat de πλούσιοι slechts geringe verplichtingen hadden, maar dat diegenen der

---

[1]) IV, 168. [2]) VI, 66, 68. [3]) V, 120. [4]) VIII, 24. [5]) VII, 54. [6]) XII, 14. [7]) V, 121. [8]) VIII, 130: τὴν ἔνδειαν. VII, 34: τὴν ἰσχάτην ἔνδειαν XI, 20: ἔνδεια τῶν καθ' ἡμέραν. VIII 128: τὰς πενίας καὶ τὰς ἐνδείας = *de noden*. [9]) IV 146. [10]) V 39. [11]) Isaeus fr. 22, 1: οὐσίας οὐ μικρᾶς ἀλλ' ἱκανῆς ὥστε καὶ λειτουργεῖν· [12]) VI 38.

burgers, die een *middelmatig of klein vermogen* hadden, (ἑάτρια ἢ μικρὰ κεκτημένους) hun bezit verloren ... stelde ik een wet voor, waarbij ik de πλούσιοι noodzaakte het billike te doen en maakte een eind aan de onbillike lasten der πένητες."[1]) Op de πένητες kwam de liturgie neer, maar ik heb de triërarchien van de ἄποροι overgebracht op de εὔποροι."[2]) „Want ik stelde de genegenheid der πλούσιοι niet boven het rechtvaardige voor de meesten (τῶν πολλῶν)."[3])

Onder de oude bepaling droegen 16 leden van een συντέλεια te zamen gelijkelik de kosten voor één schip, die 40 mnai tot 1 talent per jaar moeten hebben bedragen.[4]) Dan bedroeg de belasting per hoofd ook voor πένητες 3 à 400 drachmen. Hoe groot iemands vermogen moest zijn om voor deze belasting in aanmerking te komen, zal misschien niet vast bepaald zijn geweest. Of het waar is, dat „nicht die Gesammtheit der Steuerpflichtigen zur Triërarchie herangezogen werden konnte, sondern nur die mit den grösztеn Vermögenssätzen Eingeschätzten in der Zahl von etwa Zwölfhundert, die engere Verbande innerhalb der Symmorien gebildet haben werden,"[5]) blijkt niet uit de woorden van Demosthenes.

Volgens de bepaling, door Dem. voorgesteld, werden de verplichtingen naar draagkracht geregeld in die geest, dat op elk 10 talent bezit of gedeelte daarvan de verplichting van een triërarchie of een evenredig deel daarvan neerkwam,[6]) zodat één der betrokkenen, die te voren $\frac{1}{16}$ deel bijdroeg voor één, nu alléén twee triëren bekostigen moest[7]) (een zeer radicale belastinghervorming). Dit voorbeeld, dat Demosthenes aanhaalt, zegt misschien iets omtrent de vermogens der πλουσιώτατοι in die tijd, die dan niet of weinig boven de 20 talent kwamen. Inderdaad blijkt iemand met een vermogen van 14 talent tot de (300) πλουσιώτατοι te behoren.[8])

---

[1]) § 102. [2]) 108: ἐν τοῖς πένησιν ἦν τὸ λειτουργεῖν· ἐγὼ δ' ἐκ τῶν ἀπόρων εἰς τοὺς εὐπόρους μετήνεγκα τὰς τριηραρχίας. [3]) § 109. [4]) Griechische Alterthümer von Schoemann—Lipsius, pag. 504; en § 106: κατάλογος. Τοὺς τριηράρχους καλεῖσθαι ἐπὶ τὴν τριήρη συνεκκαίδεκα ἐκ τῶν ἐν τοῖς λόχοις συντελειῶν, ἀπὸ εἴκοσι καὶ πέντε ἐτῶν εἰς τετταράκοντα, ἐπὶ ἴσον τῇ χορηγίᾳ χρωμένους.

[5]) Schoemann—Lipsius, pag. 503. [6]) § 106: κατάλογος. [7]) § 104: δυοῖν ἐφάνη τριήραρχος ὁ τῆς μιᾶς ἔκτος καὶ δέκατος πρότερον συντελής Theoreties ging de verplichting tot drie schepen, cf. § 106 κατάλογος: ἕως τριῶν πλοίων καὶ ὑπηρετικοῦ ἡ λειτουργία ἔστω. [8]) XXI 157.

Aan de andere kant is het gebruik der woorden πένητες en ἄποροι leerzaam. Met hen zijn bedoeld de *bezitters van een matig of klein vermogen, die toch voldoende bezaten om voor de vlootbelasting in aanmerking te komen,* dus de *minderdraagkrachtigen,* de meerderheid (οἱ πολλοί) der belastingplichtigen. Waar Dem. ongeveer de grens trekt, is uit zijn woorden niet op te maken. Ook elders stelt hij de πλούσιοι tegenover de μέτριοι καὶ δημοτικοί.[1]) Iemand met 4 talent heet in or. XXVII πλούσιος.[2]) Dat men met een geringer vermogen wel van de opbrengst goed kon leven, blijkt uit de klacht, dat het niet gemakkelik was te leven van een vermogen van 45 mnai = ¾ talent, hetgeen een μικρὰ οὐσία heet.[3]) In or. XXII lezen we: „een πένης of wel een πλούσιος, die veel heeft uitgegeven en niet ruim bij kas is," welke termen voor de gehouden beschouwing gelijk gesteld worden, dus synoniem zijn.[4])

Een ander synoniem voor πένητες is οἱ ἐν ἐνδείᾳ, dat niet wil zeggen „die gebrek lijden", maar *die gebrek hebben aan (voldoend) bezit.* We lezen deze term in tegenstelling tot οἱ τὰς οὐσίας κεκτημένοι.[5]) Bedoeld zijn n.l. met οἱ ἐν ἐνδείᾳ de πένητες of de demos, zoals ook in de hypothesis staat. Die ἔνδεια schept evenals de πενία de noodzaak tot arbeid voor hem, die erin verkeert. Zo lezen we, dat Aeschines als jongen zijn vader hielp bij het schoonmaken van de school en ander conciergewerk, wat gold als een bewijs van πολλὴ ἔνδεια.[6]) De toestand van de meerderheid der burgers is de πενία[7]) ook wel ἀπορία genaamd blijkens or. XLIV, waar als bewijs van iemands πενία of ἀπορία ἀνθρωπίνη gezegd wordt, dat hij κήρυξ is.[8]) Dat πένητες slaven kochten, blijkt uit de veronderstelling in or. XLV geuit, dat als een bakker of een ander vakman de slaaf in kwestie gekocht had, hij er minder goed aan toe was geweest.[9])

In de slechte tijden, die Athene doormaakte tengevolge van oorlog en opstand, blijken veel vrouwen (burgeressen), ook gehuwde, genoodzaakt geweest te zijn door arbeid in haar onderhoud te voorzien. „Immers de πενία dwingt de vrijen veel slaven- en minder-

---

[1]) XXI 183. [2]) XXVII 53. [3]) [Dem.] XLII 22. [4]) XXII 53: ὁπόταν ἄνθρωπος πένης, ἢ καὶ πλούσιος πολλὰ ὑπ' ἀνηλωκὼς καὶ τιν' ἴσως τρόπον εἰκότως οὐκ εὐπορῶν ἀργυρίου. [5]) X 42. [6]) XVIII 258. [7]) XXI 95: τὴν πενίαν καὶ . . . τὸ τῶν πολλῶν εἶς εἶναι. [8]) [Dem.] XLIV 4. [9]) XLV 71: εἰ συνέβη μάγειρον ἢ τινος ἄλλης τέχνης ὑπηρέτην πριάσθαι.

waardig werk te doen. Veel zijn er min, werkster en landarbeidster geworden."[1]) Dat πενία vrouwen zonder beroep tot arbeid dwingt, is een verschijnsel, dat wij op grote schaal kennen als gevolg van de oorlog. Door gemis aan vaardigheid der meesten komt hiervoor in de eerste plaats in aanmerking ongeschoolde arbeid, waarvoor toen de meeste geringschatting bestond (δουλικὰ καὶ ταπεινὰ πράγματα). Het ligt voor de hand, dat dergelike arbeid, zo er verschil gemaakt wordt, het minst betaald wordt. Door dergelike arbeid nu zijn van de vrouwen, die er uit πενία toe overgingen, velen ἐκ πενήτων πλούσιαι νῦν.[2]) Bedenken we hierbij, dat een μικρὰ οὐσία, een klein vermogen van 45 mnai, (d. i. bij een dagloon van één drachme, 4500 maal het dagloon) nauweliks voldoende geacht werd om van te leven,[3]) dan moet deze mededeling sterk overdreven zijn of met belangrijk minder bezit kon men ook relatief πλούσιος zijn.

Οἱ δεόμενοι. Bij de opmerkingen: τίς ἐγὼ .... πρὸς τοὺς δεομένους εἰμι[4]) en ἴστε ὅτι κοινὸς καὶ φιλανθρωπος καὶ τοῖς δεομένοις ἑπαρ κῶν[5]) blijkt niet rechtstreeks uit het verband wie er met οἱ δεόμενοι bedoeld zijn. Een vergelijking met Lysias' Eroticus[6]) en met veel plaatsen, die erop wijzen, dat εὖ ποιεῖν als een plicht van vrienden onderling geldt, maakt het aannemelik, dat steunbehoevende vrienden bedoeld zijn, volstrekt niet „de armen", waarvoor we trouwens geen woord bij Demosthenes vinden.

Het gebruik van πτωχός als scheldwoord voor πένης komt ook op enkele plaatsen voor.[7])

---

[1]) LVII 35: καὶ γὰρ νῦν ἀστὰς γυναῖκας πολλὰς εὑρήσετε τιτθευούσας, 45: πολλὰ δουλικὰ [καὶ ταπεινὰ] πράγματα τοὺς ἐλευθέρους ἡ πενία βιάζεται ποιεῖν ... πολλαὶ καὶ τιτθαὶ καὶ ἔριθοι καὶ τρυγήτοιαι γεγόνασ' ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως συμφορῶν ἀσταὶ γυναῖκες. [2]) LVII 45.

[3]) [Dem.] XLII 22. We moeten hierbij wel het verschil in milieu in aanmerking nemen, al heeft dat op de kosten voor levensonderhoud wel niet zooveel invloed in die tijd. cf. de opm. XXII 27, dat je als πένης geen 10 mnai kunt betalen.

[4]) XXXVII 54. [5]) XVIII 268. [6]) Plato, Phaedrus [233 d]. cf. pag. 44.

[7]) XXI 198, II 29, VIII 66.

13. Plato.

Op twee uitspraken van Plato hebben we al gewezen, n.l. 1° dat de democratie de regering der πένητες is [1]) en 2° dat de demos bestaat uit hen, die zelf werken en niet erg veel bezitten; zij vormen het grootste deel der burgerij in een democratie.[2])

Uit practiese overwegingen houdt Plato in de „Leges" 744b. rekening met het bezit van πλοῦτος en πενία, volgens welke hij de burgers in zijn maatschappij wil indelen in vier vermogensklassen. Die indeling moet geschieden naar de schatting van het vermogen[3]) en de burgers gaan van de ene in de andere vermogensklasse over, als ze πλουσιώτεροι ἐκ πενήτων en πένητες ἐκ πλουσίων worden.[4]) De πενία en πλοῦτος grenzen ook hier aan elkaar en gaan in elkaar over, er is geen afstand tussen beide. De πένητες zijn dit krachtens hun vermogensschatting. Geen *erge* πενία noch ππλοῦτος moet er zijn.[5]) De wetgever moet voor de vier klassen de grens van πενία en πλοῦτος vaststellen. Die van πενία moet zijn de waarde van het verkregen erfgoed.[6]) Ten hoogste vier maal de waarde van dit minimum mag iemand bezitten (μέχρι τετραπασιου). Binnen deze grenzen maakt dus Plato onderscheidt tussen πένητες en πλούσιοι. *Armen en rijken* zijn er in zo'n maatschappij niet.

Waar de πενία en πλοῦτος aan elkaar grenzen en deze grens subjectief bepaald wordt, is het duidelik, dat een zekere welstand tot de πλοῦτος kan gerekend, al naar de auteur de grens in een bepaald geval trekt. Op de bewering, dat zij, die varen, dit vanzelfsprekend om πλοῦτος doen, is reeds in dergelik verband gewezen.[7]) Daartegenover kan een πένης bezitter van slaven zijn. Dat blijkt uit een plaats Rep. 465c, waar bij πένητες sprake is van de noodzakelike zorg voor de voeding der slaven.[8])

Het criterium voor πλοῦτος is ook bij Plato, of iemands bezit hem in staat stelt ervan te leven. Rep. 406c vergelijkt hij de behande-

---

[1]) Rep. 557a: Δημοκρατία γίγνεται, ὅταν οἱ πένητες νικήσαντες κτλ. [2]) Rep. 565 a, cf. noot 3 pag. 29, cf. 564 e: σμικρὰ ἔχοντες → πλούσιοι. [3]) τέτταρα μεγέθει τῆς οὐσίας τιμήματα. Leges 744 c. [4]) Leges 744 c. [5]) Leges 744 d: μήτε πενίαν τὴν χαλεπὴν ἐνεῖναι παρά τισι τῶν πολιτῶν μήτ' αὖ πλοῦτον. [6]) ἔστω δὴ πενίας μὲν ὅρος ἡ τοῦ κλήρου τιμή. [7]) Gorgias 467 d. [8]) Rep. 465 c: πένητες . . διὰ τροφὴν οἰκετῶν.

ling van δημιουργοί bij ziekte met die der πλούσιοι. Een handwerksman (τέκτων) verlangt, als hij ziek is, van een arts een snel werkend middel om te genezen. Hij heeft geen tijd om lang ziek te zijn met verwaarlozing van zijn werk, dat wacht. Zo kan hij niet leven.[1]) Hij geeft zijn arts zijn congé, als 't lang duurt, hervat zijn gewone levenswijze en doet weer gezond zijn werk, of gaat dood, als zijn lichaam dat niet kan verdragen. Maar de πλούσιος heeft geen werk, dat wacht en dat hij noodzakelik moet doen om te blijven leven.[2]) Het gemis aan πλοῦτος, de πενία, blijkt ook hier te zijn de dwang tot werk of tot χρηματισμός = geldverdienen, zoals we Rep. 553c lezen.[3]) De omschrijving van wie bij de massa voor (zeer) πλούσιοι gelden luidt aldus: τοὺς κεκτημένους ἐν ὀλίγοις τῶν ἀνθρώπων πλείστου νομίσματος ἄξια κτήματα, wat relatief overeenkomt met ons „rijken."[4])

Rep. 421d betoogt Plato, dat twee dingen de handwerkslieden bederven en ondeugdelik maken, n.l. πλοῦτος en πενία. Want een pottebakker, die πλοῦτος heeft gekregen (πλουτήσας) zal geen zorg meer hebben voor zijn werk,[5]) en dus een slechtere pottebakker worden. Echter ook, als hij tengevolge van πενία geen gereedschap of materiaal kan aanschaffen, zal hij slechter werk leveren en zal hij zijn zoons of anderen, die hij in de leer heeft, tot minder goede vaklui maken.[6]) Zijn πενία moet dus niet van die aard zijn, dat zijn werk eronder lijdt, noch zijn πλοῦτος zo groot, dat hij dit kan verwaarlozen, zal hij een goed vakman blijven. Plato zegt het eenvoudig weg: ὑπὸ πενίας τε καὶ πλούτου χείρω μὲν τὰ τῶν τεχνῶν ἔργα, χείρους δὲ αὐτοί, hetgeen een toestand daartussen veronderstelt, die noch πενία noch πλοῦτος is. Dat vaklieden πένητες of πλούσιοι zijn, lezen we ook van artsen.[7]) In „Leges" 719d onderscheidt Plato eveneens drie gevallen: 1° iemand, die door πλοῦτος uitsteekt, 2° een spaarzaam en πένης man, 3° iemand met middelmatig bezit.[8]) Ook Cephalus zegt, dat hij

---

[1]) Rep. 406 d: οὗ λυσιτελεῖ οὕτω ζῆν. [2]) Rep. 407 a: Ὁ δὲ δὴ πλούσιος οὐδὲν ἔχει τοιοῦτον ἔργον προκείμενον, οὗ ἀναγκαζομένῳ ἀπέχεσθαι ἀβίωτον. [3]) Rep. 553 c: ταπεινωθεὶς ὑπὸ πενίας πρὸς χρηματισμὸν τραπόμενος. [4]) Leges 742 e. [5]) Rep. 421 d: ἀργὸς δὲ καὶ ἀμελὴς γενήσεται. [6]) Rep. 421 d en e. [7]) Politicus 293 b: τοὺς ἰατροὺς . . . ἐὰν πένητες ὦντες ἢ πλούσιοι. [8]) Leges 719 d: γυνὴ διαφέρουσα πλούτῳ, φειδωλὸς καὶ πένης ἀνήρ, μέτρον οὐσίας κεκτημένος.

als een middelmatig bezitter (μέσος χρηματιστής) begonnen is.[1]) Blijkbaar zijn deze beide gevallen nadere onderscheidingen van πλούσιος in meer of minder.

„De *erge* of te erge πενία (n.l. χαλεπή), die Plato „Leges" 744 d niet in zijn maatschappij wenst, is een te gering bezit, om daarmee een bestaan te vinden, en is dus ongeveer gelijk *„armoede"*[2]), πτωχεία ἰσχάτη vinden we voor „grote armoede."[3]) De uitdrukking ἐν πενίᾳ μυρίᾳ εἰμὶ „ik verkeer in ontzaglike πενία", die aan Socrates in de mond gelegd wordt,[4]) geeft een duidelike aanwijzing voor het gebruik van πενία, ook in verband met zijn bezit ter waarde van 5 mnai, waarvan hij uiterst sober, naar eigen bewering behoorlik kon leven.[5]) Πενία μυρία is evenals πενία χαλεπή ongeveer ons „armoede", maar verschilt zeer van: „verschrikkelike armoede."[6])

Als Plato meer de tegenstelling dan de onderscheiding, meer de afstand dan de grens, meer de uitersten dan de klassen onderscheiden wil, spreekt hij van πτωχοί, σφόδρα πένητες, παντάπασι πένητες tegenover ὑπέρπλουτοι, διαφερόντως πλούσιοι, σφόδρα πλούσιοι[7]) etc., een onderscheiding die relatief overeenkomt en dus parallel loopt met ons *„rijken en armen."* Πτωχός, dat de meer algemene betekenis van „arm" heeft gekregen, blijft ook in zijn engere, oorspronkelike betekenis van „bedelaar" in gebruik.[8])

Van *behoeftigen* is sprake in het gedeelte van de Phaedrus, dat bekend is onder de naam Eroticus van Lysias.[9]) Er staat: „indien men hen moet helpen, die er het meest behoefte aan hebben (τοῖς δεομένοις μάλιστα), dan moet men niet de besten, maar de minstbemiddelden (τοὺς ἀπορωτάτους) weldoen; niet zijn vrienden, maar hen die bedelen en behoefte hebben aan verzadiging" (τοὺς δεομένους πλησμονῆς).

---

[1]) Rep. 330 a, cf. Suidas: χρηματίζεσθαι· πλουτεῖν. [2]) πενίη ἰσχάτη lezen we hiervoor bij Democr. Diels fr. 219. [3]) Leges 936 b: εἰς πτωχείαν τὴν ἰσχάτην ἐλθεῖν δοῦλος ἢ καὶ ἐλεύθερος. [4]) Apologie 23 c. [5]) Xen. Oec. II 2—4. [6]) cf. Xen. Mem. I 2, 1: πάνυ μικρὰ κεκτημένος. Oec. XI 3: πένης. II 3: bezit van Socr. ter waarde van 5 mnai. [7]) cf. Theaet. 175 a, Leges 679 b, Rep. 552 b. [8]) Leges 936 c: In een goed geordende maatschappij mag geen bedelaar zijn; die bedelt, moet eruit verbannen worden. [9]) Phaedrus [233 d.].

14. Aristoteles.

a. In de Politica vinden we gewoonlik de indeling der bevolking van een πόλις in twee maatschappelike klassen, zowel in een oligarchie als in een democratie.[1]) De beide klassen heten afwisseend πλούσιοι — πένητες (1318 a 31), οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες — ὁ δῆμος (1296 a 25), οἱ εὔποροι — οἱ ἄποροι (1315 a 31), οἱ πλούσιοι — τὸ τῶν ἀπόρων πλῆθος (1293 a 8,9), φαύλοι — ἐπιεικεῖς (1282 a 25), δῆμος — γνώριμοι (1298 b 21). Er is oligarchie of democratie, al naar gelang de ene of de andere bevolkingsklasse de staatsmacht in handen heeft.[2])

b. Met πένητες of ἄποροι wordt dus de meerderheid der bevolking aangeduid, en wel allen, die werkzaam zijn in de landbouw, het handwerk, de handel, en de visserij, zoals we hen nader gespecialiseerd zien in 1290 b 40 en 1291 a 33.[3]) Bij het zoeken naar nadere omschrijving der woorden ἄποροι en πένητες. waardoor het begrip nauwkeuriger omlijnd en de maatschappelike positie der groepen, die er onder vallen, duideliker bepaald wordt, vinden we steeds de kwalificatie toegepast naar de grootte van het bezit. In 1265 b 5,11 wordt met πενία aangeduid de toestand van hen, die niets (n.l. geen stuk land) bezitten.[4]) In Sparta zijn πένητες zij, die een heel klein stuk land bezitten.[5]) De tegenstellingen zijn daar groot.[6]) ἄποροι zijn de kleine boeren, die werken met vrouw en

---

[1]) 1315 a 31: αἱ πόλεις ἐκ δύο συνεστήκασι μορίων, ἔκ τε τῶν ἀπόρων ἀνθρώπων καὶ τῶν εὐπόρων, 1318 a 31: ἐπειδὴ δύο μέρη τετύχηκεν ἐξ ὧν ἡ πόλις, πλούσιοι καὶ πένητες, cf. 1291 b 7, 1317 b 8, 1291 b 32, 1297 a 36.

[2]) 1279 b 17: ὀλιγαρχία δ' ὅταν ὧσι κύριοι τῆς πολιτείας οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες δημοκρατία δὲ τοὐναντίον ὅταν οἱ μὴ κεκτημένοι πλῆθος οὐσίας ἀλλ' ἄποροι, 1279 b 28: ὀλιγαρχίαν μὲν ἐν ᾗ τὰς ἀρχὰς ἔχουσιν οἱ εὔποροι ὀλιγοι τὸ πλῆθος ὄντες, δημοκρατίαν δὲ ἐν ᾗ οἱ ἄποροι πολλοὶ τὸ πλῆθος ὄντες, 1279 a 39: ᾗ δὲ διαφέρουσιν ἥ τε δημρκρατία καὶ ἡ ὀλιγαρχία ἀλλήλων, πενία καὶ πλοῦτός ἐστιν.

[3]) 1290 b 40: 1° τὸ περὶ τὴν τροφὴν πλῆθος, οἱ καλούμενοι γεωργοί. 2° τὸ καλούμενον βάναυσον (= τὸ περὶ τὰς τέχνας sc. μόριον), 3° τὸ ἀγοραῖον (= τὸ περὶ τὰς πράσεις καὶ τὰς ὠνὰς καὶ τὰς ἐμπορίας καὶ καπηλείας) 4° τὸ θητικόν, 5° τὸ προπολεμῆσον 7° (6° ontbreekt) τὸ ταῖς οὐσίαις λειτουργοῦν, ὅπερ καλοῦμεν εὔπορους (1291 a 33). 1321 a 4: τέτταρα μὲν ἐστι μέρη μάλιστα τοῦ πλῆθους, γεωργικὸν, βαναυσικὸν ἀγοραῖον θητικόν, cf. 1291 b 17.

[4]) 1265 b 5: μηδὲν ἔχειν, b 11 πενίας. [5]) 1270 a 17: τοῖς δὲ πάμπαν μικράν (sc. οὐσίαν) b 6: πολλοὺς ... πένητας, cf. 1319 a 16: γῆν ὀλίγην. [6]) 1270 a 17.

kinderen, daar ze geen slaven bezitten.[1]) Wel bezitten ze een os, die de slaaf vervangt.[2]) De demos, die de staat bestuurt, kan zijn een landbouwende demos, die matig landbezit heeft, en met werken een bestaan heeft, maar niet vrij over zijn tijd kan beschikken.[3])

Tot de ἄποροι of πένητες behoren dus alle *boeren, die een matig landbezit of minder hebben, en zelf moeten werken.*

In de definitie van democratie in 1279 b 19 worden onder demos verstaan zij, die geen grootbezit hebben, maar ἄποροι zijn.[4]) De πένητες die geen deel hebben aan de bestuursambten willen zich rustig houden, als niemand hen lastig valt en iets van hun bezit ontneemt.[5]) Als we de specialisering van de demos naar de beroepen lezen,[6]) zien we, dat in de eerste plaats genoemd worden de boeren, dan de handwerkslieden, de handelaars, de zeelieden, (onderscheiden in krijgsvolk, kooplieden, veerlui en vissers); en bij deze komen nog de loonarbeiders, die weinig bezit hebben, zodat ze niet kunnen σχολάζειν. Deze laatste toevoeging is vreemd, daar het niet - kunnen - σχολάζειν in het algemeen voor de hele demos geldt. De vergelijking met 1296 b 29 en 1290 b 40 wijst erop, dat met χερνητικόν en θητικόν en μισθαρνοῦντες ongeschoolde loonarbeiders bedoeld zijn in tegenstelling tot βάναυσοι of τεχνῖται, zelfstandige handwerkers. Het verband en de plaats, die aan de θῆτες bij de opsomming toegekend is, bewijst, dat ze, vergeleken bij de groepen van zelfstandige beroepslieden, van belangrijk minder omvang en betekenis zijn.[7]) De toevoeging μικρὰν

---

[1]) 1323 a 5 : τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν. [2]) 1252 b 12.

[3]) 1292 b 25: τὸ γεωργικὸν καὶ τὸ κεκτημένον μετρίαν οὐσίαν . . . ἔχουσι ἐργαζόμενοι ζῆν, οὐ δύνανται δὲ σχολάζειν, cf. 1318 b 9: μὴ πόλλην οὐσίαν. [4]) 1279 b 19: οἱ μὴ κεκτημένοι πλῆθος οὐσίας, ἀλλ' ἄποροι. (Spengel schrapt πλῆθος, de zin aldus willekeurig veranderend.) cf. Newman, The Politics of Arist. III pag. 196, 19.

[5]) 1297 b 6: τῆς οὐσίας, 1281 a 26: τὰ κτήματα τοῦ πλήθους.

[6]) 1291 b 17 : δήμου εἴδη ἓν μὲν οἱ γεωργοί, ἕτερον δὲ τὸ περὶ τὰς τέχνας, ἄλλο δὲ τὸ ἀγοραῖον τὸ περὶ ὠνὴν καὶ πρᾶσιν διατρῖβον, ἄλλο δὲ τὸ περὶ τὴν θάλατταν, καὶ τούτου τὸ μὲν πολεμικὸν τὸ δὲ χρηματιστικὸν τὸ δὲ πορθμευτικὸν τὸ δ' ἁλιευτικὸν (πολλαχοῦ γὰρ ἕκαστα τούτων πολύοχλα οἷον κτλ.) πρὸς δὲ τούτοις τὸ χερνητικὸν καὶ τὸ μικρὰν ἔχον οὐσίαν ὥστε μὴ δύνασθαι σχολάζειν. (voor dit gebruik van καί cf. 1291 a 34, 1292 b 25, a 34, Newman II 187, 7: explanatory sense: πλούτον καὶ χρημάτων)

[7]) *Theoreties* is de „uiterste democratie" die, waarin de βάναυσοι en μισθαρνοῦντες in aantal de meerderheid vormen, 1296 b 29.

οὐσίαν ἔχον werpt een eigenaardig licht op het gebruik van het woord πένης daar deze de minsten der πένητες zijn.[1])

Tot de demos of πένητες behoren dus volgens deze opsomming allen, die met arbeid een meerder of minder ruim bestaan hebben en wel merendeels door hun bezit een zelfstandig bestaan.[2]) Het kenmerk der πένητες is, dat ze hun dageliks werk hebben en niet vrij over hun tijd kunnen beschikken,[3]) waaruit nog de verwantschap met πένομαι en πόνος blijkt. In de uiterste democratie kunnen de ἄποροι wel σχολάζειν, d.i. ze hebben tijd om deel te nemen aan het staatsbestuur, doordat ze voor hun deelname schadeloos gesteld worden.[4]) De grens met de πλούσιοι ligt in het algemeen daar, waar de grootte van het bezit in staat stelt tot σχολάζειν zonder staatssteun.[5]) Het bezit van een kleiner vermogen dan dit[6]) verplicht de eigenaar bij zijn werk te blijven, doordat hij *„het noodzakelike niet bezit."*[7]) Hij behoort dan tot de πένητες, maar wordt indien zijn οὐσία μετρία is, ook soms apart als μέσος onderscheiden, zoals we zullen zien.

De πενία is verbonden met het handwerk.[8])

---

[1]) Newman IV pag. 171, 18 zegt: „In the terminology of the passage before us, whatever does not fall under the head of οἱ γνώριμοι falls under that of ὁ δῆμος. Ὁ δῆμος thus becomes a term of wide extension; it includes not a few who were by no means poor; many τεχνῖται, for instance, were well-to-do (1278 a 24) and many ἔμποροι. The μέσοι or moderately well-to-do, again, of whom we read 1289 b 31, must here be reckoned among the demos But the term ὁ δῆμος is not always thus used. We sometimes find it used in contrast not to οἱ γνώριμοι but to οἱ εὔποροι. The demos then becomes the part of the citizenbody which is not εὔπορον, not the part which does not consist of γνώριμοι and is consequently a less extensive class". Dit blijkt echter nergens uit het gebruik en de specialisering van ὁ δῆμος. Bovendien wisselt εὔποροι af met γνώριμοι eenvoudig b.v. 1309 a 6, 9.

[2]) cf. Eth. Nic. 1120 a 3, waar van οὐσίαι staat: ὡς τοῦ ζῆν διὰ τούτων ὄντος. Pol. 1267 a 9: οὐσία βραχεῖα καὶ ἐργασία. [3]) 1313 b 19, 20: πένητας ... ὅπως πρὸς τῷ καθ' ἡμέραν ὄντες ἄσχολοι ὦσιν. cf. Plato Rep. 567 a. [4]) 1293 a 5: διὰ τὸ δύνασθαι σχολάζειν καὶ τοὺς ἀπόρους λαμβάνοντας μισθόν. [5]) 1293 a 18: μήτε τοσαύτην ἔχωσιν οὐσίαν ὥστε σχολάζειν ἀμελοῦντες, μηδ' οὕτως ὀλίγην ὥστε τρέφεσθαι ἀπὸ τῆς πόλεως. [6]) 1293 a 13: ἐλάττω καὶ μὴ πόλλην λίαν, cf. 1318 b 11, 1292 b 26: μετρίαν οὐσίαν. [7]) 1292 b 25: μετρίαν οὐσίαν κεκτημένον, ... ἔχουσι ἐργαζόμενοι ζῆν, οὐ δύνανται δὲ σχολάζειν, 1318 b 13: διὰ μὲν τὸ μὴ πολλὴν οὐσίαν ἔχειν ἄσχολος, ὥστε μὴ πολλάκις ἐκκλησιάζειν, διὰ δὲ τὸ μὴ ἔχειν τἀναγκαῖα κτλ. [8]) 1317 b 40: [τὰ δημοτικὰ δοκεῖ ... εἶναι ἀγενεία πενία βαναυσία].

De ware volksvriend moet zorgen,

ὅπως τὸ πλῆθος μὴ λίαν ἄπορον ᾖ [1])

d.i. *dat de massa niet te zeer van* **bezit**, *van middelen, verstoken is.* Met λίαν ἄπορον is de gedachte aan ontbering, *armoede* verbonden. Hij moet zorgen, dat er voortdurende εὐπορία is voor de ἄποροι, d.i. voldoende levensonderhoud, daar dit ook voor de εὔποροι van belang is. Het middel hiertoe is het verschaffen van bezit aan de ἄποροι, kapitaalvorming dus.[2]) We merken hier terloops het gebruik van εὐπορία op in relatieve zin.

c. Met πλούσιοι of εὔποροι wordt de minderheid der bevolking van een πόλις aangeduid, die krachtens haar bezit de financiële lasten der staatsdiensten draagt.[3]) Laten we trachten door bewijsplaatsen de klasse nauwkeuriger van de πένητες af te bakenen. In de Ath. Politeia staat, dat Pisistratus aan de ἄποροι de middelen leende om als landbouwer een verzekerd bestaan te hebben, opdat ze in matige welstand (εὐποροῦντες τῶν μετρίων) een werkzaam maar gebonden leven zouden hebben.[4]) De kwalificatie εὐπορουῦντες τῶν μετρίων stempelt hen tot de meergegoede ἄποροι of mindergegoede εὔποροι.[5])

We hebben gezien, dat in de meest ontwikkelde democratie, de τελευταία δημοκρατία, de ware leider (δημοτικός) zorgen moet, dat het volk niet te zeer van bezit verstoken is, door de ἄποροι aan een stuk land of een bedrijfskapitaaltje te helpen, waartoe de εὔποροι bijdragen.[6]) Zo doen n.l. de Carchedoniërs, die, telkens lieden van de demos uitzendende naar de περιοικίδες, hen εὔποροι maken. Want het is de plicht van verstandige γνώριμοι ook de ἄποροι achtereenvolgens tot het uitoefenen van een bedrijf

---

[1]) 1320 a 33. [2]) 1320 a 38: ὅσον εἰς γηδίον κτήσιν, εἰ δὲ μή, πρὸς ἀφορμὴν ἐμπορίας καὶ γεωργίας.

[3]) 1291 a 33: τὸ ταῖς οὐσίαις λειτουργοῦν, ὅπερ καλοῦμεν εὐπορους. cf. Diog. Laert. III, 99: εὐπορία... ὅταν τις πρὸς τὰς ἐν τῷ βίῳ χρήσεις οὕτως ἔχῃ ὥστε καὶ φίλους εὖ ποιῆσαι καὶ φιλοτίμως καὶ εὐπόρως ἀπολειτουργῆσαι.

[4]) Ath. Pol. XVI 2, 3: τοῖς δ[πό]θοις προσεδάνειζε χρήματα πρὸς τὰς ἐργασίας, ὥστε διατρέφεσθαι γεωργοῦντας... ὅπως εἰ πορεύοντας τῶν μετρίων καὶ πρὸς τοῖς ἰδίοις ὄντες ... μήτε σχολάζω[σι]ν ἐπιμελεῖσθαι τῶν κοινῶν κτλ.. [5]) cf. Xen. Resp. Lac. XV 3: de koning van Sparta krijgt zoveel land, dat hij μήτ' ἐνδεῖσθαι τῶν μετρίων μήτε πλούτῳ ὑπερφέρειν. [6]) 1320 a 34 sqq.

(ἐπ' ἐργασίας) te brengen door hun kapitaal te verschaffen.[1]) De benaming εὔποροι geldt blijkens deze plaats voor eigenaars van een matig bezit, die óók wel tot de grote massa der ἄποροι, tot de demos, gerekend worden, zoals we reeds zagen. De εὔποροι kunnen onbezoldigde ambten waarnemen. De ἄποροι zullen dat niet willen, maar zullen εὔποροι worden door hun bedrijf te behartigen.[2]) Hier is eveneens een matige welstand bedoeld, mogelik zó een, die voldoende is om zonder arbeid van te leven. Hetzelfde lezen we van de landbouwende demos. De boeren met matig bezit moeten bij hun werk zijn, omdat ze het benodigde niet bezitten en ze willen liever werken dan aan het staatsbestuur deelnemen, wanneer dit niets opbrengt. Als men hen niet belet te werken en hen niets afneemt, zullen ze deels spoedig πλούσιοι, deels niet ἄποροι zijn, dus meer of minder εὔποροι.[3])

Hoewel de πλούσιοι de minderheid vormen van een πόλις, belet niets, dat de meerderheid eens beter en welgestelder is dan de minderheid.[4]) Immers in Colophon waren voor de oorlog met Lydië de meesten πλούσιοι. Want de meesten hadden een groot bezit.[5]) Dat er nergens honderd εὐγενεῖς zijn, maar op veel plaatsen veel εὔποροι lezen we 1302 a 2.

In de Eth. Nic. staat in een beschouwing over verkwisters, dat deze soms hen, die het niet verdienen en die moesten πένεσθαι, tot πλούσιοι maken door hun gaven, b.v. hun vleiers.[6]) Het is niet aannemelik, dat hier met πλούσιοι „rijken" bedoeld zijn. De beperkte afmeting van het begrip πλοῦτος ligt ook hier voor de hand. Het verbum πλουτίζειν is hiervoor gebruikelik in de betekenis van: rijkelik beschenken.[7])

[1]) 1320 b 5 sqq. cf. 1273 b 18 <στάσιν> ἐκφεύγουσι τῷ πλουτεῖν, αἰεί τι τοῦ δήμου μέρος ἐκπέμποντες ἐπι τὰς πόλεις.

[2]) 1309 a 4: οἱ γὰρ ἄποροι οὐ βουλήσονται ἄρχειν τῷ μηδὲν κερδαίνειν, ἀλλὰ πρὸς τοις ἰδιοῖς εἶναι μᾶλλον, οἱ δὲ εὔποροι δυνήσονται ... ὥστε συμβήσεται τοῖς μὲν ἀπόροις γίνεσθαι εὐπόροις διὰ τὸ διατρίβειν πρὸς τοῖς ἔργοις.

[3]) 1318 b 9: διὰ μὲν γὰρ τὸ μὴ πολλὴν οὐσίαν ἔχειν ἄσχολος, ὥστε μὴ πολλάκις ἐκκλησιάζειν· διὰ δὲ τὸ μὴ ἔχειν τἀναγκαῖα πρὸς τοῖς ἔργοις διατρίβουσι ... b 19: ἐάν τις αὐτοὺς ἐργάζεσθαι μὴ κωλύῃ μηδ' ἀφαιρῆται μηδέν· ταχέως γὰρ οἱ μὲν πλουτοῦσιν αὐτῶν, οἱ δ' οὐκ ἀποροῦσιν. De bron van πλοῦτος is hier de eigen arbeid.

[4]) 1283 b 33: οὐδὲν γὰρ κωλύει ποτε τὸ πλῆθος εἶναι βέλτιον τῶν ὀλίγων καὶ πλουσιώτερον, οὐχ ὡς καθ' ἕκαστον ἀλλ' ὡς ἀθρόους.

[5]) 1290 b 16: οἱ πλείους μαχρὰν οὐσίαν ἐκέκτηντο. [6]) Eth. Nic. 1121 b 5.

[7]) cf. Kock III Menander 38 (128, 11) ἐπικουρεῖν πᾶσιν, εὐπόρους ποιεῖν.

Als Aristoteles de agrariese theoriën van Phaleas bespreekt, die gelijkheid van bezit wilde en die van Plato, die aan niemand „meer dan vijf (?) maal" het minimum wou toestaan, maakt hij de opmerking, dat zonder een regeling van het kindertal daarbij noodzakelik velen van πλούσιοι πένητες worden.[1]) Wat we bij Plato over deze onderscheiding hebben opgemerkt, geldt hier ook. In een oligarchie, zo lezen we Pol. 1278a 24, zijn de loonarbeiders niet burger (want de deelname aan bestuursfuncties is afhankelik van een hoge aanslag), maar de handwerkslieden wèl, want ook de meesten van hen πλουτοῦσ .[2]) Hoewel deze categorie in de Politica elders bij de demos ingedeeld is (b.v. 1290b 40) evenals de boeren met een „matig bezit," hebben we hier enige voorbeelden, waarbij deze mensen εὔποροι of πλούσιοι heten. Hen zal Aristoteles bedoelen met de μέσοι, waarover straks gesproken wordt. De matige welstand, die in staat stelt, altans gedeeltelik, tot σχολάζειν valt onder de πλοῦτος en velen zijn niet ver boven of beneden deze grens.[3])

In alle theoretiese beschouwingen is het bezit de grondslag van een bestaansmogelikheid en niet loon of inkomen uit geleverde arbeid. De oplossing van het economies vraagstuk wordt dan ook gezocht in gelijkstelling, altans betere verdeling en regeling van het bezit (speciaal landbezit)[4]), nergens in een betere regeling van loon of bezoldiging b.v. Dit is ook een aanwijzing voor het gering aandeel der loonarbeiders in de πόλεις van die tijd.

d. Οἱ μέσοι. Als Aristoteles i.p.v. een groepering der bevolking in πένητες en πλούσιοι de nadruk legt op het verschil en de tegenstelling der uitersten, gebruikt hij soms andere uitdrukkingen en

---

[1]) 1266 b 13: τὸ πολλοὺς ἐκ πλουσίων γίνεσθαι πένητας.

[2]) 1278 a 22: ἀπὸ τιμημάτων γὰρ μακρῶν αἱ μεθέξεις τῶν ἀρχῶν. βάναυσον δὲ ἐνδέχεται sc. εἶναι πολίτην· πλουτοῦσι γὰρ καὶ [οἱ] πολλοὶ τῶν τεχνιτῶν. Wij denken hierbij aan het spreekwoord: Handwerk hat goldnen Boden, dat karakteristiek is voor het kleinbedrijf. cf. Lysias XXIV 5: τῆς ἐν τῇ τέχνῃ εὐπορίας.

[3]) We verwijzen hier nog eens naar Pollux VI 196, waar s. v. οὐσία ook staat = πλοῦτο ; Eth. Nic. 1094a 9: doel van οἰκονομία is πλοῦτος.

[4]) 1267 b 9 maakt Aristot. de opm. naar aanleiding van de ἰσότητα τῆς οὐσίας, dat er behalve van land ook πλοῦτος is van slaven, vee, geld en κατασκευὴ πολλὴ τῶν καλουμένων ἐπίπλων. Kunnen we betekenis hechten aan de volgorde der opsomming? cf. 1283 a 31: οἱ πλούσιοι μὲν ὅτι πλεῖον μέτεστι τῆς χώρας αἰτιοῖς.

onderscheidt in verband hiermee dan ook wel eens drie klassen. In 1295 b 1 staat: „In alle πόλεις zijn drie delen van de πόλις: de εὔποροι σφόδρα, de ἄποροι σφόδρα en de derde groep midden tussen deze. In aansluiting hierbij staat in b 6 de tegenstelling ὑπερπλούσιος en ὑπέρπτωχος. De eersten hebben een overmaat van πλοῦτος (we zouden zeggen: ze zijn *rijk*), de anderen verkeren bovenmate in gebrek aan πλοῦτος.[1]) Welke waarde moeten we aan deze uitdrukkingen toekennen? Voor de beantwoording van deze vraag kan ons nog helpen 1295 b 25, waar we lezen, dat de πόλις liefst bestaat uit zoveel mogelik gelijken en gelijkberechtigden, hetgeen vooral bij de μέσοι het geval is en niet bij de πλούσιοι en πένητες (630).[2]) Het beste is dan ook, dat de burgers een middelmatig en voldoend bezit hebben (b 40)[3]), dat is zoveel, dat ze kunnen leven èn σχολάζειν[4]) Het wenselike middelmatige en voldoende bezit komt dus neer op de normale πλοῦτος. En in de uitdrukkingen σφόδρα εὔπορος en σφόδρα ἄπορος of ὑπερπλούσιος en ὑπέρπτωχος hebben we een onderscheiding die ongeveer parallel loopt met ons *rijk en arm*, maar dan voor geheel andere, minder uiteenlopende maatschappelike verhoudingen, en dan nog met deze beperking, dat het criterium voor „arm", d.i. aangewezen op liefdadigheid voor de Griekse uitdrukkingen maar ten dele geldt. Daarvoor denken we b.v. aan Dem. XVIII 258, waar als bewijs van πολλὴ ἐνδεία genoemd wordt, dat Aeschines als jongen moest helpen werken.

Hoe het met de μέσοι in de praktijk staat, is bij Aristoteles niet duidelik te lezen. Immers 1296 a 9 staat, dat de grote πόλεις veel μέσοι hebben; terwijl in de kleine bijna allen εὔποροι of ἄποροι zijn. De democratiën heten hechter en duurzamer dan de oligarchiën door deze μέσοι, die zij in groter aantal hebben. Hierbij moeten we wel denken aan de πλούσιοι handwerkers en boeren van straks. Daarentegen lezen we 1296 a 23, dat de meeste πολιτεῖαι

---

[1]) 1295 b 18: οἱ δὲ καθ' ὑπερβολὴν ἐν ἐνδείᾳ τούτων.

[2]) 1295 b 25: βούλεται δέ γε ἡ πόλις ἐξ ἴσων εἶναι καὶ ὁμοίων ὅτι μάλιστα, τοῦτο δ' ὑπάρχει μάλιστα τοῖς μέσοις.

[3]) 1295 b 40: οὐσίαν μέσην καὶ ἱκανήν.

[4]) 1326 b 30: τοσαύτην ὥστε δύνασθαι τοὺς οἰκοῦντας ζῆν σχολάζοντας.

òf democraties of oligarchies zijn, doordat in deze de μέσοι gering in aantal zijn.[1])

Evenwichtsverstoringen in de bezitsverhoudingen veroorzaken omwentelingen, doordat n.l.

οἱ μὲν ἀπορῶσι λίαν, οἱ δ' εὐπορῶσιν sc. λίαν.

„wat het meest in oorlogen het geval is."[2]) De uitdrukking σφόδρα en λίαν πένης vinden we ook 1271 a 30, waar wordt gezegd, dat bij de Laconiërs ieder moet bijdragen voor de gemeenschappelike maaltijden en dat er sommige σφόδρα πένητες zijn, die deze uitgave niet kunnen doen. Daardoor is het voor de λίαν πένητες (a 35) ook niet gemakkelik het burgerrecht te hebben, dat van de opbrengst van deze bijdrage afhangt. Toch lezen we 1270 b 9 dat vaak σφόδρα πένητες ephoren worden en door hun ἀπορία omkoopbaar zijn. N.B. Deze kunnen dus de bedoelde bijdrage wel opbrengen!

Ath. politeia XLVII, 1 lezen we, dat aan het hoofd van de ταμίαι van Athene, gekozen door loting uit de pentakosiomedimnoi[3]) er één staat, die door loting aangewezen wordt, ook als hij πάνυ πένης is. Dit lijkt hoogstens te zijn een πένης van de laagste groep, dus een loonarbeider.[4]) Hoe deze ook iemand uit de pentakosiomedimnoi kan zijn, zoals Busolt zegt,[5]) is niet erg duidelik.

Ἐνδεής is iemand, die hulp of steun behoeft. Het is de taak van een vriend zijn vrienden, als die ἐνδεεῖς zijn, te helpen.[6])

Conclusie.

1. De termen πένητες en πλούσιοι zijn niet, in de eerste plaats, *tegen*stellingen, die de uiterste welstandsgroepen der bevolking aanduiden, doch *neven*stellingen ter onderscheiding der bevolking in twee welstandsgroepen of maatschappelike klassen, die onmid-

---

[1]) cf. Newman IV, pag. 211, 1. [2]) 1306 b 36.

[3]) Ath. politeia VII, 4: πεντακοσιομέδιμνον, ὃς ἂν ἐκ τῆς οἰκείας ποιῇ πεντακόσια μέτρα τὰ συνάμφω ξηρὰ καὶ ὑγρά. (ten tijde van Solon de welgestelden).

[4]) cf. Photius s. v. Θητεύς· οἱ ἀπορώτατοι θητεῖς ἐλέγοντο. (in Athene).

[5]) Busolt. Gr. Staatskunde, pag. 187.

[6]) Eth. Nic. 1157 b 20: ὠφελείας οἱ ἐνδεεῖς ὀρέγονται, 1163 a 33: τὸ ἐπαρκεῖν ἐνδείσιν.

dellik aan elkaar grenzen en in elkaar overgaan. Het alternatief is in het algemeen πλούσιος of πένης. Ieder individu behoort of tot de πένητες (ἄποροι) of tot de πλούσιοι (εὔποροι).

2. Onder πένητες verstaat men, in de regel, hen, die niet voldoende bezitten om van de opbrengst van dit bezit te leven, die derhalve door hun πενία (ἀπορία) gedwongen, zelf moeten werken (πένεσθαι), om in hun onderhoud te voorzien. Het begrip οἱ πένητες valt samen met ὁ δῆμος. Deze demos bestaat voornamelik uit kleine bezitters, en wel *zelfstandige* boeren, handwerkslieden en kooplieden, die de grote meerderheid der bevolking uitmaken in de πόλεις van de 5e en 4e eeuw; verder ook vissers, schippers, veerlui en manschappen van de vloot (τὸ τριηρικόν), die afzonderlik plaatselik ook een belangrijk deel van de demos kunnen uitmaken; en ten slotte nog loonarbeiders of dagloners, die de kleinste groep vormen.

3. Onder πλούσιοι verstaat men gewoonlik hen, die voldoende bezitten om van de opbrengst te leven *zonder eigen arbeid*. Met οἱ πλούσιοι worden ook bedoeld zij, die krachtens hun bezit de finantiële lasten van de staat dragen. De grens tussen deze en de πένητες is niet steeds dezelfde. Doordat de zeer grote verschillen in vermogen in het algemeen ontbreken en de meerderheid der bevolking tot de kleine bezitters behoort, kunnen de bezitters van een matig vermogen ook tot de πλούσιοι gerekend worden, te meer daar dit hen, bij de geringe levensbehoeften van die tijd, in verband met de eisen van het klimaat, vrij gemakkelik ontslaat van de verplichting tot regelmatige eigen arbeid en hen min of meer in staat stelt tot σχολάζειν. Vandaar dat de *meergegoede* πένητες nu eens tot de πλούσιοι, dan weer tot de πένητες gerekend worden. Het feit, dat zelfs *slaven* zich zoveel kunnen verwerven, dat men ze πλούσιοι noemt, en de gevallen, waarin sprake is van πλουτίζειν, πλουσίους of εὔπορους ποιεῖν van vrienden, soldaten of slaven, zijn aanwijzingen ervoor, hoe laag de grens gesteld kan worden.

4. Met οἱ πένητες worden — anders dan wij in de regel onder „de armen" verstaan — niet aangeduid zij, die niet in hun onderhoud kunnen voorzien en op giften van anderen zijn aangewezen.

5. Onze „*armen*" in de zin van behoeftigen, zij, die gebrek lijden, heten πτωχοί. De woorden δεόμενοι en ἐνδεεῖς, waarmee gewoonlik aangeduid worden zij, die in verlegenheid of nood zitten op een ogenblik en die daarbij de steun van vrienden behoeven, worden ook gebruikt ter aanduiding van behoeftigen in het algemeen, en wel meer in het biezonder van hen, die door sociaal-politieke oorzaken van huis en hof verdreven zijn (Isocrates). Deze woorden worden dan gewoonlik aangevuld met τῶν ἐπιτηδείων, βίου e. d., maar komen ook (soms schijnbaar) absoluut gebruikt voor. (Vóór de 5e eeuw staat hiervoor κεχρημένοι).

* * *

Opm.: Ter voorkoming van misverstand, dat onvermijdelik bij de vervanging van πενία en πλοῦτος door twee Hollandse woorden zou ontstaan, zullen deze in de volgende hoofdstukken onvertaald blijven.

HOOFDSTUK II.

Oordeel over πενία en πλοῦτος blijkend uit de taal.

„Die Sprache ist des Volkes Bekenntnis."
Wjazèmski.

VOORDAT we onderzoek doen naar het oordeel over πενία en πλοῦτος, waarvan de literatuur opzettelik of terloops getuigt, zullen we in een vluchtige beschouwing trachten ook uit het taalgebruik af te leiden, welke waardering voor deze beide in de volksaard lag. Daartoe zullen we in het eerste gedeelte van dit hoofdstuk nagaan, of het gebruik van woorden voor „gelukkig" en „ongelukkig" in de Griekse taal verband houdt met een bepaalde opvatting omtrent stoffelike welstand en in § 2 een dergelik onderzoek doen met betrekking tot persoonlike kwaliteiten.

§ 1. *Verband tussen stoffelike welstand en (on-) geluk.*

Het Grieks heeft voor het begrip „gelukkig" de vier woorden:

μάκαρ, ὄλβιος, εὐτυχής, εὐδαίμων.

a. μάκαρ of μακάριος. Wat is de etymologie van dit woord? Curtius[5] 161 brengt het in verband met μακρός „lang" en veronderstelt, dat de oorspronkelike betekenis geweest is „rijk". Het subst. ntr. μάκαρ zou dan betekenen „rijkdom". F. Muller Jzn. geeft in „het Grieksch Woordenboek" dezelfde etymologie, waarvan het slot luidt: „μάκαρ eig. dus lengte, grootte, „rijkdom". Boisacq noemt deze, evenals de andere hypothesen over de etym. van dit woord onbewijsbaar.

Het gebruik geeft evenmin zekerheid omtrent de oorspronkelike betekenis. Ongetwijfeld in aansluiting aan zijn etym. verklaring geeft Muller als betekenis op: „1 rijk, *gezegend*; 2. spec. v. de

goden: gelukzalig. 3. v. dooden[1]). 4. v. mensen: gelukkig[2]), voorspoedig." Voor de betekenis „rijk, gezegend" worden (evenals bij Curtius en Pape) twee plaatsen opgegeven n. l.

Ilias XI 68: *ἀνδρὸς μάκαρος κατ' ἄρουραν* en

Od. I 217: *ὡς δὴ ἐγώ γ' ὄφελον μάκαρός νύ τευ ἔμμεναι υἱὸς ἀνέρος, ὃν κτεάτεσσιν ἑοῖς ἔπι γῆρας ἔτεμεν,*

het eerste voorbeeld terecht, het twede ten onrechte. Als voor de genoemde hypothese en in aansluiting daarmee voor de vertaling „rijk" voldoende grond was,[3]) zou het gebruik van dit woord een geringe steun geven aan de opvatting, dat rijkdom en het hoogste geluk met elkaar verbonden geacht werden.

b. Van *ὄλβιος* (subst. *ὄλβος*) is de etymologie onbekend. Overeenkomstig het gebruik vinden we als vertaling opgegeven bij Boisacq: *ὄλβος* „bonheur matériel, félicité, jouissances de la fortune; richesses." *ὄλβιος*: „heureux, fortuné." De afwisseling in volgorde dient mogelik, om iedere gedachte aan oorspronkelike en afgeleide betekenis bij dit woord, als onzeker, uit te schakelen. Reeds bij Homerus gelden beide betekenissen en vloeien vaak ineen. En dit blijft zo in het latere gebruik. Voorbeelden:

Od. XVII 354: *Ζεῦ ἄτα, Τηλέμαχόν μοι ἐν ἀνδράσιν ὄλβιον εἶναι καί οἱ πάντα γένοιτο, ὅσα φρεσὶν ᾗσι μενοινᾷ.*

Od. XVII 419: *Καὶ γὰρ ἐγώ ποτε οἶκον ἐν ἀνθρώποισιν ἔναιον ὄλβιος ἀφνειὸν, καὶ πολλάκι δόσκον ἀλήτῃ.*

Welke betekenis de oorspronkelike ook geweest zij, uit het gebruik blijkt, dat geluk, n.l. het geluk dat met *ὄλβιος* wordt bedoeld, iden-

---

[1]) cf. Erwin Rohde, Psyche I 308 noot: „Aristoph. Tagenist. fr. 1, 9: *διὰ ταῦτα γάρ τοι καὶ καλοῦνται (οἱ νεκροὶ) μακάριοι· πᾶς γὰρ λέγει τις, ὁ μακαρίτης οἴχεται κτλ. μακαρίτης* war also schon damals ständige Bezeichnung des Verstorbenen, nicht anders als unser (von den Griechen entlehntes) „selig". Eigentlich bezeichnet es einen, dem Leben der *μάκαρες θεοὶ αἰὲν ἐόντες* nahekommenden Zustand".

[2]) cf. Aristot. Eth. Nic. 1157 b 21: *συνημερεύειν καὶ οἱ μακάριοι ὀρέγονται.*

[3]) Kock III, Menander 79 (fr. 281, 6): *νυνὶ δὲ καὶ τοὺς μακαρίους καλουμένους ὑμᾶ.* sc. *τοὺς πλουσίους.*

tiek werd geacht met bezit, welstand.[1]) Het gebruik bij latere schrijvers weerspiegelt dezelfde opvatting. Een treffend voorbeeld vinden we bij Theognis [2]) vs. 165, 166:

Οὐδεὶς ἀνθρώπων οὔτ' ὄλβιος οὔτε πενιχρὸς ... νώσφιν δαίμονος.

De tegenstelling laat niets aan duidelikheid te wensen over. En in vs. 167 zegt de dichter:

Ἄλλ' ἄλλῳ κακόν ἐστι, τὸ δ' ἀτρεκὲς ὄλβιος οὐδείς. „Ieder heeft zijn leed, en gelukkig in de juiste zin van het woord is niemand."

Voor beide begrippen „gegoed" en „gelukkig" is in dit verband hetzelfde woord gebruikt. Dat getuigt van de innige samenhang, die gevoeld werd tussen beide en onomwonden, zij het onopzettelik, in de taal aldus tot uitdrukking kwam.

Een ander voorbeeld noemen we uit Herod. I 30. Ter gelegenheid van Solons bezoek aan Croesus laten de dienaren van Croesus aan Solon de schatten zien en tonen hem πάντα ἐόντα μεγάλα τε καὶ ὄλβια „hoe groot en rijk alles is." In c. 32 gebruikt Solon het woord ὄλβιος in de betekenis van: in de hoogste graad gelukkig, ten volle gelukkig, ter onderscheiding van εὐτυχής: πρὶν δ' ἂν τελευτήσῃ ἐπισχεῖν μηδὲ καλέειν κω ὄλβιον ἀλλ' εὐτυχέα.

Met het tegengestelde ἀνόλβιος (ἄνολβος, subst. ἀνολβίη) gebeurt hetzelfde. Het duidt zowel gemis aan welstand aan, als ongeluk in het algemeen.[3])

c. Het woord εὐτυχής (subst. εὐτυχία, verb. εὐτυχέω) komt, evenals τύχη bij Hom. nog niet voor. Het woord is in zijn vorming doorzichtig. De samenhang met τύχη = „lot" en met τυγχάνω = „treffen, bereiken, verkrijgen," wijst erop, dat het gebruik aan het woord en zijn afleidingen oorspronkelik de betekenis gaf van: „met een goed lot, gelukkig." Ze ondergaan echter met hun tegengestelden (ἀ- en δυστυχής) de invloed der bestaande opvattingen over 's mensen geluk en delen in de rol, die ook aan ὄλβιος is toe-

[1]) Men kan ook zeggen, dat materiële voorspoed een biezonder geval van het meer algemene: „geluk" geacht werd.

[2]) Met „Theognis" worden de onder deze naam uitgegeven verzen bedoeld.

[3]) cf. Hesiod. Erga 317 en 319: αἶψα δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένον ἀνδρα κομίζει, αἶψα τοι πρὸς ἄνολβίῳ, θαρσος δὲ πρὸς ὄλβῳ.

Herod. I 32 πολλοὶ γὰρ ζαπλουτοι ἀνόλβιοί εἰσι.

gekend. Naast „geluk" resp. „ongeluk" duiden ze aan: uitsluitend materiëel geluk en ongeluk = voorspoed, welstand, en tegenspoed gemis aan welstand, waarin zich de εὐτυχία het duidelikst manifesteert. Voor de betekenis van materiële voorspoed, die in de lexica niet voldoende tot haar recht komt, moge op de volgende voorbeelden gewezen worden.

Dem. XLV, 65. εἶθ' ὡς εὐτυχούντων ἐστι κόλαξ, κἂν ἀτυχῶσι τῶν αὐτῶν τούτων προδότης. „die mensen vleit, wanneer ze in goeden doen zijn, en als ze tegenspoed hebben, de verrader is."

ibid. § 63,64: ἡνίκα μὲν συνέβαινεν εὐτυχεῖν Ἀ. τῇ τραπεζίτῃ ... Ἐπειδὴ δ' ἀπώλετ' ἐκεῖνος καὶ τῶν ὄντων ἐξέστη. „Zolang het de bankier A, finantieel goed ging ... Maar toen hij te gronde ging en zijn vermogen verloor."

Dem. XLII, 3: τὰ μὲν τῆς κοινῆς ἀτυχίας μετασχὼν τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐργαζομένοις ἐν τοῖς ἔργοις ... Meegetroffen door de algemene tegenspoed of malaise in de mijnbouw. (cf XXIII 113: εὐτυχεῖν = εὖ πράττειν).

Isocr. XIV 46, 47 staat de tegenstelling δυστυχοῦντας → εὖ πράττοντας, die in εὐπορίαι verkeren.

Isocr. IV, 41: τοῖς χρημάτων δεομένοις, die een regel verder δυστυχουσιν genoemd worden = *onbemiddelden* tegenover εὐδαιμονοῦσι = πλούσιοις.

Eur. fr. 1017. (Nauck): τὸν εὐτυχοῦντα καὶ φρονεῖν νομίζομεν. (Schol. Pind. Nem. I, 13 haalt dit aan en zegt: ἄκρως ἔνδοξος ὁ εὐτυχής.)

Eur. fr. 626, 7: πόλει γὰρ εὐτυχοῦντες οἱ κακοὶ νόσος.

Eur. Suppl. 434,435: ὁ ἀσθενής → ὁ πλούσιος, welke tegenstelling in de volgende twee verzen heet: τοῖσιν ἀσθενεστέροις → τὸν εὐτυχοῦντα.

Suppl. (176): τοὺς πλουσίους in de volgende regel genoemd: τοὺς μὴ δυστυχεῖς.

d. Het woord εὐδαίμων (subst. εὐδαιμονία, verb. εὐδαιμονέω) komt, evenals het vorige, bij Hom. nog niet voor. Het betekent oorspr.: „die een goede daemon heeft," „onder bescherming van een goede genius" en het houdt die betekenis van af Hesiodus in de verdere literatuur. Dat de zegen van die daemon niet het minst werd gewaardeerd in de vorm van aardse goederen, blijkt uit het

veelvuldig gebruik van het woord εὐδαίμων in de betekenis van πλούσιος. We kunnen volstaan met twee plaatsen te noemen waar van ieder der beide betekenissen een duidelik voorbeeld gegeven wordt, n.l. „gelukkig" en „gegoed."

Eur. Medea 1228: σπητῶν γὰρ οὐδείς ἐστιν εὐδαίμων ἀνήρ· ὄλβου δ' ἐπιρρυέντος εὐτυχέστερος ἄλλου γένοιτ' ἂν ἄλλος, εὐδαίμων δ' ἂν οὔ. en Antiphon Tetr. I 3: „de belastingen en uitrustingen der koren voor tragiese spelen zijn een bewijs van zijn εὐδαιμονία."[1])

* * *

In aanmerking nemend, dat de termen ὄλβιοι, εὐδαίμονες. εὐτυχοῦντες meer biezonder getinte aanduidingen zijn voor het algemene πλούσιοι, kunnen we de volgende gevolgtrekking maken:

Conclusie.

De Griekse taal, die, als elke andere taal, in haar groei de diepgewortelde overtuigingen van een volk voor de historie bewaart, legt een nauw verband enerzijds tussen „geluk" en πλοῦτος, maakt in zekere zin het eerste van het twede afhankelik, anderzijds tussen „ongeluk" en πενία. Dit doet ze door het gebruik der woorden ὀλβιος, εὐδαίμων, εὐτυχῶν (met bijbehorende substantiva en verba) en hun tegengestelden. Het taalgebruik legt n.l. in deze woorden zowel de betekenis van „levensgeluk" in het algemeen, als van „stoffelike welstand" (πλοῦτος) in het biezonder. Het Griekse begrip „gelukkig" manifesteert zich, meer dan het onze, in de eerste plaats in πλοῦτος. De tegengestelden van bovengenoemde woorden (i.c. van ὄλβιος en εὐτυχῶν) duiden tegelijk aan „ongeluk" en materiële tegenspoed.[2])

[1]) cf. Hesychius s. v. εὐδαιμονία· πλοῦτος, μακαριότης, εὐτυχία. Suidas s. v. εὐδαίμων. ὁ πλούσιος, ὁ ἐνάρετος.

[2]) Ook aan het rechtstreekse gevolg van πενία, de arbeid, heeft het taalgebruik de gedachte van ongeluk wel gehecht, blijkens het gebruik van woorden als:
μόγος = inspanning, arbeid (als synoniem van πόνος: Ilias IV 27) μογερός = ongelukkig.
ἆθλος = wedstrijd, inspanning (de werken van Hercules: Isocr. V 109).
ἄθλιος = ongelukkig.
cf. The classical Review 1907 pag. 14. —
Dat overigens niet alleen de Griekse, maar ook andere talen in meer-

§ 2. *Verband tussen stoffelike welstand en persoonlike eigenschappen.*

In dit twede gedeelte zullen we nagaan, òf en welk verband de taal legt tussen stoffelike welstand en persoonlike eigenschappen. Daarvoor letten we op het gebruik der woorden als ἀγαθός, καλός, ἐσθλός tegenover κακός, αἰσχρός, πονηρός.

a. ἀγαθός. Een algemeen erkende etymologie is nog niet gevonden, wel „souvent cherchée," zoals Boisacq zegt.

Voor het gebruik als adj. bij personen geeft F. Muller de vertaling: „degelijk (flink, dapper, voornaam; rijk[1]); ethisch: braaf (edel, deugdzaam); de meeste schakeeringen reeds bij Homerus." Met deze vertaling stemt Pape in hoofdzaak overeen. We lezen nog de volgende opmerking daarbij: „Der tapfere Mann hat aber bes. Anspruch auf Auszeichnung im Staat und wird reich durch Beute, daher bei Hom. ἀγαθός reich,[1]) vornehm, den Armen χέρηες Od. xv 324 entgegensteht."

Over het gebruik van ἀγαθός bij Hom. zegt Hoffmann,[2]) dat dit woord allereerst aanduidt „dapperheid, strijdvaardigheid"[3]) en dan in het algemeen „lichamelike flinkheid en deugdelikheid, of voortreffelikheid."[4]) Een verdere uitbreiding van het begrip ἀγαθός tot een ethies begrip van ridderlikheid ziet Hoffmann in het volgende vers:

Ilias IX 341 : ὅς τις ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων, τὴν αὐτοῦ (sc. ἄλοχον) φιλέει καὶ κήδεται.

---

dere of mindere mate hetzelfde verband leggen, wijst op een algemeen verschijnsel.

Een enkel voorbeeld hiervan:

Skrt.: dhana = rijkdom; dhanya = gelukkig.

Lat.: fortuna = geluk; ook fortuin of vermogen.

Ned.: volgens het Ned. Woordenboek is *arm* in de zin van „behoeftig" wsl. slechts een biezonder geval van het algemene begrip: ongelukkig, zwak, gering. N.B.: „de arme jongen!" „Een rijk (= gelukkigmakend) bezit." „Hij is gefortuneerd", „hij is fortuinlik."

[1]) Voor de vertaling *rijk* is genoemde plaats Od. XV 324 geen voldoend bewijs. [2]) Martin Hoffmann: „Die Ethische Terminologie bei Hom. etc". pag. 72. [3]) Ilias X 559, XIII 238, 284, 314, XVI 165. [4]) Ilias XIX 179 (βασιλεὺς ἀγαθός), XX 770.

Naast het gebruik van ἀγαθός in deze nuanceringen is het gebruik voor „adellik, uit een adellik geslacht" op tal van plaatsen duidelik.[1]) De plaatsen, waar ἀγαθός slechts „dapper" en die, waar het slechts „adellik" betekent, zijn niet van elkaar te scheiden.

Dat bij Hom. πλοῦτος tot het begrip ἀγαθός hoort, meent ook Hoffmann: „Bei Homer ist Reichtum ganz selbstverständlich mit dem Adel verbunden. Die Frage, ob man auch ohne Reichtum ein rechter Mann sein könne, kann bei ihm gar nicht aufgeworfen werden," (pag. 145). De verbinding ἀφνειός τ' ἀγαθός τε,[2]) „rijk en aanzienlijk" koppelt deze kwaliteiten ook vast samen.

Welke gedachtengang ligt aan deze betekenisontwikkeling van „degelik, flink, dapper" → „aanzienlik + rijk" ten grondslag? Toch zeker niet (zoals Pape beweert, z.b.), dat een flink of dapper man rijk en aanzienlik wordt. Wel deze: dat een man uit een vermogend geslacht daardoor voortreffelik in lichamelik èn geestelik opzicht is. Deze opvatting is voor die tijd en zeker voor de adellike kringen van die tijd aannemelik. En het zijn de opvattingen van de adel, die we bij Hom. vinden. Dat pas aan oude, blijvende rijkdom die uitwerking kon worden toegekend, ligt voor de hand. Ze stelde de adel in staat tot een levenswijze, die erop gericht was de vereiste en begeerde eigenschappen ten volle te ontwikkelen. „Die Tüchtigkeit des adlichen Mannes ist nicht lehrbar, sie ist angeboren und wird geübt."[3]) „Adelige Abstammung und daraus resultierende Tüchtigkeit verbunden mit Reichtum kennzeichnet schon bei Homer den vornehmen Mann. Vielfach erhielt sich diese verbindung, aber im Laufe der . . .Entwickelung trat mehr und mehr der Reichtum auf den Vordergrund."[4])

ἡ γὰρ εὐγενεία ἐστιν ἀρχαῖος πλοῦτος καὶ ἀρετή.[5])
εὐγενεῖς γαρ εἶναι δοκοῦσιν, οἷς ὑπάρχει προγόνων ἀρετὴ
καὶ πλοῦτος.[6])

Hoewel oorspronkelik een adellike opvatting is ze blijkens het gebruik van ἀγαθός en synoniemen ook in later tijd van kracht gebleven.

---

[1]) Od. XV 324, IV 611: αἵματος εἰς ἀγαθοῖο. [2]) Ilias XIII 664, XVIII 576.
[3]) Ed. Schwartz, Charakterköpfe I, pag. 14. [4]) Busolt, Gr. Staatskunde § 36, pag. 211. [5]) Aristot. Pol. 1294 b 21. [6]) id. 1301 b 3.

De term οἱ ἀγαθοί blijft met de comparatief οἱ βελτίους en de superl. οἱ ἄριστοι en βέλτιστοι al of niet in verbinding met καλοί de aanduiding van de *betere stand*, de *optimates*, de πλούσιοι in tegenstelling tot het volk.[1])

De woorden ἐσθλός en καλός vertonen in hun betekenis-ontwikkeling een gelijksoortig beeld als ἀγαθός. Ze duiden de goede begerenswaardige eigenschappen en tevens de gegoede standen aan, aldus eenzelfde verband leggend als ἀγαθός.

b. κακός. De etym. is onzeker. Boisacq spreekt het vermoeden uit, dat aan het woord een natuurlike uitroep van afschuw te gronde ligt. Volgens het taalgebruik vinden we bij F. Muller de verklaring:

„Uit uitgehongerd, hongerig > schamel, armoedig; daaruit „onbruikbaar, ondeugdelijk; > slecht (negatief gevoeld); > slecht „(positief gevoeld) = boos, v. dingen verderfelik. Alles sinds „Hom."

En de vertaling:

„*zwak;* armoedig, schamel, laag, gemeen v. afkomst; *onbruik-* „*baar:* onbekwaam; laf; *slecht* (= niet goed): verkeerd; slecht „(positief): boos, verderfelik, onheilspellend; ethisch: (positief) „slecht, boos."

Martin Hoffmann zegt pag. 82 over het gebruik van κακός bij Hom.: „Es bezeichnet meist den Mangel an Kriegstüchtigkeit: Feigheit, Schwächlichkeit, Ungeübtheit. Entsprechend dem bei ἀγαθός und ἐσθλός Beobachteten finden wir auch bei κακός das Hinüberspielen in die Bedeutung „von niederer Geburt."[2])

---

[1]) Solon 14, 1: ἀγαθοί tegenover κακοί, Theognis 190 passim. Thuc. VI 40, 1: οἱ ἀγαθοί tegenover τὸ τῆς πόλεως πλῆθος. Thuc. VIII 48, 5: τοὺς καλοὺς κἀγαθούς. Herod. V 29: οἱ ἄριστοι. [Xen.] Ath. resp. I 5; III 10: βέλτιστοι tegenover δῆμος. Plato Rep. 569 a: τῶν πλουσίων τε καὶ καλῶν κἀγαθῶν λεγομένων. Aristot. Pol. 1281 a 40: τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους. Aristot. Pol. 1293 b 39: (οἱ εὔποροι) ὅθεν καὶ καλοὺς κἀγαθοὺς καὶ γνωρίμους τούτους προσαγορεύουσιν. cf. Newman IV, pag. 197: Aristotle appears to hold that the belief in the virtue of the rich won them the name not only of καλοὶ κἀγαθοί, but also of γνώριμοι, so that he must understand γνώριμοι to mean „widely known for their virtue". cf. 1312 a 27.

[2]) Ilias XIV 126, 476; Od. I 411; VIII 553; XXII 415.

Eine scharfe Grenze zwischen beiden Bedeutungen läszt sich auch hier nicht ziehen. (z.b. Ilias II 190)." En: „wenige Stellen, wo κακός von Personen gebraucht unzweifelhaft eine spezifisch ethische Bedeutung hat."[1])

Het gebruik van κακός, reeds bij Hom. in de drieledige betekenis van: *„ondeugdelik, van nederige stand, slecht"* geeft blijk van de opvatting, dat er oorzakelik verband gelegd werd. Het heeft deze drieledige betekenis in het taalgebruik gehouden en dient om de *„mindere stand"* aan te duiden,[2]) altans in de taal der ἄριστοι. Uit het gebruik van πονηρός blijkt hetzelfde.

Boisacq geeft het een plaats in de groep:

πένομαι, travailler péniblement, être pauvre;

πόνος, peine, travaille fatiguant; souffrance physique ou morale;

πονεῖν se fatiguer.

πονηρός qui est en mauvais état, defectueux; méchant, pervers; pénible;

posthom. πένης *qui travaille pour vivre, indigent.

F. Muller geeft op voor πονηρός: met harde arbeid of lijden verbonden; lijdend, ongelukkig; lijden veroorzakend: schadelijk; vandaar slecht: onbruikbaar of weinig bruikbaar, bezwaarlijk; meestal ethisch slecht, boos." Ook aan het woord πονηρός openbaart het taalgebruik een zeker oorzakelik verband, dat gelegd werd tussen zware arbeid met een kommervol bestaan en geestelike met zedelike minderwaardigheid.[3])

Naast οἱ κακοί komt ook οἱ πονηροί in aanmerking om tegenover οἱ ἀγαθοί *de mindere stand* aan te duiden, alweer in de taal der ἄριστοι.[4])

---

[1]) Od. XI 384; Ilias XXIV 63, 253. [2]) Solon 12 vs. 33; 32, 18; Theognis 1117; [Xen.] Ath. Resp. I, 4: χείρους Eur. fr. 326, 8: κακὸς δ' ὁ μὴ ἔχων.

[3]) Hetzelfde verband legt de taal ook enigzins bij μοχθηρός, dat *zedelik slecht* betekent en afgeleid is van μόχθος, dat inspanning, arbeid beduidt. (cf: Eur. Electra 340; Aristoph. Plutus 525).

[4]) [Xen.] Ath. Resp. I 4: τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ ἐημοτικοῖς. I 14: τοὺς χρηστούς → τοὺς πονηρούς.

Conclusie.

Het taalgebruik legt verband tussen πλοῦτος en persoonlike eigenschappen, hetgeen blijkt uit de betekenisontwikkeling van woorden als ἀγαθός, καλός en ἐσθλός (eventueel met hun comp. en superl.), die naast lichamelike en geestelike voortreffelikheid (later ook zedelike meerderwaardigheid) tevens de aanduiding zijn voor de adelstand, als enigste „betere stand," aanvankelik en later ook voor de „gegoede stand." Het kent aan de stand als zodanig de met ἀγαθός etc. aangeduide vereiste en begeerde eigenschappen toe als een erfelik goed en deze zijn als eigenschappen der ἀγαθοί ook voor de andere stand de begerenswaarde, de goede. De opvatting, die uit dit taalgebruik spreekt, ontwikkelt zich uit de ervaring, dat slechts πλοῦτος van geslacht op geslacht de voorwaarden schiep vóór en de gelegenheid bood tót verkrijging en ontwikkeling van de gewenste en gewaardeerde eigenschappen, zowel in lichamelik als in geestelik opzicht, doordat hij de adel in staat stelde tot een levenswijze, die erop gericht was die kwaliteiten ten volle te ontwikkelen.

Omgekeerd blijkt uit het gebruik en de betekenisontwikkeling van woorden als κακός en πονηρός, dat de taal verband legt tussen πενία en slechtheid zowel in de zin van ondeugdelikheid als van ondeugd.[1]) Ze dienen wel ter aanduiding van de „mindere" stand, de niet-πλούσιοι. —

---

[1]) Gelijksoortige overgangen van betekenis bij dergelike woorden in andere talen wijzen overigens ook hier op een algemeen verbreid verschijnsel; b. v. iemand van goede familie; betere en mindere standen; de betekenisontw. van „gemeen" en „slecht"; Lat. optimates; de edelen, een edele daad.

HOOFDSTUK III.

Oordeel over de πενία en haar gevolgen.

„Want zo is 's mensen gezindheid,
Als de dag, die Zeus hun geeft."
Hom. Od. XVIII 136.

IN hoofdstuk II heeft het taalgebruik ons op de vraag naar het oordeel der Grieken over de πενία al een voorlopig antwoord gegeven. We zullen dat oordeel toetsen aan de uitspraken der schrijvers, die zèlf, op een enkele uitzondering na, in de hier behandelde tijd, niet tot de πένητες behoren. Dit feit heeft op hun beschouwingen een invloed, die bepaald wordt door de natuurlike gehechtheid aan een bevoorrechte materiële positie, de moeilik te overwinnen tegenzin tegen het afstand doen van enig voorrecht, de standentrots, die standsoverwicht als iets vanzelfsprekends aanvaardt en verdedigt en die het verlies van enig voorrecht als een groot onrecht doet voelen. Voorzover een schrijver zich aan de invloed van dat standsgevoel weet te onttrekken, beziet hij toch persoonlik de πενία van uit een sfeer, die hem een levenswijze vergunt, welke de πενία hem ontzeggen zou, hetzij, doordat ze beslag zou leggen op zijn tijd of hem tot een leven nopen, dat hem in verhouding tot het zijne, ondanks het geringe comfort van die tijd, een leven van ontbering lijkt. De indruk, die we krijgen, lijdt dus aan een nu eenmaal onvermijdelike eenzijdigheid.

We zullen de verspreide opmerkingen, die de lectuur van zo uiteenlopende aard ons biedt, naar hun schakeringen indelen en daarbij rekening houden met de tijd en gezindheid van de auteur, en zo mogelik met de nuancering van het begrip πενία.

De uitspraken, die het karakter dragen van opzettelike oordeelvellingen, die met moraliserende bedoelingen voor het publiek

van die tijd gesproken of geschreven zijn en zich dus in zekere tegenstelling tot geldende opvattingen plaatsen, zullen zoveel mogelik in een apart hoofdstuk (V) afzonderlik behandeld worden. Opmerkingen, die zowel onder deze als onder de meer terloopse gerekend kunnen worden, kunnen eventueel in dit of (en) in hoofdstuk V terecht.

§ 1. Πενία *als een ongeluk beschouwd.*

1. Homerus.

„Die Adelsethik hat die Verachtung der Arbeit im griechischen Leben heimisch gemacht."[1]) Die verachting geldt niet de arbeid als vrijwillige bezigheid, maar als vrijheidbelemmerende noodzaak; ze geldt de stand, die van arbeid moet leven, maar sluit toch waardering voor de kwaliteiten van een goed vakman niet uit. Integendeel, het epos heft ook de arbeid uit de sfeer van het alledaagse, het kent aan het handwerk een goddelike oorsprong of inspiratie toe,[2]) keurt bekwame vaklui waard, met name bezongen te worden,[3]) en laat de edelen zèlf allerlei arbeid doen en zich op hun vaardigheid daarin beroemen.[4]) Het is de afhankelikheid van een werkman, de gebondenheid aan zijn arbeid, het levenspeil, waartoe dit hem neerhaalt, die een diepe kloof tussen zijn sfeer en de adelsfeer maken. Het leven van een dagloner op 't land bij iemand, die geen erfland heeft (ἄκληρος) en weinig bezit, is voor Achilles blijkens Od. XI 489 het meest weerzinwekkende leven voor een edelman, maar zelfs dàt nog verkiest hij boven de dood en de heerschappij in de onderwereld.

2. Hesiodus.

In een schrale streek, waar de bodem harde arbeid vordert van de kleine boer, die in πενία verkeert, in het „elende Nest Askra, wo es im Winter arg kalt, im Sommer unerträglich heisz ist und

---

[1]) Ed. Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur I, pag. 13. [2]) Ilias XV 411 (Athene), Od. XV 319 (Hermes). [3]) Ilias VII 220 (Tychius een schildmaker) Od. XIX 57 (Icmalius een timmerman). [4]) Od. I 108, XV 321, XVIII 368, XXIII 189. Ilias VI 314, XI 106, XX 188.

nie etwas gedeiht"[1]) predikt Hesiodus de arbeid en spaarzaamheid[2]) als het enigste middel om in de winter het gebrek buiten de deur te houden, dat voor elk boertje een voortdurende bedreiging is. Als een somber spook roept hij de armoe op voor hem, die nalatig mocht zijn.[3]) De πενία noodzaakt hem tot voortdurende zorg en onafgebroken zwoegen, opdat niet ἀμηχανίη, gebrek aan voorraad, te kort aan voedsel, zich aan de πενία paart en hem tot bedelen dwingt.[4]) Hesiodus zingt niet de lof van de arbeid, hij brengt het hoogstens tot de negatieve uitspraak: „arbeid is geen schande!"[5]) Hij prijst niet zijn verheffende werking, roept niet de vreugde in de arbeid op, maar noemt hem met eentonige herhaling als het middel om aan honger te ontkomen,[6]) en om welstand (πλοῦτος) te krijgen.[7]) Want gevloekt is de πενίη, ze vreet aan de ziel,[8]) ze is een straf der goden, de wraak van Zeus.[9]) De πλοῦτος daarentegen gaat gepaard met aanzien en eer.[10])

3. Lyrici van de 7e en 6e eeuw.

In het epos komen nog weinig positieve gedachten over de πενία tot uitdrukking, doordat deze voor de adel geen dreigende werkelikheid was. In de tijd echter van economiese omwenteling als gevolg van de toenemende „Geldwirtschaft" wordt de adel in zijn positie en bestaan bedreigd en hier en daar door een politieke omwenteling uit zijn bezit verstoten. De πενία, die nu voor de onterfden harde werkelikheid geworden is, de ergste πενία (χαλεπή[11]), wekt gevoelens van verbittering, die haar felle uiting vinden in de lyriek van Theognis uit Megara. De partij van de onteigende adel voelt de onteigening als een groot onrecht, en de omwenteling is voor Theognis niet anders dan een gewelddadige poging van de leiders zich zelf te bevoordelen.[12]) Hij klaagt, dat de orde weg is en ziet de ondergang van de staat nabij, de eigen groep aldus met de staat identificerend.[13]) „Wie kan nog eerbied hebben voor de goden, als hij ziet, dat een goddeloze schurk, van πλοῦτος ver-

---

[1]) Schwartz, pag. 8, Hesiod. Erga 638. [2]) ibid. 361. [3]) ibid. 400, 408. [4]) ibid. 496. [5]) ibid. 311. [6]) ibid. 299: „werk, opdat de honger je haat", 302. [7]) ibid. 21, 301, 308, 312, 381. [8]) ibid. 717. [9]) ibid. 42 en 47. [10]) ibid. 313: ἀρετὴ καὶ κῦδος. [11]) Theognis 182. [12]) ibid. 46. [13]) ibid. 677, 680

zadigd, zich straffeloos te buiten gaat, terwijl de rechtvaardigen verkwijnen, verteerd door de ergste πενία?[1]) De hoop op wraak en vergelding voor de gewelddadige roof van het onontbeerlik goed blijft toch op Zeus gevestigd.[2]) „Mocht ik nog eens hun donkere bloed drinken!" zo eindigt een bede.[3]) Waarop steunt dat sterke gevoel van recht op de verloren positie? Op de overtuiging, dat πλοῦτος behoort bij een edelman (ἀγαθός), maar dat het de gemene man (κακός) past πενία te dragen. Want πενία is het ergste van alles, wat een edelman treffen kan; erger dan ouderdom of koorts kluistert ze hem. Om haar te ontvluchten werpe men zich liever van de steile rotsen en in de diepe zee.[4]) Immers dood zijn is beter.[5]) Anders moet ge gebrek en ontberingen lijden, die de πενία tot moeder hebben,[6]) of door arbeid op land en zee verlossing ervan zoeken.[7]) Dat haar geen vervloeking bespaard blijft, is duidelik;[8]) en waarschuwend klinkt het: memento pauperem fieri.[9]) Andere lyrici, die zèlf niet de πενία aan den lijve voelen, maar anderen daartoe zien vervallen, oordelen even ongunstig, maar minder fel. De eerste in de rij der vele rampen, die Zeus de mensen geeft, is het verlies van bezit (οἶκος) met de smartelike zorg en arbeid der πενία tot gevolg.[10]) Voor Alcaeus is ze een zware ondragelike ramp, die met haar zuster „gebrek" de mens in boeien slaat.[11]) Gehaat en afschuwelik (στυγερή) heet ze bij Tyrtaeus (8,8).

4. Herodotus.

Een oordeel over de betekenis van de πενία voor iemands persoonlik leven hebben we bij Herododus niet gevonden. Als godin gepersonifiëerd samen met „Gebrek" (ἀμηχανίη) heet ze voor de bewoners van Andros, die zich zéér arm aan land noemen,[12]) een onbruikbare, geen goede godheid. (ἄχρηστος).[13])

---

[1]) Theognis. 747. [2]) ibid. 341 [3]) ibid. 349 cf. 361. [4]) ibid. 173 sqq. [5]) ibid. 181. [6]) ibid. 385 en 620. [7]) ibid. 179. [8]) ibid. 155, 156, 351, 270: πάντῃ δ' ἐχθρὴ ὁμῶς γίνεται en 649. [9]) ibid. 557. [10]) Mimnermus 2, 11: ἔργ' ὀδυνηρά. cf. Solon 12, 41. [11]) Alcaeus 73: Ἀργάλεον πενία κακὸν ἄσχετον, ἃ μέγα δάμν(αι) λαὸν ἀμαχανίᾳ σὺν ἀδελφεᾷ.

[12]) Herod. VIII 111: γεωπεῖναι ἐς τὰ μέγιστα ἀνήκοντες.

[13]) cf. Eur. fr. 248: οὐκ ἔστι Πενίας ἱερὸν αἰσχίστης θεοῦ.

5. Tragici.

De mythologiese inhoud der tragedies geeft niet zo rechtstreeks aanleiding tot beschouwingen over de πενία. Bij Aeschylus en ook bij Sophocles zijn opmerkingen daarover dan ook heel schaars. Euripides, wiens personen meer het leven van zijn tijd meeleven, legt hun de heersende opvattingen, ook over de πενία, in de mond. Vooral in de fragmenten zijn veel korte uitspraken bewaard in verband met het hier behandelde. Het ontbreken van het verband, waarin ze stonden, ontneemt wel wat van hun waarde voor enige conclusie. In een fragment van Sophocles heet de πενία voor hen, die haar hebben, geen geringe kwaal (νόσος) en de grootste vijand.[1]) Sommigen prijzen een gezond man (ἄνοσος). Maar geen πένης is vrij van ziekte, integendeel hij heeft een chroniese kwaal.[2]) (ἀεὶ νοσεῖν).

In een fragm. van Euripides wordt de πενία naast veel andere verschrikkingen (δεινά) opgenoemd;[3]) ze is het meest gehate kwaad.[4]) Ondanks goede gevolgen, is ze een ongeluk.[5]) Van haar, de lelikste godin, bestaat geen tempel.[6]) Niet het gewone volk alleen (πένης ἅπας λαός) kan de staat vormen zonder de πλούσιοι. Zal het goed zijn, dan moet het edele en het slechte (ἐσθλὰ καὶ κακά) gemengd zijn.[7])

Van Critias luidt een fragment: „Linksheid met πλοῦτος is een betere huisgenoot dan bekwame πενία."[8])

Van een onbekende tragicus is de uitspraak:

„Laat ik gerust slecht heten bij het zoeken naar voordeel, want dat is beter dan eerlik en arm" (πένης).[9])

---

[1]) Nauck, Soph. fr. 858 opm.: πενία δὲ τοῖς ἔχουσιν οὐ σμικρὰ νόσος. πενίας γὰρ οὐδείς ἐστι μείζων πολέμιος. (door Nauck met Brunck aan Diphilus toegeschreven.)

[2]) Soph. fr. 328. [3]) Eur. fr. 1059: δεινὸν δὲ πενία, δεινὰ δ' ἄλλα μυρία.

[4]) fr. 230: κακὸν ἔχθιστον. [5]) fr. 54: δύστηνον. [6]) fr. 248: αἰσχίστης θεοῦ.

[7]) fr. 21.

[8]) Critias fr. 5: σοφῆς δὲ πενίας σκαιότητα πλουσίαν κρεῖσσον σύνοικον ἐστιν ἐν δόμοις ἔχειν. [9]) Adespota fr. 181: ἔα με κερδαίνοντα κεκλῆσθαι κακόν· κρεῖσσον γὰρ ἢ σέβοντα τοὺς θεῶν νόμους πένητα ναίειν δόξαν ἠμποληκότα. cf. Seneca Epist. 115, 14: Sine me vocari pessimum, ut dives vocer.

8. Aristophanes.

Aristophanes laat zijn personen klagen over de πενία, vooral waar ze als gevolg van de oorlog gebrek en armoe meebrengt en hij zijn stuk dienstbaar wil maken aan het ijveren voor de vrede (zoals in de Acharnenses en Pax.[1]) In de Plutus wordt over het bestaansrecht der πενία getwist in een dispunt over het goede en het kwaad, dat ze brengt. De πένητες, vertegenwoordigd door de beide boertjes Chremylus en Blepsidemus, menen door de πενία te verjagen het grootste kwaad op te ruimen. Πενία echter zegt, dat ze juist geen erger ongeluk over de mensen kunnen brengen dan haar te verdrijven.[2]) De beschuldiging tegen haar, het verderfelikste wezen,[3]) is dat vele eerlike en goede mensen het slecht hebben en honger lijden,[4]) waarom allen haar pogen te ontvluchten.[5]) Penia wijst echter de verantwoordelikheid voor het gebrek en de armoe[6]) met beslistheid af.[7]) Haar verdediging is, dat zij de prikkel tot arbeiden geeft en dus onontbeerlik is. Maar overtuigen kan ze niet, altans de πένητες niet. Want in hun ogen is de een πλούσιος en de ander ongelukkig. (ἄθλιος).[8])

9. Thucydides.

Thucydides stelt de πενία voor als een toestand, waarmee van nature gepaard gaat de hoop ervan verlost te worden en πλοῦτος te verwerven.[9])

10. Xenophon.

In de oorlog heeft een zekere Eutherus zijn bezittingen (buitenslands gelegen) verloren en moet met werken de kost verdienen, wat hem beter lijkt dan een ander te vragen, te meer daar hij niets heeft om op te lenen. Als Socrates hem vraagt, hoe lang hij wel denkt, dat zijn lichaam in staat zal zijn, hem de kost te verschaffen, is zijn antwoord: „niet lang." „Maar wanneer je dan ouder geworden bent, zul je gebrek hebben (δαπάνης δεήσῃ) en zal niemand je meer loon voor je werk willen geven." Om deze reden geeft Socrates hem de raad zich toe te leggen op werkzaamheden, die hem, ook als hij

---

[1]) b.v. Pax 119 sqq. [2]) Plutus 464-466. [3]) ibid 442. [4]) ibid 503. [5]) ibid 575. [6]) ibid. 535-547. [7]) ibid 551. [8]) Eccl. 591. [9]) Thuc. II 42,3; III 84,1.

ouder geworden is, zullen helpen b.v. als opzichter in dienst van een meergegoede (πλείω κεκτημένος), blijkbaar een grondbezitter. Maar hij wil dat niet, hij zou moeilik slavernij kunnen verdragen, hij wil geen rekenschap verschuldigd zijn aan iemand.[1]) Dan liever πενία blijkbaar. Als het gevaar van πενία geldt hier vooral de onverzorgde oude dag. Door de verplichting van γηροβοσκεῖν of γηροτροφεῖν wordt in die verzorging enigszins voorzien.

Hoe Xenophon overigens over πενία oordeelt, blijkt uit wat hij in zijn rede tegen Seuthes zegt;[2]) dat het n.l. erger is van πλούσιος πένης te worden, dan helemaal niet πλούσιος geweest te zijn. In deze opmerking ligt voor ons een aanwijzing bij de beoordeling der gegevens, die bijna alle ontleend worden aan niet-πένητες.

11. Comici Attici.

Als de comedie zich richtte naar de smaak van het publiek, dan hoorde het Atheense publiek graag de πενία verwensen en de πένητες beklagen, b.v. aldus:

„Niets is er ongelukkiger dan een πένης (te zijn); hij arbeidt en ploetert; hij slaapt niet, opdat een ander van zijn arbeid profiteert en wint."[3])

„De winter is het scherpe licht der πενία; want hij toont al haar kwaad en al de last."[4])

„'t Is beter nog, een goede heer te krijgen, dan vrij te leven, laag en slecht."[5]) (ταπεινῶς καὶ κακῶς).

„Wie van de goden 't eerst het handwerk heeft gebracht, die gaf de mensen 't allergrootste kwaad; .... want het ambacht (ἔχνη) geeft een hongerleven aan de mens, met steeds de hoop op beter."[6])

„Wie als een πένης in de stad wil leven, wil zichzelf wanhopiger maken; want ziet hij een ander in weelde, *die vrij zijn tijd kan besteden*, dan ziet hij welk een ongelukkig en ellendig leven hij zelf lijdt," zegt een slaaf van zijn meester.[7])

---

[1]) Mem. II 8. [2]) Anab. VII 7,28.

[3]) Kock III, Menander 181 (597) πένητος οὐδὲν ἐστι δυστυχέστερον. ἅπαντα μοχθεῖ κἀγρυπνεῖ κἀργάζεται ἵν' ἄλλος ἐλθὼν μεταλάβῃ καὶ κτήσηται. [4]) Kock II, Aristophon 276 (1). [5]) II Philemon 536 (227). [6]) II Antiphanes 59 (123) cf. III Men. 8 (14). [7]) III Men. 118 (405, 6): ὅταν γὰρ εἰς τρυφῶντα καὶ σχολὴν ἄγειν δυνάμενον ἐμβλέψῃ.

De afgunst, die hier als begeleidster der πενία wordt voorgesteld, geldt voor een belangrijk deel de bevrijding van de arbeid. Ook heet de πενία „het gevaarlikste beest,"[1]) „een moeilik te beheersen, grimmig beest."[2]) Ironies heet ze het lichtste kwaad.[3])

12. Oratores.

Dat Isocrates πενία voor een stad (= gebrek aan welvaart) een ongeluk acht, is nauweliks vermeldenswaard.[4]) De ramp der πενία voor het persoonlik leven schetst Isocrates in de Plataicus,[5]) echter niet voor het leven van gewone πένητες, maar voor ballingen. Inwoners van Plataeae, die door oorlog van huis en hof verdreven zijn, klagen te Athene hun nood. Zij zijn van alles beroofd en tot de bedelstaf gebracht.[6]) Hun ouders hebben geen passende verzorging op hun oude dag,[7]) hun kinderen worden niet opgevoed, zoals ze gehoopt hadden, maar moeten dienen voor weinig loon,[8]) dagloner worden of op een andere, hun onwaardige, manier in hun onderhoud voorzien; de gezinnen worden uiteengerukt en het gezinsleven wordt vernietigd; en nog veel andere schandelikheden[9]) brengen de πενία en ballingschap mee.

In het beklag en de poging tot het opwekken van medelijden der rechters neemt de πενία naast γῆρας een ruime plaats in.[10]) Bij Demosthenes doet iemand een dergelik beroep met de woorden: „Veracht toch de πένητες niet (want het πένεσθαι is voor hen al kwaad genoeg) en altans niet hen, die verkiezen te werken en leven van een eerlik stukje brood."[11]) Dit beroep wordt gedaan, door iemand die zijn moeder verdedigt tegen het verwijt, dat ze min (τίτθη) geweest is, toen haar man gemobiliseerd en als soldaat op expeditie was. Want de πενία dwingt de vrijen veel slavenwerk en minderwaardig werk te doen.[12]) Dit bedoelt Demosthenes ook, als hij zichzelf gelukkig prijst, dat hij in zijn jeugd zoveel had als nodig is, om niets schandeliks (αἰσχρόν) te doen.[13])

---

[1]) Kock III Men. 242 (932): βαρύτατον θηρίον. Meineke monost. 450: πενίας βαρύτερον οὐδὲν ἐστι φορτίον. [2]) Kock III adespota 443 (183): δυσνουθετήτῳ θηρίῳ καὶ δυσκόλῳ. [3]) Kock III Men. 80 (282). [4]) Isocr. VII 51. [5]) Isocr. XIV 46. [6]) ἀλῆται καὶ πτωχοί. [7]) ἀναξίως γηροτροφούμενοι. [8]) μικρῶν ἕνεκα συμβολαίων δουλεύειν. [9]) αἰσχύνας. [10]) cf. Oratores Attici Car. Müller II p. 246, Thrasymachus 5; Aesch. I 88: γῆρας ἅμα καὶ πενίαν, τὰ μέγιστα τῶν κακῶν. [11]) Dem. LVII 36. [12]) ibid 45. πολλὰ δουλικὰ [καὶ ταπεινὰ] πράγματα· [13]) Dem. XVIII 257.

Als een gevolg der πενία of liever van πολλὴ ἔνδεια schetst Dem. de ellendige jeugd en opvoeding van zijn tegenstander Aeschines. Deze zat met zijn vader bij de school, hielp inkt maken, de school schoonmaken en bankjes boenen, een leven van een slaaf, niet van een vrije, leidend. Als man hielp hij zijn moeder bij het inwijden van anderen in de mysteriën, een soort kosterwerk dus. Na zijn inschrijving als burger werd hij schrijver bij de mindere magistratuur. „Daarna hebt ge alles gedaan, waarvan ge nu anderen beschuldigt" verwijt Demosthenes hem. Hij is n.l. toneelspeler geweest en fruitopkoper, in welke beide beroepen hij veel slaag heeft gehad. „Maar laat ik niet spreken over dingen, waarvan men de schuld op de πενία kan werpen."[1]) Het neerzien op de πένητες in andere kringen geldt dus vooral hun wijze van broodwinning.

De kans om dochters goed uit te huweliken, hangt in de eerste plaats af van de bruidschat, die de vader kan geven. Bij gebrek aan voldoende bruidschat tengevolge der πενία, blijven ze ongehuwd.[2]) Dit geldt natuurlik niet voor de πένητες, maar voor de πλούσιοι. Dat de πενία vooral in tijden van verwarring en ontwrichting door de onderlinge oorlogen die πένητες, welke geen middel van bestaan meer vinden, drijft tot het dienst nemen in vreemde legers, lezen we bij Isocrates en Demosthenes.[3]) 't Avontuurlik leven en de kans op voordeel (εὐπορία !)[4]) lokt hen daarbij ook.

Families, die achteruitgaan, laten blijkbaar hun zonen wel adopteren in andere families,[5]) of adopteren zelf διὰ πενίαν zonen van niet-burgers, om aan de πενία te ontkomen.[6]) Dit behoort niet tot de geoorloofde praktijken.[7])

13. Plato.

In zijn maatschappij wil Plato, zoals we gezien hebben (Hoofdst. I 13) de welstandsverschillen zeer beperken, zodat er geen χαλεπὴ πενία en πλοῦτος is. Zoveel mogelik moet de πενία en πλοῦτος, die beide een verkeerde invloed uitoefenen,[8]) plaats maken voor gelijkheid. De πενία moet verdwijnen om de λῦπαι, waarmee ze

[1]) Dem. XVIII 258. [2]) Dem. XLV 74: τὰς δ' ἡμετέρας θυγατέρας μελλούσας δι' ἔνδειαν ἀνεκδότους, en LIX 112. [3]) Isocr. IV 168, Dem. XIV 31. [4]) Dem. XIV 31. [5]) Isaeus X 17. [6]) Isaeus XII 2. [7]) Isaeus XII 3. [8]) Leges 919 b, 729 a.

gepaard gaat. Naast doodstraf, verbanning, geseling en boeien, verlies van burgerrechten behoren ook πενίαι tot de gerechtelike straffen.[1]) (in de vorm van verbeurdverklaringen n.l. of hoge boetes, die daarop vrijwel neerkwamen.) Als er sprake is van rampen, die de mens kunnen treffen en die men vreest, worden oorlogen, ziekten en πενία(ι) genoemd.[2]) Πενία is n.l. een verschrikking voor hen, voor wie ze een bedreiging vormt, méér dan voor hen, die altijd πένητες geweest zijn.[3]) Dit moeten we bedenken, daar we anders bij uitspraken als bovengenoemde licht geneigd zijn om in πενία een abnormale toestand te zien. Abnormaal is ze in het algemeen wèl voor hen, aan wie we onze gegevens ontlenen. De πενία is een verschrikking om de levenswijze, waartoe ze veroordeelt. Vooral het leven der handwerkslieden wordt als een ellendig leven beschreven. In weerwil van harde arbeid van de vroege ochtend tot de late avond kunnen ze nauweliks zich het nodige verschaffen.[4]) Niemand spreekt dan ook van „erg" (δεινός) in verband met πλοῦτος, vrede en gezondheid, maar wel in verband met ziekte, oorlog en πενία, omdat, wat „erg" is, ook „een kwaad" is (κακόν).[5]) De πενία is voor de oude dag het meest te vrezen. Ook een redelik man zal niet erg gemakkelik ouderdom met πενία dragen,[6]) zegt Cephalus.

14. Aristoteles.

Tot de slagen van het noodlot worden in de eerste plaats gerekend πενία en ziekte.[7]) Want πενία maakt de mens minderwaardig, doordat ze hem verplicht tot een levenswijze, die een slechte invloed op zijn lichaam en geest heeft.[8])

Conclusie.

Πενία wordt in het algemeen in de literatuur van de hier behandelde tijd als een ramp voor een mens beschouwd. Ze behoort naast doodstraf en verbanning tot de ergste gerechtelike straffen

[1]) Leges 890 c. [2]) Leges 632 a, Rep. 613 a, Euthyphro 12 b.
[3]) cf. Xen. Anab. VII 7,28.
[4]) [Plato] Axiochus 368 b. cf. III § 2. [5]) Protagoras 341 b. [6]) Rep. 330 a: οὔτ' ἂν ὁ ἐπιεικὴς πάνυ τι ῥᾳδίως γῆρας μετὰ πενίας ἐνέγκοι.
[7]) Pol. 1332a 19: πενίᾳ καὶ νόσῳ καὶ ταῖς ἄλλαις τύχαις ταῖς φαύλαις.
[8]) o. a. Pol. 1337b 8 (ἀνανσον ἔργον).

en wordt op één lijn gesteld met ander kwaad, dat de mens kan treffen als oorlog, ziekte enz. Een bloemlezing van uitspraken ter illustratie van deze opvatting wekt licht de indruk, dat πενία een abnormale en ellendige toestand is, waarin slechts enkelen, de meestgetroffenen leven. Dit is niet het geval; immers de toestand van de meerderheid der bevolking, van alle πένητες, is πενία. Dat we nochtans bij de lezing tot deze mening geneigd raken, vindt zijn oorzaak in de omstandigheid, dat we voor onze gegevens aangewezen zijn bijna uitsluitend op schrijvers, die zelf niet tot de πένητες behoren, voor wie πενία wèl een abnormale, ellendige toestand betekent, als ze ertoe vervallen en voor wie ze dus een dreigende verschrikking is. Ze is dit om het leven, waartoe ze dwingt, een leven van arbeid en gebondenheid, en om de ontbering, waartoe ze iedere πλούσιος veroordeelt, die er toe vervalt. Want „ontbering" wordt niet in de eerste plaats bepaald door het levenspeil, maar door de verlaging er van.

§ 2. *De slechte invloed der πενία op het lichaam.*

Als bij auteurs sprake is van de slechte invloed der πενία op het lichaam van de mens, wordt deze invloed voorgesteld als een rechtstreeks gevolg van de arbeid, waartoe ze dwingt,[1]) niet van ontbering en honger, omdat dat niet de karakteristieke begeleidende verschijnselen der πενία zijn. Veel voorbeelden echter biedt de literatuur niet. Wij volstaan met de vermelding der volgende:

3. Lyrici. Tot de gedichten van Theognis wordt gerekend de ontboezeming: „O, ellendige πενία, waarom schendt ge, op mijn schouders drukkend, mijn lichaam en geest! Tot schandelikheden en laagheden (αἰσχρὰ καὶ δειλὰ) dwingt ge me tegen mijn zin, mij, die het edele en schone onder de mensen versta." Tot die schandelikheden (αἰσχρά) behoort de lichaamonterende arbeid.[2])

5. Tragici. Van Euripides is de uitspraak: „Hoe kan het τοφόν zijn, als een handwerk (τέχνη) de mens goedgeschapen krijgt en hem slechter maakt."[3])

[1]) ἔργ' ὀδυνηρά, Solon 12, 41 en Mimnermus 2, 11. [2]) Theognis 649; cf. Dem. XVIII 257: αἰσχρόν en hoofdstuk III § 1, 12, Isocr. XIV 50. [3]) Nauck, Eur. fr. 186: σοφός wordt gezegd van een bekwaam vakman en van een wijze, vandaar de vraag.

10. XENOPHON. Op twee plaatsen spreekt Xenophon erover. In de Oeconomicus zegt Socrates: Want het handwerk is berucht en staat dan ook in erg slechte roep bij de staten. Immers het bederft het lichaam en dwingt tot een zittend leven binnenshuis, soms ook tot een leven bij het vuur. En als het lichaam verslapt, verslapt ook de geest. Doordat het daarbij weinig tijd overlaat voor omgang met vrienden en zorg voor de stad, kweekt het slechte landsverdedigers en is de uitoefening van een handwerk in sommige staten aan de burgers verboden. De landbouw steekt in zijn werking daarbij gunstig af.[1])

11. COMICI. In een fragment wordt gezegd: De dichter, die zong, dat het beste is gezondheid, schoonheid en πλοῦτος, is gek. Want na gezondheid komt eerst πλοῦτος. Immers een goed gebouwd (καλός) man, die honger lijdt, is een lelik dier."[2]) (Blijkbaar staat πεινῶν met overdrijving voor πένης.)

13. PLATO. Door het handwerk zijn velen lichamelik bedorven en geestelik gebroken en verminkt.[3])

14. ARISTOTELES wil onder βάναυσον ἔργον verstaan diè arbeid en bezigheid, die het lichaam van vrije mensen of hun geest onbruikbaar maakt voor de daden en handelingen van (burger)deugd (ἀρετή), waarmee bedoeld zijn de kwaliteiten van een goed burger en soldaat.[4]) De βαναυσόταται ἐργασίαι zijn die, waarbij het lichaam het meest geschonden wordt.[5])

Conclusie.

De afkeer der πλούσιοι voor πενία is in de eerste plaats een afschuw van een leven van arbeid als gevolg der πενία. Deze afschuw wordt mede veroorzaakt door de vrees voor de slechte invloed van de arbeid (i.c. het handwerk) op het lichaam van de mens. De lichaamschennende arbeid valt onder de αἰσχρά, waartegen het eergevoel zich verzet.

---

[1]) Xen. Oec. IV 2 en VI 5.

[2]) Kock II, Anaxandrides 142 (fr. 17): *καλὸς δὲ πεινῶν ἐστιν αἰσχρὸν ζῆρίον.*

[3]) Plato Rep. 495d: *πολλοὶ ... ὑπὸ τῶν τεχνῶν τε καὶ δημιουργιῶν ὥσπερ τὰ σώματα λελώβηνται, οὕτω καὶ τὰς ψυχὰς ξυγκεκλασμένοι τε καὶ ἀποτεθρυμμένοι διὰ τὰς βαναυσίας τυγχάνουσιν.*

[4]) Aristot. Pol. 1337b 8, cf. 1341a 7. [5]) Pol. 1258b 7.

§ 3. *De slechte invloed der πενία op de geest.*

„Zoek eerst uw levensonderhoud, en als ge dat hebt, dan deugd."
Δίζησθαι βιοτήν, ἀρετὴν δ' ὅταν ᾖ βίος ἤδη.
Phocylides fr. 8 (Hiller-Crusius pag. 49).

Als in de literatuur melding gemaakt wordt van de slechte invloed der πενία op geest en karakter, wordt die invloed voorgesteld ten dele als een gevolg van de nood en het gebrek, waarin de omstandigheden iemand, die onbemiddeld is, wel brengen. Het is dan de χρεία, het gebrek, dat iemands moraliteit ondermijnt. Deels ook wordt aan het *normale* leven van een πένης die slechte invloed toegeschreven en al of niet voorgesteld als een gevolg van de arbeid en het levenspeil.

1. Homerus.

„Erger dan de poorten van de Hades haat ik hem, die voor πενία wijkend, leugens vertelt," zegt Odysseus als zwerver tot Eumaeus.[1]) Dit doelt op iemand, die zo handelt om een gave of gastvrijheid te krijgen. Want Eumaeus heeft daarvóór beweerd: „Zo maar liegen zij erop los, die als zwervers komen en verzorging wensen."[2]) Dit geldt dus van hèn, die uit πενία bedelen, nièt werken. Een overigens voor iedereen vereiste, altans gewenste hoedanigheid, αἰδώς = schroom, kan de behoeftige niet hebben, blijkens de zin: „Schroom is niet goed voor een man die bedelt."[3])

2. Hesiodus.

Bij Hesiodus vinden we hetzelfde vers over αἰδώς, schroom, als in Od. XVII 347, tezamen met twee andere verzen, waarvan de volgorde niet zeker en de samenhang en betekenis niet duidelik is.[4]) De kwade werking der πενία op de ziel in het algemeen spreekt uit het begeleidend adjectief θυμοφθόρος „hartverterend,"[5]) dat ook van erge smart gezegd wordt.[6])

[1]) Od. XIV 156. [2]) Od. XIV 124: κομιδῆς κεχρημένοι.
[3]) Od. XVII 352: αἰδόα δ' οὐκ ἀγαθὴν φήσ' ἔμμεναι ἀνδρὶ προίκτῃ. cf. vs. 347.
[4]) Hesiodus, Erga 317: αἰδὼς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένον ἄνδρα κομίζειν
319: αἰδὼς τοι πρὸς ἀνολβίῃ, θάρσος δὲ πρὸς ὄλβῳ,
318: αἰδώς, ἣ τ' ἄνδρας μέγα σίνεται ἠδ' ὀνίνησιν.
[5]) Hesiod. Erga 717. [6]) Od. IV 716.

3. Lyrici.

„Meer mensen zijn goed (ἀγαθοί) uit gewoonte (oefening), dan van nature," zegt Critias.[1]) Met deze uitspraak wordt aan de omstandigheden een grote invloed op de moraliteit van de mens toegekend. Omgekeerd „zijn de slechten niet volstrekt slecht van hun geboorte af."[2]) Behalve andere factoren, zoals slechte omgang, hebben de materiële omstandigheden daarop invloed. Het streven naar deugd (ἀρετή) is pas mogelik, als iemand een bestaan (βίος) heeft, staat boven deze §.[3]) Maar πενία geeft geen bestaan; ze dwingt er voor te werken of brengt gebrek. „Zij oefent geweld uit op de mens."[4]) „Haar sterke dwang maakt de geest duldend."[5]) Ze brengt een edelman ertoe een vrouw van mindere stand (κακόπατριν) te huwen[6]) en bederft het goede ras.[7]) De πενία is de toets voor de ware aard van de mens; ze stelt de goeden op een harde proef. „In πενία toont zich de gemene man en de veel edelere."[8]) „Ze verleidt de mens tot misdrijf, ze schaadt zijn ziel door haar sterke dwang. En bukkend voor de nood gaat men tegen zijn wil tot veel schandeliks over. Immers deze leert veel kwaad: leugens en bedrog en noodlottige twist; ze leert het de man ook tegen zijn zin. En geen kwaad is groter dan zij. Want zij baart de erge radeloosheid."[9]) Zo oordeelt Theognis. Een ander fragment van dezelfde dichter, in § 2 opgenomen, waarin ook sprake is van de schending van het lichaam, herhalen we hier: „O! ellendige πενία, waarom schendt ge, op mijn schouders drukkend, mijn lichaam en geest! Tot schandelikheden en laagheden (αἰσχρὰ καὶ δειλά) dwingt ge me tegen mijn

---

[1]) Hiller-Crusius, pag. 136 fr. 4: ἐκ μελέτης πλείους ἢ φύσεως ἀγαθοί.

[2]) Theognis 305: Τοὶ κακοὶ οὐ πάντως κακοὶ ἐκ γαστρὸς γεγόνασιν.

[3]) Voor de betekenis van ἀρετή cf. Phocylides fr. [15]: ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή ἐστιν. In rechtvaardigheid ligt elke deugd besloten.

[4]) Alcaeus fr. 73. [5]) Theognis 196: τλήμονα θῆκε νόον. [6]) ibid. 193. [7]) ibid. 183.

[8]) Theognis 393: Ἐν πενίῃ ὅ τε δειλὸς ἀνὴρ ὅ τε πολλὸν ἀμείνων φαίνεται. Dit kan van stand en karakter bedoeld zijn.

[9]) Theognis 386: ἦτ' ἀνδρὸς παράγει θυμὸν ἐς ἀμπλακίην, βλάπτουσ' ἐν στήθεσσι φρένας κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης. τολμᾷ δ' οὐκ ἐθέλων αἴσχεα πολλὰ φέρειν, χρημοσύνῃ εἴκων, ἣ δὴ κακὰ πολλὰ διδάσκει, ψεύδεά τ' ἐξαπάτας τ' οὐλομένας τ' ἔριδας, ἄνδρα καὶ οὐκ ἐθέλοντα· κακὸν δέ οἱ οὐδὲν ἔοικεν· ἣ γὰρ καὶ χαλεπὴν τίκτει ἀμηχανίην.

zin, mij die het edele en schone onder de mensen versta."[1]) Met die αἰσχρά en δειλά zijn oneervolle arbeid en zedelik slechte daden bedoeld.[2]) Het overwicht der omstandigheden op de moraliteit erkent ook Simonides met deze woorden: „Het is niet mogelik, dat een man niet slecht is, die een zware ramp getroffen heeft. Want elk mens is goed, als het hem goed gaat, maar slecht, als 't hem slecht gaat."[3])

5. Tragici.

„In een lege maag is geen begeerte naar het edele".
ἐν κενῇ γαστρὶ τῶν καλῶν ἔρως οὐκ ἔστι.
(Achaeus fr. 6).

Voornamelik van Euripides vinden we uitspraken, die dit onderwerp betreffen. In de „Electra" is deze aan een boertje uitgehuwelikt, die Orestes en zijn vriend gastvrijheid aanbiedt, voorzover zijn middelen dat toelaten. Want al is hij maar πένης, hij kan wellevend zijn en tonen „niet van lage aard" te zijn.[4]) Hoffelik antwoordt Orestes, dat er geen juiste maatstaf tot voortreffelikheid is.[5]) Want hij heeft wel een zoon van edelman gezien, die nietswaardig was, en daarentegen verdienstelike kinderen van laaggeboren ouders;[6]) ook gemis aan edele zin bij een welgesteld man en een ruime geest bij een πένης.[7]) Wie op πλοῦτος afgaat, gebruikt een slechte maatstaf, maar ook hij, die naar πενία oordeelt. Immers zij is gelijk een kwaal, die de mens uit nood kwaad leert.[8]) De gangbare opvatting, nog stammend uit de adelsfeer, ten aanzien van het verband tussen maatschappelike positie en aard (ἦθος) van de mens, bestrijdt Euripides hier bij monde van Orestes met de erkenning erbij, dat πενία een verderfelike invloed heeft.

Als oorzaak van of aanleiding tot misdadigheid wordt πενία genoemd in enkele fragmenten: „Een man, die arm is aan bezit,

---

[1]) vs. 649. [2]) cf. vs. 307 en 383. [3]) fr. 3 (12): Hiller-Crusius pag. 235 β: ἄνδρα δ' οὐκ ἔστι μὴ οὐ κακὸν ἔμμεναι, ὃν ἀμάχανος συμφορὰ καθέλῃ. πράξας γὰρ εὖ πᾶς ἀνὴρ ἀγαθός, κακὸς δ', εἰ κακῶς.

[4]) El. 363: οὗτοι τό γ' ἦθος δυσγενὲς παρέξομαι.

[5]) ibid. 367: οὐκ ἔστ' ἀκριβὲς οὐδὲν εἰς εὐανδρίαν.

[6]) ibid. 370: χρησταὶ δ' ἐκ κακῶν τέκνα.

[7]) ibid. 371: λιμόν τ' ἐν ἀνδρὸς πλουσίου φρονήματι, γνώμην δὲ μεγάλην ἐν πένητι σώματι.

[8]) ibid. 375: ἀλλ' ἔχει νόσον πενία, διδάσκει δ' ἄνδρα τῇ χρείᾳ κακόν.

maar kracht heeft in zijn hand tot daden, zal zich niet ontzien het geld van hen, die het bezitten, met geweld te roven."[1]) „Listen en duistere middelen hebben de stervelingen gevonden tegen ontmannende nood."[2]) „Mij overwint de nood (χρεία) en die gevloekte maag, waaruit immers alle kwaad ontstaat."[3]) Een vers van een onbekende tragicus geeft blijk van een algemeen wantrouwen van anderen in een πένης. Het luidt: „Want het woord der πένητες vindt geen geloof."[4])

7. [Xen.] Resp. Atheniensium.

De schrijver van dit geschrift drukt zich kort maar beslist uit: „Bij de betere stand is zeer weinig tuchteloosheid en onrechtvaardigheid, en zeer veel nauwgezetheid voor het goede en juiste; bij de demos echter is zeer veel onbeschaafdheid, tuchteloosheid en gemeenheid. Want zowel de πενία leidt hen éér tot het lelike, als het gemis aan opvoeding en ontwikkeling door gebrek aan middelen."[5])

Hoewel de text aan het slot corrupt is, staat toch voldoende vast, dat de πενία, volgens de schrijver, deels rechtstreeks, deels door ἀπαιδευσία en ἀμαθία, als gevolgen der πενία, de massa der πένητες geestelik, moreel en derhalve politiek minderwaardig (πονηροί) maakt. We wijzen in dit verband op een uitlating bij Plato, waarin de eventuele aanwezigheid van veel misdadigers (κακοῦργοι) wordt toegeschreven aan ἀπαιδευσίαν καὶ κακὴν τροφὴν καὶ κατάστασιν τῆς πολιτείας (i.c. oligarchie).[6]) De schrijver der Resp. Ath. vertolkt met het bovenstaande naar alle waarschijnlikheid niet uitsluitend zijn persoonlike mening, maar die zijner partijgangers in het algemeen.

---

[1]) Nauck fr. 389. [2]) fr. 288: δόλοι δὲ καὶ σκοτεινὰ μηχανήματα χρείας ἀνάνδρου φάρμαχ' ηὕρηται βροτοῖς. [3]) fr. 915: νικᾷ δὲ χρεία μ' ἡ κακῶς τ' ὀλουμένη γαστήρ, ἀφ' ἧς δὴ πάντα γίγνεται κακά. [4]) Adesp. fr. 119: τῶν γὰρ πενήτων πίστιν οὐκ ἔχει λόγος.

[5]) [Xen.] Resp. Ath. I 5: ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἔνι ἀκολασία τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά, ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία· ἥ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχρὰ καὶ ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἡ ἀμαθία <ἡ> δι' ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις (?) τῶν ἀνθρώπων. cf. Kalinka, pag. 109-111. Aan het slot lezen we: „Der Satz ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἀμαθία (ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχρά) ist besonders interessant als volkstümlicher Vorläufer der sokratisch-kynischen Gleichsetzung von σοφία und ἀρετή. [6]) Plato, Rep. 552 e.

8. Aristophanes.

Op het toneel meten vaak tegengestelde meningen zich met elkaar. De opvatting, dat πενία oorzaak is van diefstal en inbraak wordt in de Plutus aan een man uit het volk in de mond gelegd. Als Penia n.l. de πένητες wil leren, dat *zij* zelfbeheersing en zin voor orde kweekt, antwoordt Chremylus honend: „Stelen en inbreken is tenminste erg ordelik."[1]) Wat niet zeggen wil, dat diefstal alleen toegeschreven werd aan πενία. Als in de Eccelesiazusae de vrouwen het communisme willen vestigen, door alle bezit te onteigenen vraagt Blepyrus aan zijn vrouw Praxagora, die de leiding heeft: „Maar hoe doet ge met iemand, die geen land, maar alleen geld heeft?" „Die zal het afdragen" is het antwoord. „Hij zal er gerust een meineed voor doen en het niet afgeven. Want daardoor heeft hij het ook gekregen," meent Blepyrus.[2]) En iets verder zegt hij: „Die van alles hebben, stelen 't meest."[3]) Dit zijn uitlatingen, die altijd veel opgeld hebben gedaan, en vooral toentertijd met het oog op bepaalde praktijken, als de sycophantie.[4])

Als Praxagora de leiding der vrouwen tot vestiging van een betere maatschappij aanprijst, zegt ze, dat veel misstanden zullen verdwijnen. Want de πενία verdwijnt.[5]) Geen mens zal de stad meer schande aan kunnen doen door getuigenis of valse aanklacht, (n.l. voor geld).[6]) „Maar dan neem je mij mijn broodwinning af!" roept haar buurman, ook een arme drommel.[7])" Er zal geen straatroof meer zijn, geen afgunst op een buurman, geen naaktheid, geen enkele πένης," gaat Praxagora voort.[8])

9. Thucydides.

Diodotus, die tegen de terdoodveroordeling der Mytileners een rede houdt, zegt daarin ongeveer: Allen hebben van nature een zekere aanleg tot misdrijf, zowel persoonlik als in gemeenschap en er is geen wet, die hen daarvan zal afhouden, daar men alle strafmiddelen al heeft toegepast om de misdaad tegen te gaan. En ondanks het feit, dat de meeste straffen langzamerhand verscherpt

---

[1]) Plutus 563 en 564, cf. vs. 220. [2]) Eccl. 603. [3]) Eccl. 608. [4]) cf. Plutus 30. [5]) Eccl. 605: οὐδεὶς οὐδὲν πενίᾳ δράσει. [6]) Eccl. 561. [7]) ibid. 563, cf. 353. [8]) ibid. 565 sqq.

zijn tot de doodstraf, zijn toch de overtredingen gebleven. Men moet dus een nog afschrikwekkender middel dan de doodstraf vinden; met deze voorkomt men niets. Want de πενία, die uit nood de durf (n.l. tot misdaad) geeft, de overvloed, die door overmoed en trots de hebzucht kweekt en andere oorzaken, uit de hartstocht der mensen voortgekomen, drijven hen in de gevaren.[1])

De πενία wordt hier als oorzaak van misdaad vooropgesteld.

10. Xenophon.

In de Memorabilia zegt Euthydemus, dat hij tyrannen kent, die uit nood evenals de minst-bemiddelden gedwongen worden tot onrecht.[2]) Dezelfde bewering lezen we in het Convivium, waar gezegd wordt: „ik ken ook sommige tyrannen, die zo hongerig naar geld zijn, dat ze veel erger dingen doen, dan de ἀπορώτατοι, de minstbemiddelden. Want deze begaan weliswaar uit gebrek (δι' ἔνδειαν) diefstallen en inbraken, maar de tyrannen plegen mensenroof."[3])

De meest dwaze beschuldiging (ἔγκλημα), die men tegen hem uit, noemt Socrates in de Oeconomicus, die van πενία. Hij is, toen hij achter het paard van Nicias veel bewonderaars zag lopen, op de stalknecht toegestapt om te vragen, of het paard veel χρήματα bezat. Deze keek hem aan of hij hem voor gek hield en vroeg: „hoe kan een paard χρήματα hebben?" Toen droeg Socrates zijn hoofd weer hoog, omdat hij hoorde, dat ook een πένης paard goed (ἀγαθός) kon zijn.[4]) Het is karakteristiek voor de schatting der πενία, dat Socrates deze demonstratie nodig acht.

11. Comici.

In de Attiese comedie komt meer dan in de tragedie tot uiting, welke opvattingen onder het volk leven. Omtrent de gevolgen der πενία voor de moraliteit vinden we er de volgende uitspraken.

„Want velen dwingt soms de πενία tegen hun natuur daden te

---

[1]) Thuc. III 45, 3.

[2]) Mem. IV 2, 38 οἱ δι' ἔνδειαν ὥσπερ οἱ ἀπορώτατοι ἀναγκάζονται ἀδικεῖν.

[3]) Convivium IV 36. [4]) Oec. XI 5.

doen, die hun onwaardig zijn."[1]) Onder deze daden (ἔργα) kunnen vernederend werk en misdaden vallen.

„Welstand is de toets voor 's mensen karakter (τρόπος). Want wanneer iemand, die welgesteld is, wandaden (αἰσχρὰ πράγματα) doet, wat zou hij dan niet doen, als hij onbemiddeld was!"[2]) Deze uitspraak legt een rechtstreeks en algemeen oorzakelik verband tussen materiële omstandigheden en moraliteit.

„De schaarste (n.l. aan middelen, σπάνις) leidt tot het doen van kwaad."[3])

„Voor een man, die honger heeft, is het onvermijdelik te stelen."[4])

„Want ik ken velen, die uit nood (δι' ἀνάγκην) slecht (πονηροί) zijn geworden, toen het hun ongelukkig ging; maar die van nature niet zo waren."[5])

„Een πένης wordt niet vertrouwd, ook al zegt hij de waarheid."[6])

12. Oratores.

Antiphon maakt in zijn Tetralogie de opmerking, dat de nood (χρεία) allen dwingt tegen hun natuur in te spreken en te handelen.[7])

Lysias voert de πενία aan als oorzaak van misdrijven, ook ernstige. In een van zijn redevoeringen wordt iemand ervan beschuldigd een heilige olijfboom uitgegraven te hebben, een vergrijp, waarop verbanning met verbeurdverklaring van goederen stond. De beschuldigde daagt zijn aanklager uit het voordeel te noemen, dat hij van zo'n daad zou hebben. Dat hij door πενία gedwongen werd, zich aan dergelike daden schuldig te maken, kan de aanklager niet bewijzen.[8]) Volgens deze verdediging vormt de eventuele aanwezigheid van πενία een bezwarende omstandigheid voor het bewijs van schuld.

In een andere rede van Lysias komt de volgende uitlating voor: „Bij alle mensen bestaat de rechtvaardige gewoonte wegens dezelfde vergrijpen het meest vertoornd te zijn op hen, die het meest bij

---

[1]) Kock II Timocles 436 (28): πολλοὺς γὰρ ἐνίοθ' ἡ πενία βιάζεται ἀνάξι' αὐτῶν ἔργα παρὰ φύσιν ποιεῖν. [2]) Antiphanes 113 (232, 5): πλοῦτος δέ βάσανός ἐστιν ἀνθρώπου τρόπων. ὅταν εὐπορῶν γὰρ αἰσχρὰ πράττῃ πράγματα, τί τοῦτον ἀπορήσαντ' ἂν οὐκ οἴει ποιεῖν; [3]) II Philemon 524 (157, 2): ἡ γὰρ σπάνις πράχειρος εἰς τὸ δρᾶν κακά. [4]) III Adesp. 494 (434). [5]) III Menander 182 (604). [6]) III Menander 228 (856). [7]) Antiphon Tetr. II γ, 1; cf. β, 1, waar een dergel. opm. staat. [8]) Lysias VII 14.

machte zijn, zich van onrecht te onthouden, maar voor de τένητες of voor de lichamelik zwakken vergiffenis te hebben, omdat men meent, dat zij huns ondanks misdoen."[1]) Als oorzaak van misdaad is πενία hier een verontschuldiging.

ISOCRATES beschouwt de πενία als verontschuldiging voor sommige slechte eigenschappen. Men moet n.l. volgens hem, bij de beoordeling van iemands goede eigenschappen niet een absolute maatstaf aanleggen en „ze niet allen in dezelfde uiterlike omstandigheden keuren; maar de rechtvaardigen moet men toetsen, als ze in materiële moeilikheden zijn (ἀπόριαι)."[2])

Volgens de XXI° rede staan de kwade praktijken der sycophantie met de πενία in verband, blijkens de woorden: „Ik meen toch, dat iedereen wel weet, dat zij het zijn, die goed kunnen spreken, maar niets bezitten, die valse aanklachten ondernemen."[3]) Als bewijs van iemands onschuld wordt daarop gezegd, dat hij nogal wat bezit en minder goed kan spreken. Evenals bij Lysias wordt hier dus ook een zekere materiële welstand aangevoerd als aanwijzing van onschuld.

Isocrates is de eerste, die naast de erkenning van de invloed der materiële omstandigheden op de moraliteit van het individu verband legt tussen *maatschappij en moraliteit*. In de tijden van malaise,[4]) van ontwrichting van het economies leven tengevolge van voortdurende oorlogen en revoluties,[5]) van de ontworteling van grote scharen burgers door verbanning,[6]) van de toenemende onzekerheid van bestaan voor πένητες zowel als voor πλούσιοι,[7]) wijst Isocrates in or. VII op de goede oude tijd, als op een lichtend voorbeeld, toen het bestuur beter, de maatschappij hechter en de mensen deugdzamer waren. Een goed bestuur is er niet in de eerste plaats op uit onordelike burgers te straffen, maar voor een gezonde maatschappij te zorgen.[8]) Allen moeten werkzaamheden hebben

[1]) Lysias XXXI 11.

[2]) Isocr. III 44: *χρὴ δὲ δοκιμάζειν τὰς ἀρετὰς οὐκ ἐν ταῖς αὐταῖς ἰδέαις ἁπάσας, ἀλλὰ τὴν μὲν δικαιοσύνην ἐν ταῖς ἀπορίαις* κτλ. cf. Phocylides fr. [15]: *ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή ἐστιν.*

[3]) Isocr. XXI 6. [4]) IV 174: *ἡ ἀπορία ἡ περὶ τὸν βίον ἡμῶν.*

[5]) IV 168; V 96; VI 65, 66, 68; XIV 46. [6]) V 121. [7]) VII 54, 83; VIII 128. [8]) VII 42: *ταῦτα διανοηθέντες οὐ τοῦτο πρῶτον ἐσκόπουν, ὅ' ὧν κολάσουσι τοὺς ἀκοσμοῦντας, ἀλλ' ἐξ ὧν παρασκευάσουσι μηδὲν αὐτοὺς ἄξιον ζημίας ἐξαμαρτάνειν.* cf. Plato Leges 735 e.

naar hun stand en vermogen. Daarvoor zorgde de magistraat in de oude tijd; ze ging de ledigheid der jongeren tegen door hen tot een beroep of bezigheid te verplichten overeenkomstig hun bezit. „De mindergegoeden brachten ze tot werkzaamheden in landbouw en handel, daar ze wisten, dat de noden door ledigheid ontstaan en door de noden de misdaden. Door dus de oorsprong van het kwaad op te heffen, meenden ze zich ook te vrijwaren tegen de vergrijpen, die ermee gepaard gaan."[1])

In een volgend hoofdstuk zullen we zien, dat aan het exces aan de andere kant, de overdaad, evenzeer een verkeerde werking op de moraliteit wordt toegeschreven.[2])

Ook bij DEMOSTHENES vinden we plaatsen, waar πενία als verontschuldiging en verklaring geldt voor misdrijf. „De misdadigers mèt vermogen verdienen éér onze toorn, dan zij, die te weinig hebben. Want voor dezen geeft de dwang van de nood een verontschuldiging (vergiffenis) bij hen, die menselik denken. Maar zij, die uit overdaad slecht zijn, kunnen geen enkele verklaring als rechtvaardiging aanvoeren."[3])

In or. XXI, 182 wordt van een veroordeelde gezegd, dat hij de overtreding uit nood (δι' ἔνδειαν), niet uit overmoed begaan had; waarbij het eerste als verontschuldiging, het laatste als verzwarende omstandigheid moest gelden volgens de spreker. Het gold de veroordeling van iemand, die als rechter (gezworene) zitting genomen had, terwijl hij nog schuld had aan den staat. Echter laten de rechters bij bepaalde vergrijpen, ook al weten ze, dat ze διὰ πενίαν geschieden, dit niet als excuus gelden en passen de strafbepalingen toe."[4])

Over het afleggen van een vals getuigenis lezen we de volgende uiteenzetting tot de rechters: „Gij allen zult toegeven, dat zij, die vals getuigen, zoiets willen doen hetzij uit gebrek aan middelen (ἀπορία) door voordeel verleid, hetzij uit kameraadschap, hetzij

---

[1]) VII 44, 45: εἰδότες τὰς ἀπορίας μὲν διὰ τὰς ἀργίας γιγνομένας, τὰς δὲ κακουργίας διὰ τὰς ἀπορίας· ἀναιροῦντες οὖν τὴν ἀρχὴν τῶν κακῶν ἀπαλλάξειν ὤοντο καὶ τῶν ἄλλων ἁμαρτημάτων τῶν μετ' ἐκείνην γιγνομένων. [2]) cf. III 44. [3]) Dem. XLV 67: μᾶλλον ἄξιον ὀργίλως ἔχειν τοῖς μετ' εὐπορίας πονηροῖς ἢ τοῖς μετ' ἐνδείας. τοῖς μὲν γὰρ ἡ τῆς χρείας ἀνάγκη φέρει τινὰ συγγνώμην παρὰ τοῖς ἀνθρωπίνως λογιζομένοις. [4]) Dem. XXI 182 en XXIV 123/4. Ook in LI 11 vinden we de uitdrukking: ἐὰν πένης δι' ἔνδειαν ἁμάρτῃ.

uit vijandschap jegens de tegenpartij. Van sprekers getuigen kan niemand dat beweren, want ze zijn noch onbemiddeld (ἄποροι) noch aan de tegenpartij vijandig, noch met spreker bevriend, zodat men geen enkel vermoeden tegen hen kan opvatten, dat zij vals getuigen.[1]) Evenals bij Lysias en Isocrates wordt ook in deze rede de afwezigheid van πενία als een aanwijzing van onschuld aangevoerd.[2])

Hoe een πένης in tel is en welke verwachting men van hem heeft in andere kringen, kan blijken uit de plaats, waar van een zekere Strato, die als scheidsrechter in een geschil optreedt, gezegd wordt: „Een man wèl πένης καὶ ἀπράγμων, overigens echter niet slecht, maar zelfs zeer verdienstelik (χρηστός).[3]) En ook: „Deze man is misschien wel πένης, maar toch niet slecht."[4]) Deze woorden veronderstellen in bepaalde kringen de overtuiging dat 't verband tussen πενία en κακία eigenlik toch vanzelfsprekend is.

In or. LIX 112, spreekt [Demosthenes] over het verband tussen πενία en prostitutie. Hij waarschuwt daar, dat burgermeisjes uit armoe πόρνη worden. „Daarom moet ge denken aan de burgeressen, dat n.l. de dochters van πένητες niet onuitgehuwelikt blijven. Want nu waarborgt de wet ook aan een meisje, dat onbemiddeld is (ἀπορηθῇ) een voldoende bruidschat, indien de natuur haar ook maar een beetje behoorlik uiterlik heeft gegeven. Maar als de wet door u verkracht wordt, doordat zij (de beklaagde Neaera) vrijgesproken wordt, en daardoor al haar kracht verliest, dan zal gauw het beroep van πόρνη ingang vinden bij al de dochters der burgers, die uit gebrek aan middelen (ἀπορία) niet kunnen uitgehuwelikt worden."

Lycurgus zegt, dat velen zich ter wille van geld en genot laten overhalen zich niets te herinneren, of niet te verschijnen of een andere uitvlucht te vinden.[5])

---

[1]) Dem. XXIX 22.

[2]) [Dem.] XLIV 3 geeft een voorbeeld van het kopen van getuigen.

[3]) Dem. XXI 83. [4]) Dem. XXI 95. [5]) Lyc. Leocr. 20.

13. Plato.

„In een maatschappij zonder πενία en πλοῦτος zullen ongeveer de edelste zeden ontstaan."

ἥ δ' ἂν ποτε ξυνοικίᾳ μήτε πλοῦτος ξυνοικῇ μήτε πενία, σχεδὸν ἐν ταύτῃ γενναιότατα ἤθη γίγνοιτ' ἄν.

(Leges 679 b.)

Evenals Isocrates legt Plato (en ook Aristot.) het nauwste verband tussen *maatschappijvorm en moraliteit*. De excessen niet alleen, de grote verschillen, ja in zekere mate alle verschillen in maatschappelike welstand werken demoraliserend; doch hoe groter de verschillen, hoe sterker de kwade werking. Zowel de πλοῦτος als de πενία wordt een kwaad genoemd in de Leges, de eerste omdat hij door overvloed de ziel bederft, de πενία, omdat ze door haar kwellingen het schaamtegevoel ontneemt.[1]) „Πενία kweekt knechtschap en misdadigheid naast de zucht tot omwenteling."[2]) In een beschouwing over de nadelen van de oligarchie staat, dat de verarmden zonder angel (= de ongevaarliken), hun hele leven πτωχοί blijven, maar dat uit de gevaarliken (met een angel) alle zogenaamde misdadigers (κακοῦργοι) voortkomen. Zodat in een maatschappij, waar men bedelaars ziet, ook dieven, zakkenrollers, tempelrovers en bedrijvers van al dergelike misdaden schuilen. De oorzaak van hun misdadigheid is ἀπαιδευσία καὶ κακὴ τροφὴ καὶ καταστασις τῆς πολιτείας of gemis aan opvoeding, slechte verzorging en de bestaande constitutie.[3]) Voor de geestelike afstomping tengevolge van het handwerk zie: § 2, 13.

14 Aristoteles.

„De πόλις is een maatschappij van gelijken."[4]) Ze streeft er naar zoveel mogelik te bestaan uit gelijken en gelijkwaardigen; dat is het meest het geval bij de matige bezitters" (μέσοι).[5]) Een middelmatige welstand is het beste voor de moraliteit van de mens.

---

[1]) Leges 919 b: τὸν μὲν ψυχὴν διεφθαρκότα τρυφῇ..., τὴν δὲ λύπαις προτεταραμένην εἰς ἀναισχυντίαν αὐτήν.

[2]) Rep. 422 a: ἀνελευθερίαν καὶ κακοεργίαν πρὸς τῷ νεωτερισμῷ. cf. Leges 735 c, waar Plato de behoeftigen als gevaarlik voor de maatschappelike orde door export naar een te stichten kolonie verwijderen wil.

[3]) Rep. 552 c en d.

[4]) Pol. 1328 a 36: ἡ πόλις κοινωνία τίς ἐστι τῶν ὁμοίων. [5]) 1295 b 25.

Wat boven of beneden het gemiddelde komt is beide schadelik voor een πόλις, dus voor de mens als staatsburger.[1] „Πενία n.l. brengt opstand en misdadigheid."[2] Maar ook is het beide schadelik voor de moraliteit van het individu. Want zij die overdaad hebben worden ὑβρισταὶ καὶ μεγαλοπόνηροι μᾶλλον; zij die te kort hebben, worden κακοῦργοι καὶ μικροπόνηροι λίαν, want de onrechtvaardige daden (ἀδικήματα) gebeuren deels uit ὕβρις, deels uit κακουργία.[3]

„Niet echter alleen uit nood (διὰ τὰ ἀναγκαῖα) plegen de mensen onrecht, tegen welk onrecht (volgens Phaleas) de gelijkheid van bezit het geneesmiddel is."[4]

In § 1, 14 van dit hoofdstuk is reeds gewezen op de uitspraak, dat πενία de mens minderwaardig maakt, in zoverre ze hem verplicht tot een levenswijze, die een slechte invloed op zijn lichaam en geest heeft.[5]

Over de omkoopbaarheid vinden we de uitspraak, dat mensen, die erg weinig bezitten en een ambt vervullen, omkoopbaar zijn door hun ἀπορία.[6]

Conclusie.

De slechte invloed der πενία op de menselike geest geldt als een rechtstreeks gevolg van het levenspeil, dat ze meebrengt. Het is vooral de mening van een bepaalde stand of partij, in wie de opvattingen van de adel het sterkst voortleven, die de πένητες, het volk, geestelik, moreel en derhalve politiek minderwaardig acht en die deze minderwaardigheid schrijft deels op rekening van de levenswijze, de slaafse afstompende arbeid, waartoe de πενία dwingt, deels op rekening van het gemis aan opvoeding, ontwikkeling en beschaving, die ze de mensen onthoudt. Deze mening is ook buiten de meer enge kring van de vroegere adel doorgedrongen in de kringen der πλούσιοι en openbaart zich dan ook bij verschillende schrijvers. Meer in het biezonder wordt πενία voor de moraliteit van het individu voorgesteld als een factor van verderfelike werking. Zoals ze alle πένητες dwingt tot een leven van arbeid en tot het aanvatten zo nodig van elke arbeid, zo drijft ze evenzeer onder om-

[1]) 1295 b 12. [2]) 1265 b 12: ἡ δὲ πενία στάσιν ἐμποιεῖ καὶ κακουργίαν. [3]) 1295 b 9, cf. Rhet. 1390 b 32. [4]) 1267 a 3. [5]) 1265 b 12: ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινήν. [6]) 1337 b 14.

standigheden tot slechtheid en misdaad. Algemeen wordt in de literatuur van het hier behandelde tijdperk n.l. de overtuiging uitgesproken, dat men bij de beoordeling van iemands moraliteit geen absolute maatstaf moet aanleggen. Er moet allereerst rekening worden gehouden met de materiële omstandigheden, aan welke een beslissende invloed op het moreel gedrag van de mens wordt toegekend. Dit moreel gedrag wordt op een harde proef gesteld, als iemand door πενία in nood, ontbering of zorgen geraakt. De rechtvaardigheidszin, die als hoofddeugd alle andere omvat, kan men slechts toetsen aan iemand, die in materiële moeilikheden verkeert. Wanneer een mens, die welgesteld is, wandaden bedrijft, dan kan men van hem het ergste verwachten, als hij in behoeftige omstandigheden geraakt. Zij, die van nature niet slecht zijn, worden slecht uit nood en worden huns ondanks gedreven tot allerlei misdrijf. Meer mensen zijn goed uit gewoonte, dan van nature. En het is hun onmogelik goed te blijven, als het hun slecht gaat. Omgekeerd zijn de slechten niet slecht geboren. Deze opvatting culmineert in de uitspraak: elk mens is goed, als het hem goed gaat en slecht, als het hem slecht gaat. Het streven naar deugd is pas mogelik, als de maag tevreden gesteld is. Want in een lege maag is geen begeerte naar het edele. Het is de χρεία, de nood, die, onder omstandigheden optredend als gevolg der πενία, de moraliteit ondermijnt, allen dwingt tegen hun natuur in te spreken en te handelen, de waarheidsliefde uitdrijft, tot leugen en bedrog verleidt, alle schroom en schaamtegevoel bant, een bron van twist, haat en opstand is, tot diefstal, straatroof en inbraak aanzet, tot allerlei gemene en duistere praktijken leidt, tot valse aanklachten en getuigenissen brengt, kortom de mens alle kwaad leert, waarvoor de kiem in ieder mens aanwezig is. Isocrates, Plato en Aristoteles zien de samenhang tussen materiële omstandigheden en moraliteit vooral in het *maatschappijverband* als *sociologies* verschijnsel. De aard der sociale toestanden en verhoudingen, de grootte der maatschappelike verschillen en de afstand der maatschappelike klassen zijn de factoren, die de moraliteit der individuen bepalen. En met name zijn het de excessen, de het meest demoraliserend werken. In deze beschouwing baten dan ook geen straffen tegen misdrijven. Doeltreffend is het slechts de verwekkers, in de eerste plaats de armoe (= erge πενία) op te heffen, wil men zich vrijwaren tegen de kwade gevolgen. Een

goed bestuur is er niet allereerst op uit vergrijpen en overtredingen te straffen, maar voor een gezonde maatschappij te zorgen. Want in een maatschappij, waarin de klasseverschillen het geringste zijn, zullen de edelste zeden kunnen groeien.

Bij de rechtspraak wordt in de pleidooien de afwezigheid van πενία wel als aanwijzing van de schuld aangevoerd ; ook wordt er wel een beroep gedaan op de rechters, de πενία als aanleiding tot een misdrijf aan te rekenen als verontschuldiging.

§ 4. *Lof der* πενία.

In de literatuur van de tijd, die hier behandeld wordt, is heel weinig goeds van de πενία gezegd. Van een goede invloed op de mens is zelden sprake, wat na het voorgaande ons niet verwonderen kan. De lof, die haar toegekend wordt, ontleent ze vooral aan de waardering voor de producten, die zonder arbeid niet verkregen worden, welke arbeid niet zonder πενία verricht wordt. Dit verdient ternauwernood de naam van lof der πενία, evenmin als het een lof der ziekte kan heten, dat ze de geneeskunst bevordert, waarvan we het resultaat evenzeer waarderen. Bovendien wordt de πενία als leermeesteres van het handwerk meer geprezen door hen, die van de producten genieten, dan door hen, die ze, door πενία gedwongen, voortbrengen. Ook hij, die de πενία een kwaad vindt voor de mens, kan haar deze lof niet onthouden. — In de dissertatie „Laudes Inopiae" van Guilelmus Meyer (Göttingen 1915) zijn uitspraken ten gunste der πενία en inopia uit de Griekse en Romeinse literatuur van af Hesiodus tot Apuleius bijeengezet. De schrijver gaat daarbij uit van het dispuut in de Plutus van Aristophanes tussen Penia en Chremylus, waar Penia „ut laboris et artium magistra laudibus effertur" en hij heeft getracht „similes sententias in litteris Graecorum et Romanorum" op te sporen. Tot dit onderzoek naar gelijksoortige uitspraken heeft de schrijver zich hoofdzakelik beperkt. Het is niet een histories onderzoek. Wat onder πενία e.d. verstaan wordt, blijft onbesproken. Een onderzoek naar de factoren, die het oordeel beïnvloeden, blijft achterwege. Op enig verband met de bestaande maatschappijvorm wordt niet gelet. De werkelik als lof bedoelde uitspraken zijn zeer schaars, zoals ook uit onderstaande behandeling zal blijken.

5. Tragici.

Van Euripides zijn enige uitspraken ten gunste der πενία bewaard. De lof daarin vervat gaat gepaard met een schimp op πλοῦτος en is blijkbaar meer een hoon op de zelfgenoegzaamheid van πλούσιοι en hun minachting voor πένητες.[1])

Aan iemand, die zich blijkbaar op zijn rijkdom laat voorstaan, wordt voorgehouden, dat in de rijkdom een minderwaardigheid ligt opgesloten maar dat πενία bekwaamheid meebrengt, die nauw met haar verbonden is.[2]) „De nood maakt iemand, ook al is hij traag, bekwaam."[3])

Nog in één fragment wordt πενία tegenover πλοῦτος geprezen: „πλοῦτος met te grote overdaad is een slechte opvoeding tot flinkheid. Πενία echter, hoewel een ongeluk, voedt toch kinderen op, die beter gehard en daadkrachtig zijn."[4])

8. Aristophanes.

Zoals we in § 1, 8 reeds schreven, verdedigt de Penia zich in de Plutus tegen al de laster, haar aangedaan. We kunnen dus verwachten, dat al het goeds, dat zij tot haar rechtvaardiging te zeggen heeft, hier gezegd en weerlegd wordt met de nodige overdrijving en spotternij. In de eerste plaats verdedigt Penia haar bestaansrecht, ja haar onmisbaarheid door te bewijzen, dat zonder haar geen ambacht zou worden uitgeoefend, zodat, als allen πλούσιοι werden, ze daar niet mee gebaat zouden zijn.[5]) Immers alle gemakken van πλοῦτος zouden ze ontberen,[6]) en nog harder moeten werken dan nu, om te leven.[7]) Ten twede geeft ze lichamen slank als een wesp, behendig en strijdvaardig.[8]) „Van de honger," is 't antwoord van Chremylus. Ten derde gaan met πενία bezonnenheid en ordelievendheid gepaard, maar met πλοῦτος de overmoed."[9]) „De ordelievendheid van de dief en de inbreker," spot Chremylus.

---

[1]) Voor de hoon op πλοῦτος, die dom en onhandig genoemd wordt zie de fr. 96, 285, 776 en 1069 (Nauck).

[2]) fr. 641: πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε διὰ τὸ συγγενές.

[3]) fr. 715: χρεία διδάσκει, κἂν βραδύς τις ᾖ, σοφόν.

[4]) fr. 54: πενία δὲ δύστηνον μέν, ἀλλ' ὅμως τρέφει μοχθεῖν τ' ἀμείνω τέκνα καὶ δραστήρια.

[5]) Plutus 509. [6]) ibid. 531. [7]) ibid. 525. [8]) ibid. 561. [9]) ibid. 564.

Op de vraag eindelik, waarom dan allen haar ontvluchten, geeft ze ten slotte ten antwoord: „Omdat ik ze beter wil maken. Zo zijn ook kinderen bang voor hun vader, die het beste met hen voorheeft. Het is moeilik in te zien, wat goed voor ons is."[1]) Het succes van haar verdediging kon moeilik geringer zijn. Ze wordt smadelik weggejaagd. Toch ligt er ernst in de ironie en spot van Aristophanes.

9. Thucydides.

In hun toespraak op de bondsconferentie[2]) zeggen de Corinthiërs, dat ze van ouds hun verdiensten danken aan arbeid en inspanning en hun zede niet veranderen, al hebben ze nu ook door welvaart en macht een weinig vóór. Met die „verdiensten" (ἀρεταί) zijn, blijkens het verband, moed en volharding in oorlog bedoeld. Wat ze in ἀπορία daarmee verworven hebben, moeten ze in hun goede tijd niet verliezen. De gedachte, hier weergegeven, is dus, dat ἀπορία indirekt een volk strijdbaarder maakt. Terwille van die strijdbaarheid geven de Atheners aan de bemanning van de vloot een soldij van 3 obolen, „opdat ze niet uit overdaad losbandig worden, lichamelik verslappen en hun loon besteden aan uitgaven die de kracht ondermijnen."[3])

10. Xenophon.

De verschijning van Socrates in de literatuur brengt een nieuw element in de beschouwingen over πενία en πλοῦτος, dat gericht is tegen de voorstelling, dat πλοῦτος een voorwaarde is voor levensgeluk, en leidt tot de stelling (die vooral in later tijd algemeen wordt), dat voor ons innerlijk geluk het al of niet bezit van aardse goederen onverschilig is. Van het eerste vinden we een voorbeeld in het Symposion.[4]) Daar zet Antisthenes op een vraag van Socrates uiteen, waarom hij met zo weinig bezit trots op zijn πλοῦτος is. De mensen, zegt hij, hebben hun πλοῦτος en πενία niet in hun huis, maar in hun ziel. Want, met datgene, waaraan de een meer dan genoeg heeft, lijdt de ander gebrek. Zelfs tyrannen hebben soms een geldhonger, die hen tot erger daden voert dan de armsten.

---

[1]) ibid. 575. [2]) Thuc. I 123, 1. [3]) Thuc. VIII 45, 3. [4]) Symp. IV 34.

Zèlf heeft Antisthenes genoeg voor zijn levensbehoeften en begeert niet meer. En wanneer hij zich te goed wil doen, koopt hij geen dure dingen van de markt, maar haalt het uit zich zelf, uit zijn ziel. Hij geniet veel meer, wanneer hij eenvoudig zijn honger en dorst stilt, dan wanneer hij het duurste gebruikt. Die het in de eenvoud zoeken zijn eerliker ook dan zij, die aan het kostbare hechten. Want wie 't best met 't zijne voldaan is, begeert 't minst andermans goed. Dat is de πλοῦτος, die de mensen vrijer maakt, de πλοῦτος, die hij aan Socrates dankt; zodat hij op niemand afgunstig is, maar iedereen van zijn zielerijkdom mee wil geven. En het kostbaarste goed, vrije tijd, heeft hij altijd, zodat hij kan zien, wat bezienswaard, horen, wat horenswaard is en, wat voor hem de meeste waarde heeft, de hele dag met Socrates kan doorbrengen.

Onverschillig is dus voor Antisthenes niet het al of niet-bezit van aardse goederen, maar van veel aardse goederen. Toch is van zijn zielerijkdom het kostbaarste bezit, dat hij ook bij verlies van wat hij nog heeft, toch voldoende kan leven onverschillig met welk werk, omdat zijn behoeften zo gering zijn.[1]) Een ander lid van het gezelschap, Charmides, is evenzeer ingenomen met zijn πενία en bevindt zich daarbij gelukkiger dan bij de πλοῦτος, die hij gehad heeft, omdat hij nu vrijer in zijn doen en laten is, onafhankeliker van de publieke opinie en vrij van afgunst en belagers. Toen hij vermogend was, verweet men hem, dat hij met Socrates omging, maar nu bekommert zich niemand daar meer om.[2])

11. Comici.

De lof der πενία, die we bij de comici vinden, is meer spot en ironie, dan ernst. Dat blijkt uit fragmenten als de volgende: „Niets is er gelukkiger dan een arm man, want hij heeft geen verandering ten kwade te vrezen."[3]) „Alles maakt de honger zoet, behalve zich zelf,"[4]) een wrange spot op een blijkbaar bekende spreuk. De reeds vermelde klacht (I, 11) over de lasten van πλοῦτος, die afgunst, nijd en haat verwekt en tal van moeilikheden en zorgen geeft, wordt gevolgd door 't uitspreken van voorkeur voor πενία met deze

[1]) Symp. IV 40. [2]) ibid. IV 30. [3]) Kock II, Diphilus 574 (104). Zo wordt ook de πένης geprezen in fr. 285 van Eur. (Nauck).
[4]) Kock II, Antiph. 127 (293).

woorden: „Daarom vind ik het veel plezieriger πένης te zijn, een matig bezit en een leven zonder zorgen te hebben. Want elke πένης wint groot leed uit."[1]) Een dergelike πενία zonder zorgen lijkt niet te versmaden en heeft veel van matige πλοῦτος zonder genoemde lasten. „'t Is beter, als men 't goed beschouwt, weinig te bezitten met vreugde, dan veel met verdriet. Beter πενία zonder smart, dan bittere πλοῦτος."[2]) De enige uitspraak, die een ernstig gemeende lof der πενία lijkt is de losse regel: „πενία is de leermeesteres van het karakter."[3])

12. Oratores.

De invalide, die bij LYSIAS pleit voor het behoud van zijn uitkering, zegt in zijn rede,[4]) dat de gegoeden zich wel een overtreding kunnen veroorloven, omdat ze eventueel gevaar kunnen afkopen, maar dat de mindergegoeden gedwongen zijn tot ingetogenheid. De πενία is hier de ongelukkige oorzaak van σωφροσύνη tegen wil en dank. Dit is nog een soort lof, daar de redenering dient tot weerlegging van een beschuldiging.

ISOCRATES rekent tot de middelen die voor de gewone mensen opvoedend werken, in de eerste plaats „het niet in overvloed (= onbezorgdheid) leven, maar gedwongen te worden dageliks aan zijn levensonderhoud te *denken*."[5]) De *zorg* voor zijn dageliks brood wordt de mens dus tot zijn schade ontnomen, wat nog geen voorkeur voor πενία inhoudt. In or. VII 4 lezen we, dat iets goeds of kwaads niet op zich zelf staat; met het goede is een kwaad, met het kwade een goed verbonden. „Met πλοῦτος en macht gaat onverstand en hiermee weer ongebondenheid gepaard, met gemis aan goederen en nederige stand is ingetogenheid en matigheid verbonden."[6])

---

[1]) Kock II, Philemon 506 (92). [2]) III Menander 178 (588).
[3]) Kock II, Antiphanes 127 (294) *πενία γάρ ἐστιν ἡ τρόπων διδάσκαλος.*
[4]) Lysias XXIV 17. [5]) Isocr. II 2: *τοὺς ἰδιώτας ἐστὶ πολλὰ τὰ παιδεύοντα, μάλιστα μὲν τὸ μὴ τρυφᾶν ἀλλ' ἀναγκάζεσθαι περὶ τοῦ βίου καθ' ἑκάστην βουλεύεσθαι τὴν ἡμέραν.*
[6]) Isocr. VII 4: *συντέτακται καὶ συνακολουθεῖ ταῖς ἐνδείαις καὶ ταῖς ταπεινότησι σωφροσύνη καὶ πολλὴ μετριότης.*

13. Plato.

Tegenover de door overdaad verslapte lichamen steken de magere zonverbrande lichamen der πένητες vaak gunstig af.[1])

Conclusie.

Van een goede invloed der πενία op de mens is voor het eerst sprake bij Euripides en wel in deze zin, dat zij de mens bekwamer maakt en de kinderen meer gehard en energiek. In dergelike opmerkingen spreekt zich het zelfbewustzijn der πένητες uit tegen over de geringschatting van de kant der πλούσιοι. Het is het zwakke begin van een kentering in de literatuur, die aan de gewijzigde verhoudingen beantwoordt. Toch blijven de uitingen van dit soort zeer schaars; een enkele maal ontmoeten we ze op het toneel en hier en daar bij de oratores en Plato. Een prijzenswaardige ingetogenheid en bescheidenheid wordt o. a. wel eens aan de πενία toegeschreven. Dat van de zorg (er staat niet: arbeid) voor het dageliks brood een goede opvoedende werking uitgaat voor de mens, verdient als uitspraak van Isocrates hierbij nog wel een aparte vermelding.

Van een voorkeur voor een πενία, die in een sobere levenswijze (zonder, doch ev. mèt arbeid) kan voorzien, boven πλοῦτος is voor het eerst sprake bij het optreden van Socrates in de literatuur. Het is een opvatting, die leidt tot de stelling, (welke vooral in later tijd algemeen wordt), dat voor ons innerlik geluk het al of niet-bezit van aardse goederen onverschillig is en die brengt tot het vrijwillig aanvaarden der armoede.

---

[1]) Rep. 556 d.

HOOFDSTUK IV.

Oordeel over de πλοῦτος en zijn gevolgen.

IN het vorige hoofdstuk is gebleken, dat bijna algemeen πενία als een ongeluk wordt beschouwd en als de oorzaak van lichamelike, geestelike en morele minderwaardigheid. We kunnen dus verwachten, dat πλοῦτος in de regel een geluk en een zegen genoemd wordt en in 't oog van hen, die aan πλοῦτος gewend zijn, (en dat zijn de meeste der hier behandelde auteurs) een onmisbare voorwaarde geacht wordt voor een menswaardig bestaan. Bij de indeling en behandeling der stof zullen we zo mogelik verschil in betekenis van het woord πλοῦτος bij verschillende schrijvers in verband met het uitgesproken oordeel laten uitkomen, daar dit oordeel vaak beïnvloed wordt juist door de mate van welstand, die met πλοῦτος bedoeld is. Bij het nagaan van de redenen, waarom πλοῦτος begerenswaard heet, wordt tevens de aard en het gebruik, dat men ervan maakt, wat nader bepaald.

§ 1. πλοῦτος *als een geluk beschouwd.*

πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ.
„Met πλοῦτος gaat onderscheiding en aanzien gepaard".
(Hesiod. Opera. 313)

1. Homerus.

Aan het erfelik grootgrondbezit ontleent de adel zijn machtspositie en levensgewoonten, die hem ver boven het volk uitheffen. Die grote afstand en onderscheiding kweekt het hoge standsgevoel, het bewustzijn van eigen voortreffelikheid, de overtuiging wezens van hoger orde te zijn, het geloof aan goddelike afstamming. Het kenmerk van een edelman is zijn levenshouding, de ἀρετή „das heiszt die hohe Stelling, der Vorzug, der von der inneren Tüchtig-

keit noch nicht scharf getrennt wird, weil es eine individuelle, vom Stand unabhängige Existenz für den Mann nicht gibt."[1]) Met de πλοῦτος samen, (het bezit van land, vee, slaven en edel metaal) bepaalt zij de stand, zoals Aristoteles zegt.[2]) Een lichamelike distinctie getuigt voor iedere vreemde van het deelgenootschap aan die stand.[3])

De meest natuurlike opvatting behoeft geen afzonderlike vermelding en wordt stilzwijgend verondersteld. Zó wordt de πλοῦτος niet geprezen bij Homerus, maar geldt vanzelfsprekend als onontbeerlik en begerenswaard. In de Ilias getuigen daarvan slechts de volgende woorden: „veel bezittingen, die elk misdeelde begeert."[4])

2. Hesiodus.

Voor de kleine boer, die met harde arbeid zijn schraal bestaan moet veroveren op een slechte grond onder een ongunstig klimaat,[5]) is de begeerte naar welstand (πλοῦτος), die hem zo ver mogelik buiten het bereik van gebrek en zorg brengt, de sterkste prikkel tot arbeid.[6]) Wil hij zijn doel bereiken, dan moet hij zorgen voor een huis, een vrouw, een ploegos,[7]) en een goede waakhond;[8]) zijn kindertal beperken,[9]) geen getrouwde knecht nemen of een meid met een kind,[8]) en verder onafgebroken werken en sparen.[10]) Naast de beveiliging tegen kwaad, brengt πλοῦτος ook positief goeds, hij verheft de stand, verhoogt aanzien en betekenis, verleent onderscheiding.[11]) Hij wekt de naijver van hen, die hem ontberen,[12]) wat hem opzichzelf al begerenswaard maakt. Alle gevaren riskeert men ervoor. „Geld en goed is de ziel voor de zwakke mens."[13]) „Het is goed te kunnen nemen van wat er is, en een leed voor de ziel behoefte te hebben aan wat er niet is."[14]) Plutus is dan ook bij Hesiodus de edele zoon van Demeter en Jason, de personificatie van de welvaart en voorspoed, die veel geluk brengt.[15])

---

[1]) Ed. Schwarz, Charakterköpfe I, pag. 12. [2]) Aristot. Pol. 1294 a 21. ἡ γὰρ εὐγένειά ἐστιν ἀρχαῖος πλοῦτος καὶ ἀρετή. [3]) Od. XVIII 218. [4]) Ilias V 481. [5]) Hesiodus, Erga 638. [6]) id. 21. [7]) id. 405. [8]) id. 602. [9]) id. 376. [10]) Zie Hoofdst. I 2. [11]) id. 310. [12]) id. 312. [13]) id. 686. [14]) id. 366. [15]) Theognis 969.

3. Lyrici.

In tijden van sociale woelingen en strijd om 't bezit dringen de vragen, die verband houden met de materiële toestand zich meer aan ieder op en zijn dus de uitingen over dit onderwerp in de literatuur talrijker, vooral bij die lyrici, die als partijleider (zoals Solon) of als onteigende (zoals Theognis) bij de veranderingen in de bezitsverhoudingen persoonlik betrokken zijn. Voorzover die uitingen een waardering van de πλοῦτος zijn, vinden ze hier een plaats.

Solon bidt om πλοῦτος en aanzien bij de mensen, om aldus voor zijn vrienden een toevlucht en steun, bij zijn vijanden gevreesd en een geducht tegenstander te zijn. Maar onrechtmatig bezit wenst hij niet.[1]) Het begrip „onrechtmatig" wisselt met de economiese trap van ontwikkeling van ieder tijdperk. Πλοῦτος geldt eigenlik als een soort beloning, een onderscheiding door de goden verleend aan de ἀγαθοί, de adellike en tevens edele stand. Nu maken zich ook veel lage lieden, κακοί, ervan meester, terwijl edelen arm worden.[2]) Dit te moeten aanzien wekt het wrevelig gevoel van onrecht. De klacht over wisselvalligheid van πλοῦτος en de voorkeur, die Solon uitspreekt voor de ἀρετή, die onontvreemdbaar is, staan daarmee in verband.[3])

Theognis. Het onvrijwillige verlies van πλοῦτος doet de gehechtheid eraan sterker voelen en de waardering ervan in hoge mate stijgen. Vandaar dat Theognis' pen van deze gevoelens overvloeit. Onder de gedichten op zijn naam nemen de getuigenissen van ergernis over het verlies van πλοῦτος en de verheerliking van deze een grote plaats in.

Niet ten onrechte eren de mensen de πλοῦτος. Want hij maakt het dragen van lage afkomst (κακότης, of minderwaardigheid?) gemakkelik.[4]) Er ligt bitterheid in deze woorden. Want πλοῦτος is er voor de edelman. De gemene man (κακός) past het πενία te dragen.[5]) Zo heeft het de traditie geleerd. En het krenkt het rechtsgevoel, dat in de traditie wortelt, voor een geminachte mensensoort plaats te moeten maken, met deze de πλοῦτος te moeten

---

[1]) Solon (Hiller-Crusius) fr. 12. [2]) Solon fr. 14. [3]) fr. 14, ἀρετή is, dat wat een edelman behoudt, als hij zijn bezit verliest, en wat hem blijft onderscheiden. [4]) Theognis 523, 1062. [5]) vs. 526.

delen, ja hem te moeten afstaan. En dat gebeurt.[1]) Andere zijn nu in 't ongestoorde bezit er van.[2]) Ze verhullen er hun schamelheid (geringe afkomst κακότης) mee,[3]) want „gij Πλοῦτος zijt de schoonste en begerenswaardigste der goden.[2]) Met u wordt een κακός zelfs een edelman."[4]) Een lof, die in Theognis' mond niet vrij van hoon jegens nieuwbakken „edelen" kan zijn. De klacht over onzekerheid van bezit,[5]) die in deze tijd bij uitstek gerechtvaardigd is, vindt een schrale troost in de door verdrukking nog groeiende standentrots en 't gevoel van blijvende meerderwaardigheid.[6]) Het verlies van πλοῦτος ontneemt iemand meer dan een verzorgd en verzekerd bestaan. Want πλοῦτος geeft vrienden, die je mijden, als je arm wordt.[7]) Hij is een zegen voor de oude dag.[8]) Niets overtreft hem in macht.[9]) Voor de grote menigte bestaat er zelfs maar één ἀρετή (verdienste, of verdienstelike onderscheiding), dat is „rijk zijn." Al zoudt ge nog zo verstandig, wijs, sluw, welsprekend of vlug zijn, dat baat niets. Voor πλοῦτος doet alles onder.[10]) Van alles is verzadiging mogelik, behalve van πλοῦτος.[11]) Een ander vers maakt ook nog een uitzondering voor wijsheid.[12]) Beide zijn voor de mensen het onweerstaanbaarst: de rijkste versmaadt geen nieuwe rijkdom, zoals de wijste geen nieuwe wijsheid versmaadt. Een ander geluid horen we in vs. 719, dat ook op Solons naam staat. Daar heeft ook hij, die bezit, wat hij lichamelik nodig heeft, πλοῦτος, want aan het meerdere heeft men niets, men kan het niet meenemen in de Hades. Dit heeft weinig van Theognis. Evenmin als vs. 1156, waar iemand zegt: „ik begeer geen πλοῦτος en bid er niet om, maar ik zou willen leven van weinig bezit, zonder leed."

Dat het verlies van bezit voor de adel gepaard gaat met verlies van bevoorrechte positie, macht en aanzien vindt zijn uitdrukking in de met instemming door Alcaeus aangehaalde woorden:

χρήματ' ἄνηρ „Bezit maakt de man."[13])

Semonides van Amorgos. Ieder sterveling hoopt in de naaste of verdere toekomst te komen tot πλοῦτος en verder goeds.[14])

---

[1]) Theognis 315, (ook op Solons naam), 1061, 662. [2]) vs. 383: ὄλβον ἔχουσιν ἀπήμονα (of „bezitten heilzame welstand"?) [3]) vs. 1061. [4]) vs. 1117. [5]) vs. 558, 662. [6]) vs. 393 en 319, slechts in schijnbare tegenspraak met 1117, 1061, 523. [7]) vs. 697, 929. [8]) vs. 928. [9]) vs. 718. [10]) vs. 699. [11]) vs. 596. [12]) vs. 1157. [13]) Hiller-Crusius, Alcaeus fr. 59. [14]) Semonides fr. 1 vs. 9. (Hiller-Crusius).

BACCHYLIDES zegt: „Gelukkig is hij, aan wie een god deel geeft aan het goede en die met benijdbaar lot een welgesteld leven kan leiden."[1]) „De vrede baart de mensen grote dingen," waarvan in de eerste plaats πλοῦτος (welvaart) genoemd wordt.[2])

Onder de fragmenta adespota melica vinden we:

„Vrede, gij zoete, welvaartschenkende."[3])

„Met πλοῦτος samen woont (daar) de bloeiende Vreugde en de goede Vrede."[4])

Onder de scolia anonyma zijn enige lofzangen op πλοῦτος. Eén is er gewijd aan Demeter (en Persephone) „de moeder van Πλοῦτος".[5]) Een ander zingt: „Gezondheid is het beste, dan schoonheid, ten derde bezitter te zijn in rechtschapenheid (πλουτεῖν ἀδόλως."[6]) Als gelukbrengend wordt πλοῦτος in meerdere liederen genoemd.[7])

5. Tragici.

We hebben er reeds opgewezen,[8]) waardoor van de tragici Euripides voor ons onderwerp de meeste stof biedt. De tragedies van Aeschylus en Sophocles hebben geen of zo goed als geen gemeenschap met de sfeer der πένητες, zodat er weinig aanleiding is tot 't uitspreken van een voorkeur, die vanzelfsprekend is.

In twee fragmenten van SOPHOCLES wordt van de waarde van πλοῦτος getuigd tegenover de bezwaren der πενία, die reeds besproken zijn: het ene,[9]) waarin iemand tegenover zijn heer (ἄναξ) zijn natuurlike zucht naar voordeel ermee rechtvaardigt, dat ook zij, die een groot vermogen hebben, nog aan hun voordeel hechten; dat bij het geld vergeleken al het andere voor de mensen pas in de twede plaats komt en dat de πενία een ramp is. De les, hier gegeven, schijnt te zijn: een gegoede kan aan een onbemiddelde diens winzucht niet verwijten. Een ander fragment[10]) zingt de lof als volgt: het geld brengt vrienden aan, en eerbewijzen. Geen mens is er afkerig van. Want πλοῦτος kan doordringen tot 't ontoegankelike en krijgen, wat hij wenst. Immers hij maakt een lelik lichaam mooi en een gesmade bekwaam (of wijs: σοφόν). Hij alleen kent vreugde, houdt ziekte uit en bedekt het kwade en lelike.

---

[1]) Bacchylides fr. 1. [2]) id. fr. 8, vs. 1 en 2. [3]) fr. 39: ὦ γλυκεῖ' εἰρήνα, πλουτοδότειρα βροτοῖς. [4]) Carmina popularia 51 vs. 3. [5]) Scolia 2. [6]) id. 6. [7]) Hiller-Crusius XXIV Ariphron, XXV Licymnus 4. [8]) Hoofdstuk III § 1, 5. [9]) Soph. fr. 328 cf. fr. 749: τὸ κέρδος ἡδύ, κἂν ἀπὸ ψευδῶν ἴῃ. [10]) fr. 85.

EURIPIDES. Tegenover het ongeluk der πενία[1]) wordt bij Euripides de begeerlikheid van πλοῦτος op tal van plaatsen in velerlei schakering uitgesproken. Bekeken met de ogen van het brave, eenvoudige boertje, die met Elektra gelukkig gemaakt is, is het geld[2]) wel van grote waarde, als je vrienden wilt helpen, of als je onkosten bij ziekte moet bestrijden. Maar voor je dagelikse voeding heb je er weinig aan, zegt hij; want of je rijk of arm bent, meer dan je vol eten kun je niet.[3]) Andere kostbaarder genoegens of gemakken, die men zich door veel πλοῦτος zou kunnen veroorloven, worden ook elders weinig genoemd. Ze zijn er nog haast niet, in deze materiëel eenvoudig ontwikkelde maatschappij, buiten verfijnde maaltijden en dure hetaeren. Wel wekt fr. 198 op van zijn vermogen te genieten, daar hij, die dat niet doet, niet meer is dan de oppasser van zijn geld; maar van dat genieten staat niets anders dan: δόμοισι τῶν καλῶν πειρᾶσθαι.

Tot een niet-vermogende spreekt dus het sterkst de ongelukafwerende macht van πλοῦτος, die zich openbaart in onderling hulpbetoon van vrienden (in nood) en bij ziekte of ongeval. Fr. 642 bevestigt dit; het luidt: „Niet bij wijnvat en maaltijd alleen brengt het geld de mens vreugde, maar (vooral) in tegenspoed en ongeluk is het veel waard."[4])

Vriendschap is tevens een soort verzekering, waarbij de wederzijdse verplichting tot hulp als premie geldt. Vandaar dat „van hen die bezitten, alle mensen vrienden zijn."[5])

De aantrekkingskracht, die πλοῦτος heeft, is echter vooral door een andere factor zeer sterk. Bij het betrekkelik geringe onderling verschil in kennis en algemene ontwikkeling wordt het geestelik overwicht (behalve door aanleg) meer door andere factoren bepaald, die afhankelik zijn van de πλοῦτος, (zoals in de adelstijd van geboorte). De beschikking over vrije tijd, die het bijwonen van beraadslagingen en het beschikbaar zijn voor onbezoldigde verantwoordelike posten mogelik maakt en die een andere levensfeer en andere levensgewoonten meebrengt, geeft naast een sterker gevoel van onafhankelikheid ook het gevoel van overwicht tegenover hen,

---

[1]) Zie hoofdstuk III, § 1, 5. [2]) χρήματα omvat allerlei bezit, evenals bij ons „geld". Men denke dus niet in de eerste plaats aan klinkende munt. [3]) Electra 427. [4]) cf. fr. 813: ὦ πλοῦθ', ὅσῳ μὲν ῥᾷστον εἶ βάρος φέρειν. [5]) fr. 462, cf. Xen. Mem. II, 5 en 6.

die gebonden zijn aan hun werk. Daarnaast geven verschillende finantiële verplichtingen, zoals choregie en triërarchie, de kans op meer eer en aanzien en ook meer invloed en macht. Voor verschillende functies opent niet de bekwaamheid in de eerste plaats de toegang, maar het vermogen. De democratie heeft hierin wel enige verandering gebracht, maar in de praktijk is dit overwicht uitteraard nooit geheel verloren gegaan. Vandaar dat bij Euripides (evenals trouwens ook bij sommige uitspraken der vorige alinea's) vaak de nadruk valt op de macht en het aanzien, dat πλοῦτος geeft en de trots, die daaruit voortkomt. De volgende fragmenten getuigen ervan:

fr. 249: „Maak hem niet vermogend, want minvermogend zal hij nederig zijn. Maar grote kracht heeft πλοῦτος, (vooral) wanneer een edelman hem krijgt."

fr. 95: „De adel van geboorte is niets vergeleken bij het geld. Want πλοῦτος verheft de allerlaagste (κάκιστον) onder de eersten."

fr. 326: De edelen zonder vermogen tellen niet meer en zij, die vroeger niets bezaten, maar nu vermogend zijn, zijn geëerd om hun geld en huwen in de adelstand. Want ieder geeft liever zijn dochter aan een rijke van mindere stand, dan aan een arme edelman. Laag is hij, die niet bezit, maar zalig zij, die bezitten.[1])

fr. 395: De mensen prijzen wel de adel van geboorte, maar zoeken liever de verwantschap met de rijken (εὐδαίμοσιν). Ook fr. 9 en 22 stellen vermogen boven adel van geboorte. Volgens andere fragmenten gaat stand boven vermogen.[2]) Ook de verarmde adel behoudt een zeker aanzien.[3]) Πλοῦτος en εὐγένεια wedijveren om de eer.

fr. 325: „Geen man is machtiger dan het geld."

fr. 142: „Goud wil ik het liefste hebben in mijn huis. Want zelfs een slaaf met πλοῦτος geniet aanzien. Een vrije echter, die onvermogend is, heeft niet de minste invloed."

fr. 327: „Men pleegt de woorden der gegoeden voor wijs te houden, maar te lachen, wanneer een onvermogende van kleinen huize goed spreekt."

fr. 1017: „Hen, die het goed gaat, houdt men voor verstandig." Ook het succes legt natuurlijk veel gewicht in de schaal. Van trots op bezit en afkomst spreken de fr. 662 en 1040 evenals de woorden

[1]) κακὸς δ' ὁ μὴ ἔχων, οἱ δ' ἔχοντες ὄλβιοι. (conj. εὐγενεῖς). [2]) fr. 405 b. v. [3]) fr. 739 en 232.

van Hecabe: „Wij voelen ons trots, de een in zijn rijke vertrekken de ander bij de eer, die de burgers hem bewijzen".[1])

Als element van vergelijking dient πλοῦτος vaak om een nog groter geluk scherper te laten uitkomen. Het vrouwenkoor in Ion acht het geluk van kinderen-hebben het hoogste, hoger dan πλοῦτος[2]) en spreekt de wens uit, met matig bezit het geluk van kinderen te mogen hebben.[3])

Euripides, die zijn publiek niet ontziet en zijn zwakheden scherp hekelt, hoont de verheffing en aanbidding van het geld. Dit blijkt uit vele der aangehaalde plaatsen en spreekt vooral duidelijk in de volgende:

„De πλοῦτος, mensje, is de god der wijzen," laat hij de cycloop tot Odysseus zeggen.[4])

„Ook bij de goden is het mooi voordeel te behalen (κερδαίνειν). Want de god, die het meeste goud heeft in zijn tempel, wordt bewonderd. Wat zou u dan beletten, ook voordeel te behalen, als ge daardoor gelijk de goden handelt?"[5])

„Goud! der stervelingen liefste (schoonste) gast. Geen moeder, kind, noch vader schenkt zo'n vreugde (wekt zo'n liefde), als gij geeft aan de mensen, die u hebben. Als Venus' glans zo mooi is, als de uwe, wat wonder, dat ze duizenden aanbidders heeft."[6])

Een wel tartende lof van het goud, waarmee de legende van een woedend geworden publiek verbonden is.

Van de fragmenten der andere tragici is reeds genoemd fr. 5 van Critias.[7]) „Linksheid met πλοῦτος is een betere huisgenoot, dan bekwame πενία."

Van de fragmenten der Adespota bevat er één de volgende lofzang op het goud:

„Goud, der aarde spruit;
Welk een liefde ontvlamt ge bij de mens;
Van alle machtigen de machtigste;
In oorlogen nog sterker dan god Ares.
Gij betovert alles.
Want Orpheus volgen op zijn zangen
de bomen en de stomme dieren,
Maar U de hele aard en zee en albeheerser Ares."[8])

---

[1]) Hecabe 623. [2]) Ion 472 en 485. [3]) Ion 490, cf. fr. 7, waarin ook πλοῦτος het element van vergelijking is, en adespota fr. 130. [4]) Cycl. 316. [5]) fr. 794. [6]) fr. 324. [7]) Hoofdst. III § 1, 5. [8]) Adespota fr. 129, cf. fr. 294: χρυσὸς γάρ ἐστιν ὃς βροτῶν ἔχει κράτη.

Ten slotte nog: van de klacht over wisselvalligheid van welstand, die in de hele literatuur geuit wordt, noemen we als voorbeeld, fr. 588 van Sophocles en 420 van Euripides.

6. Voorsocratici.

Bij de fragmenten van de Anonymus Iamblichi is een uiteenzetting van de redenen, waarom elk mens naar πλοῦτος streeft.[1]) „De mensen zijn hebzuchtig uit vrees voor wat hen dreigt: ziekten, ouderdom, plotselinge verliezen, waarmee niet bedoeld worden wettelike boetes (want daartegen kan men waken), maar b.v. brand, sterfte van slaven en vee, en andere rampen die het lichaam, de ziel of het bezit bedreigen. Elkeen streeft naar πλοῦτος om daartegen gewapend te zijn. Ook andere, niet mindere beweegredenen zijn er, die de mensen drijven tot geldverdienen (χρηματισμούς) n.l. de onderlinge wedijver naar eer en roem, de bewondering en naijver, en de machtsposities. Men schat het geld zo hoog, omdat het daartoe de gelegenheid opent. Maar een waarlik goed mens jaagt geen eer na met uiterlik sieraad maar met innerlike verdienste."

Naast het verschil in graad tussen de begrippen πλοῦτος en rijkdom komt in deze opsomming het verschil in aard ook uit. Rijkdom geeft in de eerste plaats overdaad en meer levensgenot, πλοῦτος meer beveiliging. Zucht naar genot wordt zelfs niet onder de drijfveren hier genoemd.

8. Aristophanes.

In de Plutus wordt de macht van het geld en zijn invloed op de mens geschilderd en bespot. Die geen πλοῦτος heeft, schimpt op de πλούσιοι, scheldt ze uit voor booswichten,[2]) en houdt zich zelf voor braaf en eerlik,[3]) totdat hij zelf welgesteld is en anderen nog in slechtheid overtreft.[4]) Niet Zeus, maar πλοῦτος regeert de wereld.[5]) De godsdienst is een vermomde Mammondienst.[6]) Zelfs openlik bidt men om πλοῦτος.[7]) En als allen genoeg hadden, zou geen mens meer bidden of offeren.[8]) Zozeer is het stoffelike de hoofdzaak bij de mens, ook in zijn godsdienst.

---

[1]) Diels II Anon. Iambl. 632. [2]) Plutus vs. 30. [3]) vs. 107. [4]) vs. 109. [5]) vs. 129. [6]) vs. 133 [7]) vs. 134. [8]) vs. 1177.

Wat verwacht men dan van genoeg bezit, van πλοῦτος? Men verwacht ervan al wat mooi en heerlik is voor de mens.[1]) Want alles is er onderhorig aan.[2]) Hetaeren en jongens krijgt men voor geld.[3]) Ook in goede kringen speelt geld een rol bij homosexueel overspel. Daar neemt men geschenken aan als: een paard of een stel jachthonden.[4]) Dit hoort n.l. al tot de erge luxe. Ook hier bij alle overdreven verheerliking van πλοῦτος ontbreekt een aanlokkelike schildering van de genietingen, die hij verschaft. Behalve tot gekochte sexuele liefde en betere maaltijden is het genot beperkt tot een zeer matig huiselik comfort: „Wat betekent πλοῦτος zonder het genot van rustbed, tapijten, welriekende zalfjes en bontgeverfde kleren?" vraagt Πενία.[5]) Uitspattingen bestaan in het dobbelen en leven met vrouwen. Daaraan raakt men zijn πλοῦτος kwijt.[6]) Het genot van paardrijden en jacht is een luxe, die voor de gemiddelde πλούσιος niet bereikbaar is.[7]) Het sterke verlangen en streven naar πλοῦτος, dat zó hevig is, dat de boeren, als ze de kans hebben, erom willen vechten als Ares[8]) (om drie obolen immers bakkeleien ze al bij de ecclesia)[9]) is niet om het genot, maar omdat men hem begroet als de bevrijder van een koud en moeilik leven.[10]) Om πλοῦτος te krijgen, zijn ambachten en kunsten uitgevonden: daarvoor timmert de een, smeedt de ander en steelt een derde of breekt in.[11]) Zonder πλοῦτος wordt een echtbreker geplukt.[12]) Alle macht, ook die van de grote koning, berust erop.[13]) Van alles krijgt een mens genoeg: van liefde, brood en muzenkunst; van eer en koek en dapperheid. Maar van πλοῦτος is geen mens ooit verzadigd geweest.[14]) In het kort: πλοῦτος is de oorzaak van alle goed en alle kwaad.[15])

10. Xenophon.

„Het is erger van πλούσιος πένης te worden, dan helemaal niet welgesteld geweest te zijn."[16]) Deze reeds eerder vermelde uitspraak[17]) in zijn eigen rede tegen Seuthes geeft duidelik genoeg de opvatting van Xenophon weer. Die geen πλοῦτος gekend heeft,

---

[1]) Plutus vs. 145. [2]) vs. 146. [3]) vs. 149, 154 [4]) vs. 155. [5]) vs. 531. [6]) vs. 243. [7]) cf. Aristot. Pol. 1321 a 11: *αἱ δ' ἱπποτροφίαι τῶν μακρὰς οὐσίας κεκτημένων εἰσίν.* cf. Xen. Ages I 23. [8]) vs. 328. [9]) vs. 330. [10]) vs. 263. [11]) vs. 160. [12]) vs. 168. [13]) vs. 170. [14]) vs. 188. [15]) vs. 182. [16]) Anab. VIII 7, 28. [17]) Hoofdst. III § 1, 10.

voelt het gemis minder en kent zijn ongeluk maar half. Wat in de eerste plaats in πλοῦτος gewaardeerd wordt, vertelt ons Antiphon in zijn onderhoud met Socrates.[1]) Antiphon meende dat philosophen gelukkiger moesten zijn dan anderen, maar ziet bij Socrates juist het omgekeerde. Want deze leeft zó sober, dat geen slaaf het bij zijn meester met die leefwijze zou uithouden en er gauw van door zou gaan. Socrates neemt geen geld aan, dat hem, die het verdient, verblijdt en hem, die het bezit, een vrijer en aangenamer leven geeft.

11. Comici.

Naast de verwensing der πενία en het beklag der πένητες zal het publiek bij de comedie zich te goed hebben gedaan aan verzuchtingen van een arme tobber als: „Het is toch maar makkelik, als je d'r warm bijzit." Niet juist zó een, wel gelijksoortige uitspraken zijn er bewaard b.v.:

„Het geld is het bloed en de ziel voor de mensen.
Die het niet heeft en het niet kan krijgen, die wandelt als een dode onder de levenden."[2])

Voor de oude dag is het een uitkomst, genoeg te bezitten:

„Als je, oud geworden, πλούσιος bent, is je oude dag mooi, daardoor alleen. Want πλοῦτος leidt je dan als een gids bij de hand."[3])

Te kort te schieten in de plicht tot hulpverlening aan „vrienden" was eigenlik het verzuimen van een soort gemeenschapsplicht. Comies overdrijft Antiphanes, als hij daarvan zegt: „Waarom anders zou men wensen welgesteld te zijn en goed in zijn geld te zitten, dan om zijn vrienden te kunnen helpen en te zaaien het zaad der Gratia, de mooiste godin. Want de genoegens van eten en drinken hebben we allen gelijk; en door overvloediger maaltijden houdt het hongeren toch niet op."[4])

De gebreken van een arme zie je als zijn huid door zijn kale plunje heen; die van een welgestelde zijn als zijn lichaam goed verhuld. Een fr. van Antiphanes zegt het als volgt:

„De πλοῦτος is een bedekking voor het kwaad, o moeder, maar

---

[1]) Mem. I 6,3. [2]) Kock III Timocles, 466 (35). [3]) Kock II Adespota 518 (127). [4]) Kock II Antiphanes 111 (228), cf. 103 (210): *ἀρετὴ τὸ προῖκα τοῖς φίλοις ὑπηρετεῖν.*

de πενία is aan alle kanten zichtbaar en gemeen."[1]) Van Menander zijn de regels:

„Het gelukkigst is hij, die vermogen heeft en daarbij verstand. Want hij maakt van zijn geld een goed gebruik."[2])

en: „Aanbid het goud en zilver als goden; dan krijgt ge land, huizen, slaven, vrienden, rechters, getuigen."[3])

De veelgehoorde klacht over wisselvalligheid van πλοῦτος dient in de comedie waarschijnlik ook tot verhoging van het comies effect.[4])

12. Oratores.

Andocides. Een ruim vermogen geeft meer „vrienden," d.i. meer helpers in politieke en persoonlike aangelegenheden.[5]) Vooral bij processen speelt geld blijkbaar nog al eens een minder fraaie rol. Bij Lysias lezen we het verwijt, dat niemand tegen een van een ernstig vergrijp beschuldigde wil getuigen om zijn invloed en fortuin.[6]) In geval van veroordeling tot een hoge boete wordt van de vrienden verwacht, dat ze bijspringen.[7])

[Isocrates] geeft aan Demonicus dan ook de raad zijn fortuin te waarderen om twee redenen: het stelt in staat een grote boete te betalen en een ernstig vriend in het ongeluk te helpen. Met betrekking tot andere levensverrichtingen moet men de waarde ervan niet overdreven aanslaan, maar het slechts matig beminnen.[8]) Hier gelden twee eigenaardige en voor ons vrij onbekende functies van het geld als de belangrijkste. De waardering van πλοῦτος in het algemeen als een levensgeluk vinden we bij Isocrates op meerdere plaatsen,[9]) o.a. in de Panathenaïcus, waarin de oude redenaar zegt, dat hij deel heeft gehad aan het hoogste menselik goed, dat ieder maar voor zich kan wensen, n.l. gezondheid naar lichaam en geest; stoffelike welstand, die hem nooit iets behoorliks[10]) liet

---

[1]) Kock II Antiphanes 79 (167): ὁ πλοῦτός ἐστι παρακάλυμμα τῶν κακῶν, ὦ μῆτερ, ἡ πενία δὲ περιφανές τε καὶ ταπεινόν. cf. III Men. 140 (485): τοῦτο μόνον ἐπισκοτεῖ καὶ δυσγενείᾳ καὶ τρόπου πονηρίᾳ καὶ πᾶσιν οἷς ἔσχηκεν ἄνθρωπος κακοῖς, τὸ πολλὰ κεκτῆσθαι. [2]) Kock III Menander 34 (114). [3]) III Menander 160 (537, 6). [4]) o. a. Kock II Alexis 400 (281), Philemon 516 (121), 533 (213). [5]) Andoc. c. Alc. 13, 7. [6]) Lysias VII 21. [7]) Lysias XX § 12. [8]) [Isocrates] I 28. [9]) Isocr. IV 49: ἀνδρίας καὶ πλούτου καὶ τῶν τοιούτων ἀγαθῶν. [10]) Isocr. XII 7: μηδενὸς πώποτ' ἀπορῆσαι τῶν μετρίων.

ontberen, noch iets, waaraan een verstandig mens behoefte heeft; en respect bij anderen.

ISAEUS. Euctemon was het grootste deel van zijn 96-jarig leven een gelukkig man. Want hij had een niet gering vermogen, kinderen, een vrouw en ook overigens redelike voorspoed.[1]) Heel natuurlik is het dan ook, dat men in gebed vraagt om gezondheid en een goed bezit, zoals een vroom grootvader dat doet voor zijn kleinkinderen, die hij meeneemt naar de godsdienstplechtigheden.[2]) Aristophanes spot met zulk bidden, zoals we gezien hebben.[3])

DEMOSTHENES. In verband met de inhoud der oraties valt ook bij Demosthenes vooral de aandacht op de rol van het vermogen bij delicten. Geld geeft de macht om ongestraft kwaad te doen. Een rijke snoodaard kan met zijn geld iemand ervan afhouden het hem lastig te maken om een bedreven feit.[4]) Welke invloed iemands finantiële positie heeft op de strafbepaling bij veroordeling, kan blijken uit het volgende voorbeeld. De broers van een veroordeelde, een zekere Arethusius, hebben gevraagd in plaats van de doodstraf de veroordeelde een boete op te leggen; zij zullen dan wel bijspringen. Als een boete van een talent wordt opgelegd, kan de beklaagde echter niet betalen.[5]) Het is wel een groot voorrecht van het bezit geweest, dat het op die wijze de keuze van straf kon beinvloeden (zoals ook nu trouwens gevangenisstraf een gevolg kan zijn van onvermogen om de opgelegde boete te betalen).

Voor het levensgeluk van iemand acht Demosthenes πλοῦτος een onontbeerlike factor. De opvoeding in de jeugd draagt er in de eerste plaats het stempel van. Tegenover de reeds geschetste[6]) minderwaardige opvoeding van Aeschines tengevolge van diens πενία,[7]) stelt Demosthenes zijn eigen jeugd, waarin hij passend onderricht genoot en voldoende bezat, om niet iets oneervols te moeten doen (zoals Aeschines) en om zijn later leven in overeenstemming daarmee in te richten tot voordeel van staat en vrienden.[8])

Als de beide voor alle mensen goede dingen worden elders genoemd materiële welstand en goed overleg.[9])

---

[1]) Isaeus VI 18. [2]) Isaeus VIII 16. [3]) Hoofdst. IV § 1, 8, cf. Xenophanes I 15. [4]) Dem. XXI 123. [5]) Dem. LIII 28. [6]) Hoofdst. III § 1, 12. [7]) cf. [Xen.] Ath. Resp. I 5. [8]) Dem. XVIII 257. [9]) Dem. XXIII 113.

13. Plato.

Zoals we verwachten, schat Plato de betekenis van het stoffelike voor de mens lager dan anderen, maar acht het toch verre van gering. In de maatschappij werken de welstandsverschillen verkeerd op de mensen en hun verhouding en moeten plaats maken voor zoveel mogelik gelijkheid van bezit.[1]) Wat de massa het goede (ἀγαθά) noemt, is het niet. Voor haar bestaat het in gezondheid, schoonheid, bezit (πλοῦτος) en tal van andere dingen. Het geluk van de mens hangt niet daarvan af, maar van zijn goedheid en rechtvaardigheid, zegt Plato bij monde van de Athener.[2]) Ook in een gesprek met Clinias over εὖ πράττειν zegt Socrates, dat alle mensen wensen, dat het hun goed gaat, d.i. dat ze veel goede dingen hebben. Op de vraag, welke dat zijn, zal ieder in de eerste plaats antwoorden, dat het πλουτεῖν een „goed is."[3])

Het verlangen naar πλοῦτος als een laag instinkt is een voorstelling, die de Athener geeft in de Leges,[4]) n.l. het verlangen alle tijd vrij te hebben en te voldoen aan de dierlike zucht naar het lichamelik genot van allerlei eten, drinken en liefdesbevrediging.

In een gemoedelik praatje bespreken Socrates en Cephalus de ouderdom en wat deze verlicht. In de eerste plaats iemands aanleg, meent Cephalus „Neen veel bezit," denkt de massa, volgens Socrates, want de πλούσιοι vinden daarin veel troost. „Daar is iets van waar," antwoordt Cephalus, „want ook een redelik man zal ouderdom met πενία niet gemakkelik dragen, maar een onredelik man zal ondanks πλοῦτος nooit vrede met zich zelf hebben."[5]) Met welgevallen vertelt Cephalus over zijn geërfd vermogen en de toename, die hij heeft aangebracht. Op een desbetreffende vraag van Socrates antwoordt hij: Niet veel liefde voor hun bezit hebben gewoonlik zij, die het niet zelf verworven hebben. Maar die het verworven hebben genieten er tweemaal zoveel van als anderen.[6]) Op de vraag, wat Cephalus als het grootste geluk van zijn vele bezit heeft ondervonden, geeft deze een uitvoerig antwoord. Tegen het einde van het leven doet de vrees voor mogelike vergelding na de dood een ieder terugzien op zijn leven, of hij ook onrecht heeft

---

[1]) Leges 744 d, 919 b. [2]) Leges 660 e, 661 a en d. [3]) Euthydemus 279 a.
[4]) Leges 831 c en d. [5]) Rep. 329 d, 329 e, 330 a. [6]) Rep. 330 c.

gedaan. Hij, die zich van geen onrecht bewust is, ontleent daaraan op zijn oude dag een zoete voldoening en geruststelling. Daartoe nu is het bezit het meeste waard, wel niet voor elkeen, maar voor een fatsoenlik man (τῷ ἐπιεικεῖ). Want het bezit van enig vermogen draagt er veel toe bij, dat men niemand zijns ondanks hoeft te bedriegen of misleiden, noch in gebreke hoeft te blijven in het offeren aan een god of in voldoen van schuld aan een ander. Nog veel ander nut heeft πλοῦτος. Maar dit is toch het grootste.[1])

14. Aristoteles.

Zeer in 't algemeen wordt πλοῦτος naast kracht, en vrienden onder de zegeningen[2]) genoemd op verschillende plaatsen. Dat πενία de mens geen vrijheid en tijd laat voor geestelike verheffing en bemoeiïng met het landsbestuur[3]) houdt vanzelf een lof voor πλοῦτος in, die dat juist en in de eerste plaats vergunt.

Conclusie.

Als we de in de literatuur genoemde redenen, waarom πλοῦτος vrij algemeen als een voorwaarde voor een gelukkig leven geldt, zoveel mogelik rangschikken naar de belangrijkheid, die eraan toegekend en de nadruk die erop gelegd wordt, moeten we beginnen met de *beveiligende* en *bevrijdende* kracht, waaraan hij vooral zijn begeerlikheid dankt. En dit ligt voor de hand. Immers hij beveiligt tegen alle zorg, ellende en vernedering en bevrijdt van alle dwang, die de πενία opleggen kan. Iemand drukt het aldus uit: Mensen zijn hebzuchtig uit vrees voor wat hen dreigt.

In de eerste plaats stelt πλοῦτος in staat het hoofd te bieden aan tegenspoed, ziekte en ongeluk (als brand, sterfte van slaven, vee enz.). Hierin ligt zijn ongelukafwerende kracht. Minder vanzelfsprekend klinkt het ons in de oren, als twee eigenaardige en voor ons vrij onbekende functies van het vermogen als de belangrijkste geprezen worden: n.l. dat het in staat stelt een hoge boete te betalen (en daardoor erger te voorkomen), en een vriend in nood te helpen. Van die hulp aan vrienden vormt het bijdragen in de boete bij veroordeling weer een belangrijk onderdeel.

---

[1]) Rep. 331 a. [2]) Pol. 1284 b 26: ἀγαθά, 1295 b 14: εὐτυχήματα.
[3]) Hoofdst. I 14 Pol. 1337 b 14.

Om de steun en hulp, die een πλούσιος zich verschaffen kan, kan hij zich gemakkeliker ongestraft een ongerechtigheid veroorloven.

Meer in het biezonder wordt echter (bij Plato) juist de moreelverheffende werking als de grootste weldaad genoemd, die met πλοῦτος verbonden is, doordat hij een fatsoenlik man het beste vrijwaart tegen het doen van onrecht en kwaad.

Tot het positieve genot van het bezit van πλοῦτος behoren een goede opvoeding, vrijheid en tijd bij een verzekerd bestaan en een verzorgde oude dag. Niet minder nadrukkelik wordt waarde gehecht aan het aanzien, dat πλοῦτος verleent, de onderscheiding, die hij geeft, de standsverheffing, die hij bewerkt en de macht die eruit voortvloeit, zowel in persoonlik verkeer, door het overwicht van een sterkere positie, als politiek door de vrijheid, de tijd en de levenssfeer, die met het bezit van πλοῦτος gepaard gaan.

In de laatste plaats komt in aanmerking om genoemd te worden het meerdere genot, dat πλοῦτος verschaft. Onder de drijfveren tot het verwerven van πλοῦτος wordt de zucht naar genot nooit genoemd. Als we lezen, dat πλοῦτος niets betekent zonder het genot van rustbed, tapijten, welriekende zalfjes en bonte kleren, lijkt ons dit wel erg pover voor „luxe." Tot de weelde behoren vooral buitengewone maaltijden en hetaeren. Alleen voor grote vermogens, dus voor de rijken, is de weelde van paarden bereikbaar. De weelde is blijkbaar bij de Grieken van deze tijd zeer beperkt van afmetingen.

§ 2. πλοῦτος *als een kwaad beschouwd.*

Wees niet werkeloos, ook al bezit ge genoeg.
ἀργὸς μὴ ἴσθι, μηδ' ἂν πλουτῇς.
Thales (Diels 522, 7).

De verkeerde invloed van πλοῦτος op de mens openbaart zich vooral in twee gebreken: 1° de zucht naar steeds meer, de onverzadelikheid (ἀπληστία), de hebzucht (πλεονεξία, αἰσχροκέρδεια), 2° de ὕβρις of euvelmoed, die o.a. verband houdt met de grootte van de πλοῦτος.

1. Homerus.

In het epos, waar πλοῦτος het uitsluitend privilége van de adel is, krachtens hetwelk hij zich handhaaft, is geen plaats voor het leggen van rechtstreeks verband tussen πλοῦτος en een of ander euvel.

2. Hesiodus.

Πλοῦτος, welstand, als lichtende ster op het duistere pad van de zwoegende boer brengt slechts zegen en generlei kwaad.

3. Lyrici.

SOLONS gedichten getuigen van de kentering der tijden. Het geld, dat als ruilmiddel zijn loop begint, schept nieuwe mogelikheden tot het verwerven en steeds vermeerderen van bezit. Deze nieuwe mogelikheden wekken de hartstochten der mensen op en kweken een niets-ontziende hebzucht bij de finantiëel sterkeren.[1]) Een nieuwe vorm van πλοῦτος ontstaat met een nieuwe klasse van πλούσιοι, die geen van beide genade kunnen vinden in de ogen van hen, voor wie de oude normen als de juiste gelden.[2]) Deze πλοῦτος is onverzadelik[3]) en gaat gepaard met de verblinding der zelfverheffing en de euvelmoed.[4]) De grens wordt getrokken in fr. 5: „Want de overdaad wekt euvelmoed, wanneer veel stoffelike welstand de mens deelachig wordt, die geen geestesbeschaving heeft."[5])

THEOGNIS. Evenals bij Solon houden de beschouwingen bij Theognis verband met de onderscheiding van πλοῦτος in oud geërfd bezit en nieuw verworven goed door revolutie of anderzins onder de gewijzigde economiese omstandigheden. Het eerste, dat door Zeus gegeven is en met recht en zuiverheid verkregen wordt, is duurzaam; niet daarentegen het onrechtmatig, ontijdig, door hebzucht verworvene.[6]) Dit onderscheid beïnvloed de beoordeling van de πλοῦτος evenals bij Solon. Naast de waardering van het

---

[1]) Solon (Hiller-Crusius) fr. 2. [2]) fr. 12, 9. [3]) fr. 12, 71. [4]) ἄτη en ὕβρις: fr. 5, fr. 12, 13; cf. Ed. Schwarz I pag. 12.

[5]) fr. 5 (13.) τίκτει γὰρ κόρος ὕβριν, ὅταν πολὺς ὄλβος ἕπηται ἀνθρώποισιν ὅσοις μὴ νόος ἄρτιος ᾖ. [6]) Theognis vs. 197.

adellik bezit, wordt de andere πλοῦτος verfoeid. Hij kent geen grens, wekt de jacht naar steeds meer op, wordt voor de mensen tot verstandsverbijstering, waaruit de ἄτη „die Erblendung der Selbstüberhebung" voortkomt.[1]) Deze laatste, ook κόρος genoemd, heeft meer mensen te gronde gericht dan de honger en wel hen, die meer begeerden dan hun deel.[2]) Cynies is de uitspraak, dat bijna niemand tegen de verleiding van oneerlik gewin opgewassen is. Ze kunnen wel allen in één schip, die in taal en blikken rechtschapenheid (αἰδώς) hebben en niet door kans op voordeel tot een lelike daad komen.[3]) *De* πλοῦτος, *die in verkeerde handen is, werkt kwaad.* Het is ergerlik „wanneer een onrechtvaardig, gewetenloos man, die de toorn van mens noch god vreest, vol overmoed is, van πλοῦτος verzadigd, terwijl de rechtvaardigen verkwijnen."[4])

Waarschijnlik is ook met deze termen (δίκαιος en ἄδικος) onderscheiding in bovengenoemde zin tussen adel en niet-adel bedoeld. De overeenkomst in opvatting met Solon blijkt ook uit de vermelding van dezelfde verzen onder beider naam, zoals het reeds vermelde: „Want de overdaad wekt euvelmoed, wanneer veel stoffelike welstand de mens deelachtig wordt, die geen geestesbeschaving heeft."[5]) Het ligt dus minder aan de πλοῦτος, dan wel aan de mensensoort, bij wie hij terechtkomt. Want een edelman toont karaktervastheid in voor- en tegenspoed, maar de gemene man, die vermogend wordt, is in zijn geestelike zwakheid geen meester over zijn slechtheid (of minderwaardigheid).[6])

Enigzins in tegenspraak hiermee is de uitspraak, dat het moeilik is van velen de ware aard te kennen, omdat ze deels hun laagheid (van geboorte?) verbergen door πλοῦτος, deels hoge afkomst (ἀρετή) onder πενία.[7]) Een grote grief van een edelman tegen πλοῦτος is, dat hij rasbederf veroorzaakt. Voor het fokken van rammen, ezels en paarden zoeken we edel ras en willen we niet tot minder afdalen. Maar een edelman trouwt wel een mindere vrouw, als ze veel bezit meebrengt en ook een edelvrouw een mindere man; πλοῦτος vermengt 't geslacht. Zo wordt het ras der burgers ontluisterd.[8]) Dit is een teken des tijds.

SAPPHO. Van deze dichteres is het vers: „de πλοῦτος zonder

---

[1]) Theognis vs. 227. [2]) vs. 605. [3]) vs. 79. [4]) vs. 749. [5]) vs. 153. [6]) vs. 319. [7]) vs. 1059. [8]) vs. 183.

adeldom is een schadelike huisgenoot,"[1]) welke gedachte bij die der behandelde lyrici aansluit en in de literatuur gemeengoed wordt.[2]) Het begrip „adeldom" krijgt dan ethiese betekenis. „'t Zijn sterke benen, die de weelde kunnen dragen," zeggen wij waarbij ook „weelde" betrekkelik bedoeld is.

5. Tragici.

EURIPIDES. De verwerping van „onrechtvaardig" verworven bezit, die we bij Solon en Theognis aantroffen, behoeft in zijn algemeenheid, (zoals ze ook bij Euripides en anderen aangetroffen wordt[3]) geen verdere vermelding. Wel zij daarbij gewezen op de geleidelijke wijziging van 't begrip „onrechtvaardig." In het epos vindt het verwerven van bezit door roof en buit geen afkeuring, zoals bij Hesiodus. Bij Solon worden de praktijken, die door de nieuwe economiese toestanden in de hand gewerkt worden, als „onrechtvaardig" gebrandmerkt. In de tijd van Euripides ten slotte zal het begrip ἀδίκως zich verder aan de veranderde economiese omstandigheden en opvattingen aangepast hebben.

Een zekere trots, φρόνημα, gaat met πλοῦτος gepaard.[4]) De overmaat hiervan en het misbruik is de ὕβρις, die gewoonlik als een gevolg van πλοῦτος voorgesteld wordt.[5]) Tegenover het meerdere gevoel van eigenwaarde om het bezit van πλοῦτος, laat Euripides wel het dwaze hiervan uitkomen. Want „bekwamer en vromer dan πλούσιοι zijn vaak πένητες.[6]) „Een slechte opvoeding tot flinkheid is πλοῦτος en overdaad voor de mensen.[7])

„Het schijnt de πλούσιοι aangeboren dom te zijn."[8])

„πλοῦτος met de (haar eigen) onbekwaamheid is een dom iets."[9])

„Dom is het πλούσιος te zijn en anders niets te verstaan."[10])

---

[1]) Sappho. fr. 79 (45). [2]) cf. Eur. fr. 626, 7: πόλει γὰρ εὐτυχοῦντες οἱ κακοὶ νόσος.

[3]) Eur. Helena, 903 - 905 (door Dindorf en Nauck geschrapt) fr. 362. Helena 905: ἐατέος δ' ὁ πλοῦτος ἄδικός τις ὤν. fr. 354: οὔτε γὰρ πλοῦτός ποτε βέβαιος ἄδικος.

[4]) fr. 662. Suppl. 862, waar de uitzondering prijzenswaardig genoemd wordt.

[5]) fr. 437 en 438. [6]) fr. 327. [7]) fr. 54.

[8]) fr. 776: δεινόν γε, τοῖς πλουτοῦσι τοῦτο δ' ἔμφυτον σκαιοῖσιν εἶναι.

[9]) fr. 96: σκαιόν τι χρῆμα πλοῦτος ἥ τε ἀπειρία

[10]) fr. 1069: σκαιὸν τὸ πλουτεῖν κἄλλο μηδὲν εἰδέναι.

„De πλοῦτος is domheid en lafheid erbij."[1])

„Een onrecht is de πλοῦτος; hij doet veel verkeerd."[2])

„Aan ὄλβος is van nature een minderwaardigheid eigen."[3])

Uitspraken als bovenstaande getuigen van een kentering in deze geest, dat de waardering van de mens als individu, afgezien van stand en vermogen, gesteld wordt tegenover de collectieve waardering voor de stand, die ieder lid daarvan als zodanig geniet. Tevens spreekt eruit het groeiende zelfbewustzijn der niet-πλούσιοι tegenover het oude meerderheidsgevoel der πλούσιοι.

6. Voorsocratici.

Van Heraclitus is de wens: „Moge het u, Ephesiërs, nooit aan πλοῦτος ontbreken, opdat uw slechte aard aan het licht komen kan."[4])

8. Aristophanes.

Wie geen πλοῦτος heeft, schimpt op de πλούσιοι, scheldt ze uit voor booswichten en houdt zichzelf voor braaf en eerlijk, totdat hij zelf welgesteld is. Dan overtreft hij anderen nog in slechtheid.[5]) Dat is het oordeel van god Plutus zelf.

Behalve de vermelding der reeds genoemde gebreken: het wekken van onverzadelike begeerte[6]) en overmoed,[7]) wordt het verwijt van lafheid en vreesachtigheid aan Plutus ter weerlegging gegeven, een verwijt, dat blijkbaar veel opgang doet, getuige de bewaarde versregels uit verloren stukken van Euripides.

Ook in de „Plutus" staat: „Daarom zeggen ook allen, dat de πλοῦτος het lafste is." En de god antwoordt: „Volstrekt niet; dat heeft een inbreker van me gelasterd. Want toen hij inbrak, kon hij niets uit mijn huis stelen, daar hij alles achter slot en grendel vondt. Mijn voorzichtigheid nu noemde hij lafheid.[8])

---

[1]) fr. 235: πλουτεῖς, ὁ πλοῦτος δ' ἀμαθία δειλόν θ' ἅμα.

[2]) fr. 55: ἄδικον ὁ πλοῦτος, πολλὰ δ' οὐκ ὀρθῶς ποιεῖ.

[3]) fr. 641, 3: ἐν τῷ γὰρ ὄλβῳ φαυλότης ἔνεστί τις.

[4]) Heraclitus fr. 125a: μὴ ἐπιλίποι ὑμᾶς πλοῦτος, Ἐφέσιοι, ἵν' ἐξελέγχοισθε πονηρευόμενοι.

[5]) cf. Hoofdst. IV § 1, 8. [6]) Plutus 193. [7]) Plutus 564. [8]) Plutus 202 sqq.

9. Thucydides.

In een pleidooi tegen het doeltreffende van de doodstraf wordt als twede natuurlike oorzaak van overtredingen genoemd: de tot aanmatiging en hebzucht voerende overvloed.[1]) Verband wordt elders gelegd tussen de grote welvaart der Chiërs en hun onbeschaamdheid.[2])

10. Xenophon.

Het is geheel, zoals we verwachten kunnen, dat ook de lasten van het bezit tegenover de benijders niet onvermeld blijven. Een geval ervan vinden we in de Cyropædie. Iemand, die vroeger weinig bezat (πένης was) eet, noch drinkt, noch slaapt lekkerder, nu hij πλούσιος is, maar heeft meer zorgen, veel slaven te voeden en te kleden, veel kans op schade aan en verlies van vee, kortom hij heeft meer ellende door het vele bezit, dan vroeger door het geringe. Daarbij komt, dat het bezitten niet zo plezierig is als het verliezen verdrietig is. Want van de πλούσιοι is niemand ooit slapeloos van genoegen, maar van hen, die iets verliezen, kan niemand slapen van zorg. Als het hebben even heerlik was, als het krijgen, zouden de πλούσιοι in geluk zeer verschillen van de πένητες. Maar wie veel heeft, moet veel uitgeven aan de goden, vrienden en gastvrienden. En wie erg ingenomen is met zijn bezit, besteedt het zeer ongaarne.[3])

Eigenlik hebben de meesten meer last van πλοῦτος dan genoegen. Want als ze meer verwerven dan ze nodig hebben, begraven ze het,[4]) laten het bederven, tellen, meten, wegen, doorsnuffelen en bewaken het voortdurend, zodat ze er maar last van hebben zonder dat ze er meer door eten, dan ze verdragen kunnen, anders zouden ze barsten, noch meer kleren aantrekken, dan ze kunnen, want dan zouden ze stikken.[5])

---

[1]) Thuc. III 45,4: ἡ δ' ἐξουσία ὕβρει τὴν πλεονεξίαν καὶ φρονήματι (sc.: ἀνάγκῃ παρέχουσα).

[2]) Thuc. VIII 45,3: ὡς οἱ μὲν Χῖοι ἀναίσχυντοι εἶεν πλουσιώτατοι ὄντες τῶν Ἑλλήνων.

[3]) Cyr. VIII 3, 40 en 41. [4]) In de Vect. IV, 7 wordt de menskundige opmerking gemaakt, dat zij die het overtollige in de grond verstoppen er niet minder genot van hebben dan zij, die het gebruiken.

[5]) Cyr. VIII, 2, 21.

In het „Convivium" vertelt Charmides, hoe hij van een grote last bevrijd is, nu hij zijn πλοῦτος kwijt is. Hij zegt, dat het beter is gerust te zijn, dan te moeten vrezen; beter vrij te zijn dan slaaf, beter verzorgd te worden dan te verzorgen; beter vertrouwd te worden door de stad dan gewantrouwd. Welnu als πλούσιος was hij steeds bang, dat inbrekers hem zouden beroven en kwaad doen; hij moest sycophanten onderhouden, omdat hij eer wat van hen te duchten had, dan dat hij hen kwaad kon doen. Altijd had hij uitgaven te doen voor de stad en kon nooit buitenslands gaan. Van al die lasten is hij nu af en hij leeft vrij en onbezorgd op kosten van de stad,[1]) (n.l. door de verschillende μισθοί, staatsoffers e.d.).

Hier begint met de verwerping van de πλοῦτος de lijn, die uitloopt in later tijd op de prediking en verheerliking van de armoe.

11. Comici.

Fragmenten, waarin buitensporigheid in leefwijze gehekeld, overdadige luxe belachelik gemaakt, protsigheid aan de kaak gesteld, of de parvenu bespot wordt, zijn er eigenlik niet; voldoende aanleiding daartoe was er waarschijnlik niet. Het enigste, dat er nog op lijkt, is de herhaalde demonstratie van de lekkerbek. De πλοῦτος geeft aanleiding tot enkele opmerkingen van andere aard, die het karakter betreffen.

„Als een slecht arts, ontvangt hij ons ziende en maakt ons blind."[2]) luidt een fr. van Antiphanes. Een van Menander zegt deels hetzelfde: „Blind is de πλοῦτος en hij maakt hen, die naar hem zien, ook blind."[3])

„De πλοῦτος verhult het kwaad" is een fr. ook van beide.[4]) Van Menander zijn nog de volgende:

„Geen rechtvaardige werd ooit gauw vermogend,"[5]) wat de gedachte opwekt aan: „Eer gaat een kemel door het oog van de naald, enz."

„Hoogmoedig wordt te grote overdaad." (ἡ λίαν τρυφή).

---

[1]) Conv. IV 30: νῦν δὲ ἡ πόλις τέλος φέρουσα τρέφει με.

[2]) Kock II 121 (259) met de opm.: Cic. Lael. 15, 22, 54 non enim sola ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos quos complexa est. (Mein.)

[3]) Kock III 26 (83). [4]) Kock II 79 (167) en III 28 (90). [5]) Kock III 84 (294).

„En πλοῦτος verandert de aard (ἦθος) van zijn bezitter."[1])

„πλοῦτος, die met macht verbonden niets ontziet, maakt ook hen, die verstandig schijnen, dwaas."[2])

Moeten we in de regel van Menander:[3]) „het πλουτεῖν kan ook menslievend maken," het verwijt lezen, dat dit gewoonlik niet het geval is. In geen geval hechtte men aan dit woord menslievend de betekenis van ons „liefdadig."

12. Oratores.

Een bepaald soort wandaden, uit ὕβρις (ook πλεονεξία en ὑπερηφανία) bedreven, wordt in de klachten bij de redenaars voorgesteld als een gevolg van of in verband gebracht met een meer dan gewone πλοῦτος. Onder de aanklacht (γραφή) wegens ὕβρις vallen „Schändung, körperliche Misshandlung, widerrechtliche Freiheitsberaubung."[4]) „Fragen wir nach dem spezifischen Merkmale, das eine Handlung zur Hybris macht, so kann keinem Zweifel unterliegen, dass dies nicht in der Handlung an sich liegt, sondern in der Absicht, die mit ihr verfolgt wird." „Immer ist es die sich selbst überhebende, den andern herabwürdigende Gesinnung, die die ὕβρις ausmacht und darum die Voraussetzung zur γραφὴ ὕβρεως bildet."[5]) In het algemeen spraakgebruik is het begrip ruimer en zijn de grenzen willekeuriger dan in juridies gebruik. Ook b.v. de voor een wettige vrouw beledigende sexuele misdragingen van Alcibiades, die door het in huis halen van hetaeren, vrije en onvrije, zijn vrouw noopt hem te verlaten en bij de archont echtscheiding aan te vragen, worden met het woord ὑβρίζειν aangeduid.[6]) Deze en meerdere daden worden niet rechtstreeks aan zijn πλοῦτος geweten, maar hij wordt verondersteld bij zijn daden geleid te worden door vertrouwen op zijn geldelike overmacht, die hem veel helpers verschaft,[7]) terwijl de klager die geen vijfde deel der stemmen krijgt 1000 drachmen boete moet betalen.[8])

„Het is natuurlik, dat niet onvermogende lieden wandaden uit

---

[1]) Kock III 178 (587). [2]) III 194 (665).

[3]) Kock III 9 (19): δύναται τὸ πλουτεῖν καὶ φιλανθρώπους ποιεῖν.

[4]) J. H. Lipsius: Att. Recht u. Rechtsverfahren. II A pag. 423.

[5]) Lipsius II A 424. [6]) [Andocides] contra Alc. § 14 en 15. [7]) id. § 15 slot.

[8]) id. § 18.

ὕβρις plegen, maar zij, die veel meer dan het nodige bezitten."[1]) Hetgeen [Isocrates] nader verklaart: „πλοῦτος is meer een dienaar van slechtheid dan van rechtschapenheid, daar hij de ἐξουσία of macht tot lichtzinnigheid geeft en de jongeren tot genotzucht brengt."[2])

In de Midiana, waaruit blijkt dat Midias Demosthenes als choreeg op de Dionysia geslagen heeft in het theater, schrijft Demosthenes diens ὕβρις ten dele toe aan zijn πλοῦτος.[3]) En in een andere rede lezen we: „er is meer reden tot verontwaardiging over de bemiddelde booswichten dan de onbemiddelde. Want zij kunnen geen gerechtvaardigde verontschuldiging (πρόφασιν δικαίαν) aanvoeren, maar handelen uit winzucht, hebzucht en ὕβρις."[4]) Als een last stelt Isocrates soms de πλοῦτος voor om de vele verplichtingen, die hij oplegt.[5]) In tegenstelling tot vroeger noemt hij het een gevaar voor πλούσιος door te gaan, daar de πλούσιοι zo belaagd worden.[6]) De met groeiend vermogen groeiende hebzucht als algemeen verschijnsel noemt Isocrates o.a. in VIII 7.

13. Plato.

In de theoretiese uiteenzetting van de onvermijdelike overgang uit oligarchie tot democratie is de tendens van toenemende verrijking der regentenklasse ten koste der anderen en de daarmee gepaard gaande verslappende invloed op lichaam en geest een belangrijke factor.[7]) Dergelijke πλούσιοι worden slappe dikzakken, bij wie een magere, zonverbrande πένης gunstig afsteekt en tegen wie hij het gemakkelijk opneemt.

„Zeer vermogend en tevens goed te zijn is onmogelik."[8])

---

[1]) Lysias XXIV 16. [2]) [Isocrates] I 6.

[3]) Dem. XXI § 96 en 98. τοῦτό γε τῆς ὕβρεως αὐτοῦ σχεδὸν αἴτιον εὑρήσετε ὄν.

[4]) Dem. XLV. 67. slot: τοὺς φανερῶς οὕτως ἐξ εὐπορίας πονηρούς.

[5]) Zie Hoofdst. I 12, cf. Kock II 98 (204). [6]) Isocr. XV 159.

[7]) Rep. 556 b, sqq. cf. 422 b; 590 b: τρυφὴ καὶ μαλθακία. Leges 919 b: ψυχὴν διεφθαρκότα τρυφῇ. Leges 901 c: ῥᾳθυμίᾳ καὶ τρυφῇ.

[8]) Leges 742 e: πλουσίους ... σφόδρα καὶ ἀγαθοὺς ἀδύνατον.

14. Aristoteles.

Met overmaat van πλοῦτος gaat ὕβρις en πονηρία gepaard.[1]) Het verband van euvelmoed en aanmatiging of hebzucht (ὕβρις en πλεονεξία) met πλοῦτος is afhankelik van de staatsregeling. Als de macht en volle economiese vrijheid aan de meergegoeden is, worden die euvelen in de hand gewerkt.[2])

Conclusie.

Het eerste ongunstige oordeel over πλοῦτος stamt van auteurs uit de adelstand in een tijd, dat het privilege van het bezit van πλοῦτος voor de adel verloren gaat en deze door de veranderde economiese omstandigheden binnen het bereik van andere groepen komt, die met nieuwe middelen hun bezit vergroten. Behalve dat deze vorm van πλοῦτος, als „onrechtvaardig" gekarakteriseerd, bij genoemde auteurs afkeuring vindt, heten ook de gevolgen voor de bezitter weinig heilzaam. Want slechts in handen van edelen is πλοῦτος een zegen, maar bij de gewone man wekt hij de zucht op om lage hartstochten bot te vieren, i.c. de hebzucht (πλεονεξία, αἰσχροκέρδεια) en de willekeur of euvelmoed (ἄτη, ὕβρις). Πλοῦτος zonder adeldom is een slechte huisgenoot. Deze opvatting blijft in de literatuur haar plaats behouden met deze wijziging, dat „adeldom" een ethies begrip wordt. Algemeen is de opvatting, dat in het biezonder grote πλοῦτος, rijkdom en overdaad, een slechte werking op de moraliteit van de mens uitoefenen, door de ondermijning van zijn zelfbeheersing en ingetogenheid en door de opwekking van zijn machtswellust en willekeur.

Het opkomend streven, bij Sophocles en Euripides te bespeuren, om de mens als individu te waarderen afgezien van stand en vermogen tegenover de vroegere collectieve waardering voor de gehele stand, waarvan ieder lid als zodanig zijn aandeel kreeg, gaat gepaard met de neiging de meerdere waardering voor de mens om zijn bezit te bestrijden door de πλοῦτος op zich zelf voor te stellen als laf, dom en onhandig. In deze uiting van geringschatting voor πλοῦτος

---

[1]) Pol. 1295 b 9; cf. Rhet. 1390 b 32.

[2]) Pol. 1307 a 19 οἱ δ' ἐν ταῖς εὐπορίαις, ἂν ἡ πολιτεία διδῷ τὴν ὑπεροχήν, ὑβρίζειν ἕτοῦσι καὶ πλεονεκτεῖν.

spreekt zich tevens het groeiend zelfbewustzijn der πένητες uit tegenover de zelfverheffing der πλούσιοι op hun bezit. Deze opvatting vindt haar voortzetting in de vrijwillige verwerping van πλοῦτος als een hinderlike overlast, zoals we die het eerst bij Xenophon aantreffen. Met deze verwerping van πλοῦτος begint de lijn, die uitloopt in later tijd op de prediking en verheerliking van de armoe. Plato en Aristoteles zien de demoraliserende werking van overdaad (evenals die van gebrek) in het maatschappijverband, afhankelik van de sociale toestanden en van de staatsregeling. Als de macht en volle economiese vrijheid aan de vermogenden is, worden de euvelen, die met grote πλοῦτος gepaard gaan, in de hand gewerkt.

HOOFDSTUK V.

Hoe moet men oordelen en handelen met betrekking tot πενία en πλοῦτος volgens moralisten?

περὶ τῆς εὐδαιμονίας οὐχ ὁμοίως οἱ πολλοὶ τοῖς σοφοῖς ἀποδιδόασιν.
(Aristot. Eth. Nic. 1095 a 20).
„Over het geluk hebben de wijzen een andere mening dan de massa."

MORALISTEN spreken uit, wat de massa liever aanhoort dan opvolgt, waar ze in haar ziel mee instemt, maar in haar daden van afwijkt. Ze zijn het geweten van de massa. Hun opvattingen staan niet willekeurig tegenover de algemeen geldende van hun tijd, maar houden evenals deze, verband met de maatschappelike toestanden. Ze komen echter vaak voort uit onvoldaanheid met deze toestanden, die in hun oog „wantoestanden" zijn. In tijden van crisis is daartoe, en dus tot een nieuwe moraal, de meeste aanleiding.

In tegenstelling tot de hoofdstukken III en IV, waarin terloopse, toevallige en ook wel opzettelike opmerkingen-zonder-bepaalde-bedoeling uit de literatuur geranschikt zijn, vinden in dit hoofdstuk meer in het biezonder die uitspraken een plaats, welke het karakter dragen van opzettelike oordeelvellingen, die met moraliserende bedoeling gesproken of geschreven zijn en zich dus in zekere tegenstelling tot geldende opvattingen plaatsen.

2. Hesiodus.

„Bezit moet niet door roof verkregen worden, het door god gegevene is veel beter. Want als iemand, wat veel gebeurt, door geweld of list[1]) (bedrog) veel bezit verwerft, vernederen hem de goden weer en duurt zijn geluk slechts kort."[2]) Zo luidt de oudste vermaning, die zich richt tegen overtreders der heersende zede en wet niet alleen, maar die tevens de nieuwe kleine boeren- of burgermoraal stelt tegenover die van de adel.

[1]) ἀπὸ γλώσσης. [2]) Erga 320.

3. Lyrici.

„Bezit begeer ik wel, maar ik wil het niet onrechtmatig verwerven."[1]) „Eigen u geen vermogen (ἄφενος) toe met behulp van schandelike of onrechtmatige daden."[2])

Deze uitspraken (van Theognis en Solon) richten zich behalve tegen de oude adelspraktijken meer speciaal tegen de geldende praktijken, die met het nieuwe economies tijdperk haar intrede hebben gedaan en tot wantoestanden hebben geleid.[3]) Dergelike vermaningen vinden haar aanvulling in de wens naar matig bezit in tegenstelling tot de begerigheid, die het bezit van πλοῦτος bij de mens opwekt.[4]) „Liever wil ik godvrezend met weinig vermogen leven, dan onrechtmatig rijk zijn."[5])

Getuigenissen en vermaningen als bovenstaande klinken steeds weer in de literatuur.[6]) Ze zijn utilaristies gemotiveerd: als volgt: want onrechtmatig verworven goed is niet bestendig,[7]) en staat bloot aan de straf der goden.[8]) Of ze beroepen zich op de zedelike kracht in de mens.[9])

Een aansporing om genoegen te nemen met (te) weinig bezit, klinkt bij de lyrici nog niet. Die is te zeer in strijd met de uitgesproken sterke afschuw voor πενία.[10])

5. Tragici.

Het inzicht in de voor zijn tijd maatschappelike noodzakelikheid van het bestaan en de samenwerking der standen[11]) bepaalt ten dele de moraal, die spreekt uit het werk van Euripides. Daartoe behoren de reeds bij de lyrici aangehaalde uitspraken en o.a. de volgende: „Verstandigen zijn tevreden met voldoend bezit."[12]) „Het is goed (σοφόν), dat de onvermogende naar de vermogende met naijver kijkt, opdat hij begeerte krijgt naar bezit, en dat de gefortuneerden

---

[1]) Solon 12, 7. [2]) Theognis 29. [3]) Zie Hoofdst. IV § 1, 3. [4]) Solon 12, 72. [5]) Theognis 145, cf. 559, 1155. [6]) cf. Euripides: fr. 825, Helena [903]; Isocrates VIII 93. [7]) Eur. fr. 354: οὔτε γὰρ πλοῦτός ποτε βέβαιος ἄδικος, en fr. 362. [8]) Eur. Helena [903]. Hesiod. Erga 325. [9]) Theognis 147 en Phocylides [15]. ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή ἐστιν. [10]) Zie Hoofdst. III, § 1, 3. [11]) Eur. fr. 21; zie Hoofdst. I, 5. [12]) Eur. Phoenissae 554: τά γ' ἀρκοῦνθ' ἱκανὰ τοῖς γε σώφροσιν.

(τοὺς μὴ δυστυχεῖς) aanschouwen wat beklagenswaard is."[1]) Opdat ze niet zelfzuchtig worden? Daarop wijst het volgend fr.: „Ruw is het geen traan te storten zelfs om wat beklagenswaard is (ἐπ' οἰκτροῖσιν) en slecht is het, genoeg te bezitten en uit hardvochtige spaarzaamheid (φειδοῖ πονηρᾷ) geen sterveling goed te doen."[2])

Het onbevredigende van de ongelijke verdeling der aardse goederen leidt o.a. tot de verwerping van πλοῦτος uit zedelik oogpunt, zonder onderscheid tussen rechtmatig en onrechtmatig verworven bezit, het eerste symptoom van dien aard: „Rijkdom is een onrecht en doet veel kwaad."[3])

Aan de Stoa doet denken de zin: „Geen sterveling is waarlik vrij; hij is de slaaf van zijn bezit of van het lot."[4]) Ondanks theoretiese gelijkheid wordt elk, zolang er (wel-) standsverschil bestaat, naar zijn stand gewaardeerd.[5]) Van de uitingen van verzet daartegen noemen we de krachtigste, een fr. van Sophocles: „Een bedelaar is niets minder, als zijn gezindheid goed is."[6])

Tegen religieuze motieven voor kostbare offers ook bij begrafenissen richt zich Euripides met de woorden: „Het maakt voor de doden meen ik weinig onderscheid, of ze kostbare begrafenisoffers krijgen."[7]) „Wanneer iemand met vroomheid aan de goden offert, krijgt hij bescherming, ook al is zijn offer klein."[8]) Zwak zijn de waarschuwingen tegen vastkoppeling van huwelik en bruidschat: „Wie lettend op vermogen of stand, een boze vrouw trouwt, is dwaas."[9]) „Beter een flink man zonder vermogen, dan een slecht man met vermogen als schoonzoon."[10]) Sterker klinkt het protest in fr. 953, dat Wilamowitz Euripides onwaardig noemt.[11]) Het bevat de klacht van een vrouw tot haar vader, die haar uit vaderlike zorg aan een vermogend man wil huwen, terwijl zij wil blijven bij de eenvoudige man, die ze liefheeft.

---

[1]) Eur. Suppl. [176]; het vechten tegen de πενία ook bij Thuc. II 40, 1. [2]) Eur. fr. 407, het goed doen betreft het volk of de vrienden. [3]) Eur. fr. 55: ἄδικον ὁ πλοῦτος, πολλὰ δ' οὐκ ὀρθῶς ποιεῖ. cf. Aristoph. Plutus 29: „Mij", zegt het boertje (een πένης met slaven!) „een godvrezend en rechtvaardig man, ging het slecht en ik ben arm. Booswichten worden rijk". Onder spot schuilt hier dezelfde gedachte. [4]) Eur. Hecabe 864. [5]) cf. Plato Rep. 364 a. [6]) Soph. fr. 752: οὐδὲν κακίων πτωχός, εἰ καλῶς φρονεῖ. [7]) Eur. Troades 1248. [8]) Eur. fr. 946 cf. Stengel Kultusaltertümer 96. [9]) Eur. El. [1097]. [10]) Eur. Andr. 629. [11]) Eur. fr. 953.

De vermaning om zonder afgunst op de gegoeden de πενία te dragen staat in een fragment van Dionysius uit de 4e eeuw.[1]) Daarin is geen element van berusting, zoals bij andere auteurs zal blijken, die dezelfde opwekking geven.

6. Voorsocratici.

De betrekkelike waarde van materiëel bezit en het gebruik ervan formuleert Democritus in enige uitspraken.[2]) „πενία πλοῦτος: woorden voor gemis en overvloed. Dus is hij, die een gemis voelt niet πλούσιος en hij die niet ontbeert niet πένης."[3]) „Als ge niet veel begeert, zal het weinige u veel toeschijnen. Want geringe behoefte geeft aan πενία dezelfde kracht als aan πλοῦτος."[4]) „De πενία in een democratie is evenzeer te verkiezen boven het zogenaamde geluk bij despoten als de vrijheid boven slavernij."[5]) „Geld uitgeven met verstand leidt tot vrijgevigheid en hulp aan de gemeenschap; zonder verstand is het een voor de gemeenschap (onnutte) verkwisting."[6])

De vraag, welke houding in πενία past, beantwoordt Democritus aldus: „Πενία flink te dragen is een bewijs van gezond verstand."[7]) Hier is geen sprake van berusting in een ongeluk, maar van fierheid in het strijden ertegen. „Men moet inzien, dat het menselik leven zwak en kort van duur is, en dat het met veel gevaren en moeilikheden verbonden is, zorg te dragen voor een matig bezit en ontzaglike moeite te besteden voor de noodzakelike behoeften."[8]) Pericles zegt het aldus: „πενία te bekennen is geen schande, maar zich er niet aan ontworstelen, dat is meer dan schande."[9])

We hebben dus van Democritus het getuigenis, dat er waardevoller bezit is den materieel bezit, volstrekt echter niet het prijs-

---

[1]) Dion. fr. 8: *αὐτὸς πενόμενος τοῖς ἔχουσι μὴ φθόνει.*

[2]) Voor de betr. waarde van πλοῦτος zie [Plato] Eryxias 397 e, en een uitspraak van Socr. (Stobaeus, Hense V 771 (107): „de wijn verandert met het vat en de πλοῦτος met de aard van zijn bezitter".

[3]) Democr. fr. 283, cf. Xen. Hiero IV 8. [4]) id. fr. 284 cf. Stob. V 778 (124) Cleanthes: „Gevraagd zijnde: wanneer iemand πλούσιος is, antw. Cleanthes: Indien hij arm is aan begeerten". [5]) Democr. fr. 251.

[6]) id. fr. 282. [7]) fr. 291: *πενίην ἐπιεικίως φέρειν σωφρονέοντος.* („Selbstzucht").

[8]) id. fr. 285. [9]) Thuc. II 40, 1.

geven van vermogen in het besef van meer geluk te bereiken daardoor; geen askese dus. „Gelukkig is hij, die met matig bezit welgemoed; ongelukkig hij, die met veel mismoedig is."[1])

Cleobulus wekt op tot fierheid aan de ene, bescheidenheid aan de andere kant: „Zijt ge bemiddeld, wees niet overmoedig, onbemiddeld, niet nederig."[2]) Periander aldus: „Verberg uw ongeluk, opdat uw vijanden niet lachen."[3])

Geen askese: „Beter sterven dan uit spaarzaamheid behoeftig leven."[4])

Van de Anonymus Iamblichi is de volgende overpeinzing: „Als iemand zijn naaste vrienden (τοὺς πλησίον) weldoet door van zijn bezit te geven, zal hij genoodzaakt worden weer slecht te zijn door bezit te vergaren. Bovendien zal hij wel niet zo overvloedig vergaren, dat hij al gevende en schenkende niet te kort komt. Zodoende komt dit twede kwaad (κακίο) nog bij het vergaren van bezit, dat hij n.l. van πλούσιος πένης wordt en van vermogende iemand, die niets bezit."[5])

10. Xenophon.

In hoofdst. III § 4,10 hebben we besproken de beschouwing bij Xenophon, die gericht is tegen de opvatting, dat bezit van vermogen een voorwaarde is voor levensgeluk. Immers de mens heeft zijn rijkdom of armoede in zijn ziel. Het is een voortzetting van de moraal van Democritus, door het vrijwillig prijsgeven van elke wens naar vermogen, het is blijmoedig dragen van de πενία in het besef van beter dan materieel geluk. Het element van askese ligt er in, maar met mate, want er is een „armoede" bedoeld, die (ev. met arbeid) in staat stelt tot een sober maar onafhankelik bestaan.[6]) Tot iemand, die zegt trots te zijn op zijn πενία zegt Socrates: dat is ook een plezierig iets, want het wekt niet de minste afgunst, men vecht er niet om, je houdt het zonder het te bewaken en hoe meer je het verwaarloost, hoe meer het floreert."[7])

---

[1]) Democr. fr. 286. [2]) Diels 521 (20) [3]) Diels 524 (18] [4]) Periander, Diels 423 [9]: φειδόμενον κρεῖττον ἀποθανεῖν ἢ ζῶντα ἐνδεῖσθαι. [5]) Diels 631, 4. [6]) Verg. Socrates' antwoord aan Archelaus, die hem een vermogen wou geven: „Te Athene zijn vier maten (χοίνικες) meel voor een obool te koop en zijn de bronnen vol water". Stobaeus, Hense V, pag. 807 (28). Σωκράτης τὴν πενίαν ἔλεγεν μικρὰν εἶναι σωφροσύνην. id. pag. 784, 18.

[7]) Xen. Symp. III, 9. Verg.: ψυχὴν ἔχειν δεῖ πλουσίαν. Kock II 307 (340).

11. Comici.

De toenemende verarming in de 4e eeuw vindt een troost in de moraal, die ook spreekt uit een fragment van Antiphanes:[1] „Beter πενία met ere, dan πλοῦτος met schande, want het een brengt medelijden, het andere verwijt." Maar een kwaad is het een en het ander.

Aan Democritus herinnert het fr. van Menander: „Door u te schamen draagt ge de πενία het schandelikst."[2]

12. Oratores.

Isocrates. Nog onveranderd klinkt sinds Solon de moraal: „Een matig bezit met rechtvaardigheid is te verkiezen boven rijkdom met onrecht."[3] „Houd uw bezit in ere om twee redenen[4] en geniet het met mate, want anders zijt ge als iemand, die een goed paard bezit en niet rijden kan."[5] Van een uitbreiding van deze populaire moraal in die zin, dat eerlike πενία te verkiezen is boven onrechtmatige πλοῦτος vonden we reeds een enkel voorbeeld[6] en vinden dat ook in [Isocrates] I 38: „Verkies rechtvaardige πενία boven onrechtmatige πλοῦτος. Want de rechtvaardigheid is in zoverre beter dan bezit, dat het laatste slechts de levenden baat, het eerste ook na de dood roem geeft, terwijl bezit ook in het bereik van nietswaardigen is, maar deze aan rechtvaardigheid onmogelik deel kunnen hebben." „Gedraagt u zo jegens anderen, als ge wilt, dat ik jegens u ben. Beijvert u minder om aardse goederen (πλουτεῖν) dan om u goed (χρηστοί) te tonen, in de overtuiging, dat zij, die het meest beroemd zijn om hun verdienste, het hoogste goed hebben verworven. Onrechtmatig verworven winst brengt geen πλοῦτος maar gevaar. Beschouw niet het krijgen als winst en het uitgeven als nadeel. Geen van beide heeft volstrekte betekenis, maar wat op het juiste ogenblik en met deugd (ἀρετή) gedaan wordt, dat baat hen, die het doen."[7]

Demosthenes. Als iemand de πενία beschimpt, heeft hij geen

---

[1]) Kock II, 120 (258): καλῶς πένεσθαι μᾶλλον ἢ πλουτεῖν κακῶς.
[2]) Kock III, 220 (810): αἰσχυνόμενος αἴσχιστα πενίαν ἂν φέροις.
[3]) Isocrates VIII, 93. [4]) Zie Hoofdst. IV, § 1, 12. [5]) [Isocr.] I, 27, 28.
[6]) cf. 11 „Comici". [7]) Isocr. III, 49, 50; cf. Democr. fr. 282.

verstand.[1]) „Men (d.i. de rechters) moet medelijden hebben met mensen, die door πενία gedwongen worden tot minderwaardige bezigheden."[2]) „Flinke mannen bekommeren zich niet om het verwerven van aardse goederen en de genietingen van het leven, doch laten zich leiden door de begeerte naar verdienste (ἀρετή) en lof."[3])

13. Plato.

Welke houding een wijsgeer past tegenover πενία en πλοῦτος, lezen we in de Phædo: „Doch tot het geslacht der goden is het niet oorbaar, dat iemand komt, die niet wijsgeer geweest is en niet voleindig rein van hier weggaat, dus uitsluitend aan de leergierige. En wel daarom onthouden de ordelik wijsgerigen zich van de lichamelike begeerlikheden en zijn standvastig en geven zich er niet aan over, volstrekt niet uit vrees voor vermogensverlies en armoede zoals de grote menigte en de geldgierigen, en ook weer niet beducht voor eerverlies en de kwade naam van slechtheid als de heerszuchtigen en de eergierigen, onthouden zij zich er van."[4]) Voor de wijsgeer is dus het al of niet bezit van goederen onverschillig; een zekere askese is vereiste. Voor een rechtvaardig man is het zogenaamde kwaad, ook πενία, slechts in schijn een kwaad. Immers: „Indien een rechtvaardig man in πενία, ziekte of een ander ogenschijnlik kwaad geraakt, zal dit voor hem ten goede eindigen, hetzij hij blijft leven, hetzij hij sterft. Immers de goden zullen hem nooit begeven (ἀμελεῖν)."[5])

In een maatschappij is de wedijver naar πλοῦτος een beletsel voor bezonnenheid (σωφροσύνη) bij de burgers. Want „het is onmogelik tegelijk de πλοῦτος te eren en in voldoende mate σωφροσύνη te verwerven; of het een of het ander moet nagelaten worden."[6]) Zeer vermogend en tegelijk goed zijn is onmogelik."[7]) Want hij,

---

[1]) Dem. XVIII, 256. [2]) Dem. LVII, 45. [3]) [Dem.] LX 2.

[4]) Phaedo 82 c, vertaling van P. C. Boutens.

„Diogenes zei, dat πενία een natuurlike hulp was bij philosophie. Want wat deze met woorden tracht te bereiken, daartoe dwingt de πενία in daden". Stobaeus, Hense V, 782 (11). [5]) Rep. 613 a.

[6]) Rep. 555 c. [7]) Leges 742 e: πλουσίους σφόδρα καὶ ἀγαθοὺς ἀδύνατον. Leges 743 a: ἀγαθὸν ὄντα διαφερόντως καὶ πλούσιον εἶναι διαφερόντως ἀδύνατον.

die alleen op rechtvaardige wijze bezit verwerft, krijgt minder dan de helft van hem, die het zowel rechtvaardig als onrechtvaardig verwerft. En iemand, die goede uitgaven doet voor goede doeleinden geeft meer dan het dubbele uit van hem, wiens uitgaven noch goed, noch slecht zijn."[1]) „De zeer vermogenden zijn niet goed, derhalve niet gelukkig."[2]) De goede, die bezonnen en rechtvaardig is, is gelukkig, of hij vermogend is of niet."[3]) „Tussen πλοῦτος en deugd (ἀρετή) is deze verhouding, alsof beide liggen op de schalen van een weegschaal, zodat elk van beide zich steeds ten opzichte van de andere in tegengestelde richting beweegt. Wanneer dus πλοῦτος en de vermogenden in een staat in ere zijn, is de deugd (ἀρετή) en zijn de goeden daar niet in tel."[4])

„De waarlik rijken zijn niet rijk aan goud, maar aan datgene, waaraan de gelukkige rijk moet zijn, n.l. een goed en redelik leven."[5]) Daarom „moet men niet ter wille van zijn kinderen geldzuchtig zijn, om hen zo vermogend mogelik achter te laten. Want dat is noch voor hen noch voor de staat het beste. Immers het vermogen der jongeren, dat geen vleiers aantrekt en het noodzakelik levensonderhoud geeft, is het passendste en het beste. Met ons harmoniërend maakt het ons leven vrij van zorgen."[6])

13. Aristoteles.

Overeenstemmend met de laatste opmerking van Plato vinden we bij Aristot.: „Het grootste geluk wordt bereikt als de burgers allen een matig en voldoend bezit hebben."[7])

---

[1]) Leges 742 e, 743. [2]) Leges 743 c: *οὐκ εἰσὶν οἱ παμπλούσιοι ἀγαθοί· εἰ δὲ μὴ ἀγαθοί οὐδὲ εὐδαίμονες.* [3]) Leges 660 e: *ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ σώφρων ὢν καὶ δίκαιος εὐδαίμων ἐστὶ καὶ μακάριος, ἐὰν πλουτῇ καὶ μή.* [4]) Rep. 550 e. cf. Diogenes bij Stobaeus V, 776 (88): „noch in een rijke stad, noch in een rijk huis kan ἀρετή wonen".

[5]) Rep. 521 a: *ζωῆς ἀγαθῆς τε καὶ ἔμφρονος.*

[6]) Leges 729 a. cf. Stobaeus, Hense V, 778 (123): „Toen aan Plato werd gevraagd, hoeveel vermogen men moet hebben, antwoordde hij: zoveel, dat men daardoor geen belagers hoeft te vrezen en ook niet aan het nodige gebrek heeft".

[7]) Pol. 1295 b 40. *εὐτυχία μεγίστη τοὺς πολιτευομένους οὐσίαν ἔχειν μέσην καὶ ἱκανήν.*

Conclusie.

Zodra praktijken van een verouderd economies stelsel als schadelik gevoeld worden voor een groot deel der gemeenschap, treden moralisten met afkeurende waarschuwingen ertegen op, die ze utilaristies of ethies motiveren. Het vergroten van bezit door roof en buit, dat in het epos nog geprezen wordt, vindt bestrijding sinds Hesiodus, die de nieuwe kleine boeren- of burgermoraal stelt tegenover die van de adel. Ook spreken moralisten hun afkeuring uit over praktijken, die bij een economiese verandering van de maatschappij de oude bezitsverhoudingen verstoren en tevens aanleiding geven tot sociale revoluties, die op hun beurt grote wijzigingen in de bezitsverhoudingen tot gevolg hebben. Dit zien we bij het doordringen der „Geldwirtschaft." De jacht naar steeds meer bezit, die deze „Geldwirtschaft" in de hand werkt, met de hardvochtigheid, die ermee gepaard gaat, vindt sinds die tijd sterke afkeuring bij alle moralisten en het leven vàn en genoegen nemen mèt een matig vermogen wordt van toen af als het beste geprezen.

De waardering voor de mens als individu afgezien van zijn maatschappelike positie, die bij Sophocles begint, leidt tot de verdere ontluistering van πλοῦτος bij Euripides. Niet het vele, dat geofferd wordt bij de cultus, wordt door de godheid gewaardeerd, maar de vrome gezindheid, waarmee ook het kleinste gegeven wordt. De invloed, die πλοῦτος heeft op het sluiten van een huwelik vindt als dwaas en verkeerd een begin van bestrijding. Een verwerping van πλοῦτος als een onrecht, dus uit zedelik oogpunt, schijnt voor het eerst als een eenzame uiting bij Euripides voor te komen.

Voor het levensgeluk van de mens geldt bij bijna alle moralisten van af Solon tot en met Plato en Aristoteles het hebben van een *matig bezit* als de beste waarborg. Daarnaast beginnen o.a. bij Democritus de theoretiese beschouwingen over de betrekkelike waarde van het bezit. Het hangt van iemands behoeften af, of hij rijk of arm is. De waarde van het bezit zit in de wijze, waarop en de gezindheid waarmee men er gebruik van maakt; of men het ten eigen bate of voor het algemeen welzijn besteedt. Πενία moet op zichzelf niet als een ramp of een schande beschouwd worden. Men moet haar naar behoren weten te dragen en er tegen strijden. Van

aansporing tot berusting is geen sprake. Van een zekere mate van askese, dienstig voor het geluk van de mens, is voor het eerst sprake bij Xenophon, bij wie de onverschilligheid van het hebben van vermogen voor het geluk van de mens als Socratiese opvatting gegeven wordt. Het vrijwillig prijs geven van πλοῦτος wordt op nuttigheidsoverwegingen aangeprezen, niet op zedelike gronden gemotiveerd. Het is een voortzetting van de moraal van Democritus, bestaande in het vrijwillig prijsgeven van elke wens naar het bezit of behoud van vermogen, ter wille van eigen geluk en het blijmoedig dragen van πενία in het besef van een beter dan materiëel geluk te bezitten. De askese, die deze moraal aanprijst, is nog beperkt tot een „armoede," die (ev. met arbeid) in staat stelt tot een sober maar onafhankelik bestaan. Bij Plato is de opvatting, dat het al of niet bezit van goederen voor een wijsgeer onverschillig moet zijn, zedelik gemotiveerd. Evenzeer de mate van askese, die voor een wijsgeer vereiste is. De beoefening der hoogste deugden gaat niet samen met de zucht naar materiëel gewin. Het zedelik peil van een gemeenschap hangt af van de betekenis en het aanzien, dat het bezit en de vermogenden er genieten. Er is een omkeerd evenredige verhouding tussen beide. Vandaar, dat een matig bezit met beperking van de mogelikheid tot uitbreiding het beste voor allen is, zoals ook Aristoteles meent.

HOOFDSTUK VI.

De verhouding tussen πλούσιος en πένης.

DE bedoeling van dit hoofdstuk is enige opmerkingen te maken over de wijze, waarop het verschil in welstand de persoonlike wederzijdse beoordeling, gevoelens en verhouding beïnvloedt, voorzover dit niet in het reeds behandelde tot zijn recht gekomen is.

1. Homerus.

De onaantastbare en voor anderen onbereikbare positie van de adellike, tevens de enige vermogende stand, bepaalt de verhouding van een edelman tot een geringere, zoals die in het epos tot uitdrukking komt, waarbij meer de stand dan de ermee gepaard gaande mate van welstand beslissend is.

2. Hesiodus.

De reeds vermelde uitspraak, dat πλοῦτος de stand verheft, het aanzien en betekenis verhoogt, en onderscheiding verleent,[1]) geeft in hoofdzaak de invloed van het bezit op de onderlinge betrekkingen der mensen bij Hesiodus weer.

3. Lyrici.

Theognis: Het is nu meer het bezit, dat in de eerste plaats op de verhouding van invloed blijkt, dan de stand. Immers „bij elkeen is de vermogende in ere, de onvermogende in oneer. Alle mensen hebben (in dat opzicht) dezelfde geestesgesteldheid."[2]) Het gemis aan aanzien tengevolge van πενία sluit iedere persoonlike invloed

[1]) Zie Hoofdst. IV, § 1, 2. [2]) Theognis vs. 621.

en betekenis uit, bij vergadering en rechtspraak en maakt iemand overal tot de zwakkere en gehoonde, lezen we in vs. 267 en vg. De φιλία of „vriendschap", een betrekking tussen standgenoten, blijkt afhankelik van de wisselvalligheid van de fortuin. Verlies van vermogen betekent verlies van „vrienden" is de herhaalde klacht van af Theognis.[1]) Ook dit is een aanwijzing, dat de betekenis van het bezit gaat domineren over die van afkomst.

Alcaeus. In fr. 59 wordt een gezegde van Aristodemus aangehaald: „Bezit maakt de man. En geen onvermogende is edel noch geëerd." Een gelijksoortig spreekwoord uit Megara heeft Plutarchus overgeleverd:[2]) „Win en spaar en schat je zoveel waard, als je bezit."

5. Tragici.

De maatschappelike ontwikkeling heeft de adel zijn luister ontnomen,[3]) al heeft adellike afkomst nog niet alle betekenis verloren.[4]) Het aanzien, dat nu aan de vermogenden ten deel valt,[5]) is van een geheel ander, minder duurzaam gehalte. Het respect voor hen is niet dat van iemand die zich geringer, maar van iemand, die zich zwakker voelt.[6]) Het woord van een vermogende geldt meer dan van een niet-vermogende. „Men heeft geen vertrouwen in het woord van een πένης, ook al is zijn raad goed, terwijl men waarde hecht aan het woord van een πλούσιος, ook al heeft hij het mis."[7]) „De woorden der gegoeden pleegt men voor wijs (of knap) te houden,[8]) maar te lachen, wanneer een eenvoudig, onbemiddeld man goed spreekt. Ik echter zie vaak πένητες, die wijzer (of knapper) zijn dan πλούσιοι," zo luidt fr. 24 van Euripides. Het aanzien, gegrond op meer bezit, vindt, als niet-redelik, bij Euripides bestrijding. De betrekkelik geringe afstand tussen de πλούσιοι en πένητες, de politieke gelijkstelling, die daarmee verband houdt, vooral ook de inrichting der rechtspraak,[9]) en de grote wisselvalligheid van fortuin, waarop voortdurend gewezen wordt,[10]) verminderen het gevoel van

---

[1]) Theognis vs. 299, 929, 697, 645. [2]) Plut. Περὶ φιλοπλουτίας c. 7, p. 526 c. [3]) Eur. fr. 95. [4]) Eur. fr. 739, cf. fr. 232. [5]) Eur. fr. 95. [6]) cf. fr. 249 en 325 van Eur. [7]) Nauck, Adespota fr. 119. Hetzelfde fr. wordt bij Kock vermeld: II, 510 (102). [8]) cf. Medea 965, Eur. fr. 1017. [9]) Suppl. 434. [10]) Soph. fr. 588, cf. Kock III, 29 (94) en 202 (707): πράττων καλῶς μέμνησο τῆς δυσπραξίας (Menander).

respect en ondergeschiktheid der πένητες sterk en verhinderen in 't algemeen een hooghartige houding van neerbuigende minachting bij de πλούσιοι. Naast de verzekering, dat slechts een gegoed man, zelfs als hij slaaf is, aanzien en eer geniet,[1]) staat de opmerking, dat ook zonder vermogen een man tot eer en aanzien kan komen.[2])

Het groeiend besef van gelijkwaardigheid spreekt ook duidelik uit een fr. van Sophocles: „Ook de armste is niets minder, als zijn aard goed is."[3])

6. Voorsocratici.

Dit groeiend besef van gelijkwaardigheid wordt gesteund door uitspraken van moralisten: „Als ge bemiddeld zijt, wees niet hoogmoedig, en onbemiddeld, niet nederig."[4]) Het uit zich in een ongunstig oordeel over de πλούσιοι, waartegen de volgende woorden gericht zijn: „Een πένης mag de πλούσιοι niet verwijten (dat ze niet helpen), als hij zelf geen belangrijke diensten bewijst (aan de staat?)"[5])

Voor een genadig medelijden der πλούσιοι jegens πένητες is dan ook geen plaats. Karakteristiek is de uitspraak, die aan Anaximenes wordt toegeschreven: „De πλούσιοι plegen niet zo medelijdend te zijn jegens ongelukkigen als de πένητες. Want het medelijden der laatsten komt voort uit de vrees, dat de rampen van anderen ook hen treffen."[6])

De hulp, die verlangd wordt van de gegoeden, geldt niet als een genot van weldoeners. „Wanneer de vermogenden het over zich verkrijgen de onvermogenden voorschotten te geven, hen te helpen en diensten te bewijzen, dan ligt daarin al een uiting van medelijden en verbroedering en wederzijdse hulp en eendracht der burgers en andere goede dingen, die niemand allemaal kan opnoemen."[7])

---

[1]) Eur. fr. 142 en 362, 16. [2]) Soph. fr. 751: γένοιτο κἂν ἄπλουτος ἐν τιμαῖς ἀνήρ. [3]) Soph. fr. 752: οὐδὲν κακίων πτωχός, εἰ καλῶς φρονεῖ. [4]) Cleobulus (Diels 521, 20): εὐποροῦντα μὴ ὑπερήφανον εἶναι, ἀποροῦντα μὴ ταπεινοῦσθαι. [5]) Bias (Diels 523, 12): πένης ὢν πλουσίοις μὴ ἐπιτίμα, ἢν μὴ μέγα ὠφελῇς. [6]) Stobaeus, Hense V, 806. [7]) Democr. fr. 255.

7. [Xenophon] Resp. Atheniensium.

De houding van vrijmoedigheid en zelfbewustzijn, voortspruitend uit dit besef van gelijkwaardigheid, bij de man uit het volk wekt de wrevel van een oligarch als de schrijver der „respublica Atheniensium." Hij noemt ze bandeloosheid,[1]) één der kwade gevolgen van de democratie. Zelfs de slaven zijn ermee besmet. „De ἀκολασία van dezen en van de metoiken is het grootst te Athene; geen slaaf zal voor u uit de weg gaan; en slaan mag men ze ter plaatse niet."[2])

8. Aristophanes.

Het groeiend gevoel van zelfbewustzijn der πένητες en het verdwijnen van hun gevoel van minderheid met de groei van hun politieke macht openbaart zich in de overdrijving, die bij Aristophanes bespot wordt als καταχήνη of „minachting" voor πλοῦτος.[3]) Het door armoe medelijdenswaardig zijn wordt dan ook als een schande en vernedering gevoeld.[4]) Een symptoom van de verhouding tussen πλούσιος en πένης is ook de beoordeling van het streven naar (meer) πλοῦτος. Het woord voor iemand, die daarop uit is, φιλοκερδής „winstlievend" heeft een ongunstige klank,[5]) evenals als φιλοχρήματος.[6])

9. Thucydides.

Pericles gaf in een rede[7]) uiting aan dit gevoel van zelfbewustzijn der πένητες en hun houding tegenover de πλοῦτος, door te verklaren: „Wij gebruiken πλοῦτος meer als een hulpmiddel tot de daad dan om er mee te pronken. En het is geen schande zijn πενία aan iemand te bekennen, maar wèl er niet aan trachten te ontkomen."

---

[1]) [Xen.] Resp. Ath. I, 5: ἀκολασία, ἀταξία.
[2]) [Xen.] Resp. Ath. I, 10.
[3]) Vespae 575.
[4]) Ranae 1062.
[5]) Plut. 591.
[6]) cf. [Isocr.] I, 23 en Isaeus X, 17.
[7]) Thuc. II, 40, 1.

10. Xenophon.

De persoonlike verhouding wordt sterk beïnvloed door het bewustzijn van macht bij de πένητες, waarvan de uitwerking op de πλούσιοι tastbaar is. In de Oeconomicus (II 5) lezen we, dat πλούσιοι naast de velerlei officiële verplichtingen jegens de demos zich bovendien moeilik kunnen onttrekken aan officieuze „weldaden" jegens de medeburgers.[1])

11. Comici.

De maatschappelike ontwikkeling, die gepaard gaat met het verdwijnen van respect eerst voor de adellike, dan voor de meergegoede stand, wordt door dezen met lede ogen aangezien. Een uiting daarvan vormen de min-vleiende kwalificaties voor de demos en πένητες.[2]) In een fragment van Eupolis[3]) maakt een grijsaard de vergelijking van nu met de tijden van zijn jeugd: „toen waren de veldheren uit families, die door welstand en geboorte tot de eerste behoorden, waarvoor men als voor goden eerbied had. Maar nu kiest men καθάρματα (tuig) als veldheer." Dit is spot met de wrevel van zulke families over de veranderde verhoudingen.

Al schijnt het de gemiddelde πένης niet aan fierheid ontbroken te hebben, het πένεσθαι, zij het ook met ere, bleef in de ogen der gegoeden beklagenswaard,[4]) niet in die zin, dat het de hulpvaardigheid of menslievenheid wekt, (daarvoor zijn de πένητες te weinig hulpeloos en hulpbehoevend), maar een zekere mate van geringschatting, waarvan o.a. bij Menander sprake is: „Een πένης wordt niet vertrouwd, ook al zegt hij de waarheid,"[5]) en: „Een πένης is licht te verachten,[6]) ook als hij heel eerlik spreekt. Want men meent van hem altijd, dat hij slechts spreekt om te krijgen. En dadelik wordt iemand met versleten kleding sycophant genoemd, ook als hij verongelijkt wordt."

Hier is waarschijnlik sprake van een rechtszaak.

---

[1]) Oec. II, 5: θύειν πολλά τε καὶ μεγάλα. πολίτας δειπνίζειν καὶ εὖ ποιεῖν ἢ ἔρημον συμμάχων εἶναι. [2]) Zie hoofdstuk I. [3]) Kock I, 280 (117). [4]) Kock II, 120 (258): καλῶς πένεσθαι ... ἔλεον. [5]) III, 228 (856). [6]) Kock III, 28 (93): εὐκαταφρόνητον.

12. Oratores.

Voor de rechtbank van gezworenen getuigen de πένητες van hun gevoel van eigen waarde tegenover de meergegoeden. Eén van hen, die als aanklager optreedt in een rede van Isocrates, zegt o.a.: „Laat geen van u met het oog op het feit, dat ik een πένης ben en een man uit het volk, verlangen de straf te verminderen. Want het is onbillik . . . de πενομένους geringer te achten dan hen, die veel bezitten. Ge zoudt uzelf in eer te kort doen, als ge zó over de massa oordeeldet. En het ergst van alles zou het zijn, als we in een democraties bestuurde staat niet allen als gelijkwaardigen werden behandeld."[1]) (τῶν αὐτῶν τυγχάνοιμεν). Blijken van geringschatting worden in 't gunstigste geval aan onverstand toegeschreven. Zo verklaart Demosthenes:[2]) „Noch hij, die πενία beschimpt, noch hij, die zich erop verheft, dat hij in overvloed is opgegroeid, geeft blijk verstand te hebben."

Als Demosthenes verklaart, dat hij „humaan en menslievend is en (hulp-) behoevenden helpt," bedoelt hij daarmee, (wat met dergelike termen altijd bedoeld wordt[3]) dat hij zijn vriendenplicht vervult. Dit belet niet, dat men er zich tegenover zijn medeburgers op beroept als op een weldaad jegens de gemeenschap. De gevallen, waarbij die steun verleend wordt, zijn enigzins kostbare transacties en geven daardoor aan die hulp een biezonder karakter. Tot iemands lof wordt bij Lysias[4]) aangevoerd, dat hij onbemiddelde burgers heeft geholpen bij 't uithuweliken van dochters en zusters, anderen van de vijanden heeft losgekocht, aan weer anderen geld heeft gegeven voor een begrafenis. Dat deed hij in de overtuiging, dat het de plicht is van een goed man zijn vrienden te helpen, ook al zou niemand er van weten.

---

[1]) Isocr. XX 19.

[2]) Dem. XVIII 256.

[3]) Dem. XVIII 268: κοινὸς καὶ φιλάνθρωπος καὶ τοῖς δεομένοις ἐπαρκῶν Lysias IX 14: φίλον εὐεργετεῖν, 20 εὖ ποιεῖν Dem. XXIII 12: πρᾶγμα φιλάνθρωπον.

[4]) Lysias XIX, 59.

13. Plato.

In de theorie over de evolutie van oligarchie tot democratie wordt als één der factoren genoemd de toenemende afstand tussen πλούσιοι en πένητες of heersende en overheerste klasse. Het verval der heersende klasse, die op een beter leven bedacht alle edelere en hogere neigingen verliest, doet haar meerderheid in geestelik en lichamelik opzicht verdwijnen. Dan vermindert door onderlinge vergelijking van kwaliteiten de gevoelens van ontzag aan de ene en de geringschatting aan de andere kant, welke veranderde geestesgesteldheid bij de eerste aanleiding tot vestiging van de democratie leidt.[1])

Deze beschouwing getuigt van de wederzijdse verhouding tussen πλούσιος en πένης, zoals die zich in het democraties Athene blijkbaar ontwikkeld heeft.

14. Aristoteles.

Een groot onderscheid in onderhoud en opvoeding der kinderen en ook in voeding en kleeding tussen πένητες en πλούσιοι wordt beschouwd als ondemocraties, zoals blijkt uit de Politica 1294 b.19.[2])

Conclusie.

De persoonlike verhouding tussen πένητες en πλούσιοι is afhankelik van verschillende factoren. De grote wisselvalligheid van fortuin, die, door allerlei oorzaken in de hand gewerkt, aan de vermogenden in het algemeen vaak een gevoel van onzekerheid ten aanzien van de duurzaamheid van hun bezit schijnt gegeven te hebben; de belangrijke offers, die voor de gemeenschap van de vermogenden in de regel geëist werden; de betrekkelik geringe afstand tussen πλούσιοι en πένητες (een gróót onderscheid in onderhoud en opvoeding der kinderen en ook in voeding, kleding en behuizing tussen beide groepen werd als ondemocraties beschouwd); de politieke gelijkstelling, die vaak aan de πένητες een sterk over-

---

[1]) Rep. 556 c.

[2]) cf. Dem. III, 25 en Newman IV, pag. 205.

wicht èn een grote machtspositie als groep gaf; de grote gehechtheid aan de democratie bij deze en een zeker wantrouwen tegen de πλούσιοι, lieten geen plaats voor een gevoel van groot respect en ondergeschiktheid bij de πένητες, evenmin als voor een hooghartige houding van neerbuigende minachting bij de πλούσιοι. Het groeiend besef van gelijkwaardigheid der πένητες komt in de literatuur tot uiting zowel in de opvatting, dat πενία volstrekt geen gevoel van nederigheid moet geven, evenmin als πλοῦτος een reden mag zijn voor hooghartigheid, als ook in de wrevel, die geuit wordt door tegenstanders der democratie over de vrijmoedigheid en het gevoel van zelfbewustzijn, dat uit het optreden der πένητες, ja zelfs der slaven spreekt.

GESAMTERGEBNIS.

1. Πένητες und πλούσιοι sind nicht an erster Stelle entgegengesetzte Begriffe, wodurch die äussersten Wohlstandsgruppen der Bevölkerung unterschieden werden, sie deuten vielmehr ein Nebeneinander von zwei Wohlstandsgruppen oder gesellschaftlichen Klassen an, die sich nah berühren und in einander übergehen. Die Alternative ist im allgemeinen πλούσιος oder πένης. Jedes Individuum gehört entweder zu den πένητες (ἄποροι) oder zu den πλούσιοι (εὔποροι).

Unter πένητες versteht man in der Regel diejenigen, die nicht genug besitzen, um vom Ertrag leben zu können, die deswegen durch πενία (ἀπορία) gezwungen, selbst arbeiten müssen (πένεσθαι), um sich zu ernähren. Der Begriff οἱ πένητες fällt zusammen mit ὁ δῆμος. Dieser Demos besteht hauptsächlich aus kleinen Besitzern, und zwar aus selbständigen Bauern, Handwerkern und Kaufleuten, die in den πόλεις des 5ten und 4ten Jhdts die grosse Mehrheit der Bevölkerung bilden; weiter gehören dazu Fischer, Schiffs- und Fährleute und die Flottenmannschaft (τὸ τριηρικόν), die in irgend einer πόλις als einzelne Gruppe auch einen erheblichen Teil des Demos bilden können; schliesslich noch Lohnarbeiter oder Tagelöhner, die die kleinste Gruppe bilden.

Unter πλούσιοι versteht man gewöhnlich diejenigen, die genug besitzen, um vom Ertrag ohne eigne Arbeit leben zu können. Mit οἱ πλούσιοι werden auch die jenigen gemeint, die kraft ihres Besitzes die finanziellen Lasten des Staates tragen. Die Grenze zwischen diesen und den πένητες ist nicht immer dieselbe.

Weil es im allgemeinen keine grossen Vermögensunterschiede gibt und die Mehrheit der Bevölkerung zu den kleinen Besitzern gehört, können auch diejenigen, die ein mässiges Vermögen besitzen, zu den πλούσιοι gezählt werden, um so mehr, weil es ihnen bei den damaligen geringen Lebensbedürfnissen im Zusammenhang mit dem milden Klima leicht der Pflicht regelmässiger Arbeit enthebt und ihnen einigermassen das σχολάζειν ermöglicht. Deswegen werden die besser situierten πένητες (ἄποροι) bald zu den πλούσιοι bald zu den πένητες gezählt. Die Tatsache, dass sogar Sklaven sich soviel erwerben können, dass man sie πλούσιοι nennt und die Fälle, in denen die Rede ist von πλουτίζειν, πλουσίους

oder εὐπόρους ποιεῖν von Freunden, Soldaten oder Sklaven, sagen uns, wie niedrig die Grenze gezogen werden kann.

Mit οἱ πένητες werden — im Gegensatz zu unsrer Auffassung von den „Armen" — nicht diejenigen bezeichnet, die sich nicht ernähren können und auf Gaben andrer Menschen angewiesen sind.

Unsre „Armen" in der Bedeutung von Bedürftigen, diejenigen, die Mangel leiden, werden πτωχοί genannt. Die Wörter δεόμενοι und ἐνδεεῖς, womit gewöhnlich diejenigen gemeint werden, die momentan in Verlegenheit oder Not sind und deswegen der Unterstützung von Freunden bedürfen, werden auch für Bedürftige überhaupt gebraucht, und zwar sind es besonders diejenigen, die wegen wirtschaftlich-politischer Gründe von Haus und Hof vertrieben worden sind (Isokrates). Diese Wörter werden dann gewöhnlich näher ergänzt mit τῶν ἐπιτηδείων, βίου u.d., kommen aber auch im absoluten Gebrauch vor. (Vor dem 5ten Jhdt steht dafür κεχρημένοι).

2. Was das *Urteil* über πενία und πλοῦτος anbetrifft, so erfahren wir an erster Stelle einiges darüber aus dem *Sprachgebrauch*.

Die griechische Sprache nämlich, die, wie jede andre in ihrem Wachsen die tief wurzelnden Überzeugungen eines Volkes für die Geschichte aufhebt, legt einen engen Zusammenhang einerseits zwischen „*Glück*" und πλοῦτος, macht in gewissem Sinne das erste vom zweiten abhängig, andrerseits zwischen „Unglück" und πενία. Dieses tut sie durch den Gebrauch der Wörter ὄλβιος, εὐδαίμων, εὐτυχῶν (mit den dazu gehörenden Substantiven und Verben) und ihren Gegensätzen. Der Sprachgebrauch legt nämlich in diese Wörter sowohl den Sinn von „Lebensglück" überhaupt wie ausdrücklich noch den von „materiellem Wohlstand." (πλοῦτος).

Die griechische Vorstellung von „glücklich" kommt mehr als die unsre an erster Stelle zum Ausdruck im πλοῦτος.

Die Gegensätze zu oben genannten Wörtern (i.c. von ὄλβιος und εὐτυχῶν) drücken sowohl „Unglück" als „materielles Missgeschick" aus. (Das übrigens nicht nur die griechische, sondern auch andre Sprachen mehr oder weniger denselben Zusammenhang aufweisen, deutet auf eine allgemein verbreitete Erscheinung hin).

Auch πλοῦτος (πενία) und *persönliche Eigenschaften* stehen in Beziehung zu einander, was hervorgeht aus der Bedeutungsentwicklung von Wörtern wie ἀγαθός, καλός und ἐσθλός (eventuell mit ihrem Komp. und Superl.), die neben körperlichen und geistigen Vorzügen (später kommt auch sittliche Überlegenheit dazu) zugleich den Adelstand, anfänglich als einzigen „besseren" Stand, später auch den „wohlhabenden" Stand bezeichnen. Sie legt diesem Stand als solchem die mit ἀγαθός u.s.w. angedeuteten erforderlichen und begehrenswerten Eigenschaften als erbliches Gut bei und diese sind als Eigenschaften der ἀγαθοί auch für den andern Stand die begehrenswerten, die guten. Die Auffassung, die aus diesem Sprachgebrauch hervorgeht, entwickelt sich aus der Erfahrung, dass nur πλοῦτος von Geschlecht zu Geschlecht die Bedingungen schuf und die Gelegenheit bot zur Erlangung und Ausbildung der erwünschten und geschätzten Eigenschaften, sowohl in körperlicher als in geistiger Hinsicht, indem sie dem Adel eine Lebensweise ermöglichte, die darauf hinausging, diese Eigenschaften gänzlich auszubilden.

Andrerseits geht aus dem Gebrauch und der Bedeutungsentwicklung von Wörtern wie κακός und πονηρός hervor, dass die Sprache einen Zusammenhang legt zwischen πενία und Schlechtigkeit sowohl in der Bedeutung von Untugend als von Laster. Sie dienen (eventuell mit Komp.) wohl dazu den „unteren" Stand anzudeuten, die nicht-πλούσιοι.

(Gleichartige Bedeutungsübergänge bei dergleichen Wörtern in andern Sprachen weisen übrigens auch hier auf eine allgemein verbreitete Spracherscheinung hin).

3. Die Urteile und die hingeworfenen Bemerkungen, die wir in der Literatur hier und da verbreitet antreffen, geben uns einen Eindruck von der *Auffassung*, die man von der πενία hatte. Sie wird im allgemeinen in der Literatur der damaligen Zeit als ein Unglück für einen Menschen betrachtet. Sie gehört neben Todesstrafe und Verbannung zu den schlimmsten Gerichtsstrafen und wird mit andern Übeln, die den Menschen treffen können, wie Krieg, Krankheit u.s.w. auf eine Linie gestellt. Eine Auswahl von Aussprüchen zur Illustration dieser Auffassung gibt uns leicht den Eindruck, dass πενία ein anormaler und elender Zustandist,

worin nur einige, die Unglücklichsten, leben. Das ist doch nicht der Fall. Ist doch die Lage von der Mehrheit der Bevölkerung, von allen πένητες, πενία. Dass wir dennoch bei der Lektüre zu dieser Meinung hinüberneigen, erklärt sich daraus, dass wir für unsre Angaben fast ausschliesslich auf Schriftsteller angewiesen sind, die selber nicht zu den πένητες gehören, für die πενία unzweifelhaft ein anormaler, misslicher Zustand ist, wenn derselbe sie trifft und denen sie deswegen ein drohendes Schrecknis ist. Sie ist das wegen des Lebens, wozu sie zwingt, ein Leben der Arbeit und Gebundenheit und wegen der Entbehrung, wozu sie jeden πλούσιος verurteilt, der ihr verfällt. „Entbehrung" wird nicht an erster Stelle bestimmt durch die Lebensstufe, sondern durch deren Rückgang.

Als *schlechte Folgen* der πενία gilt der schädliche Einfluss, den sie auf *Körper und Geist* des Menschen hat, vor allem auf den Körper durch die Arbeit (i.c. das Handwerk, wozu sie nötigt), unmittelbarer auf den Geist durch den Rückgang der Lebensverhältnisse, den sie herbeiführt. Es ist vor allem die Meinung eines bestimmten Standes oder einer Partei, worin die Auffassungen des Adels am stärksten fortleben, die die πένητες, das Volk, geistig, moralisch und deswegen politisch als minderwertig betrachtet und die diese Minderwertigheit teils auf Rechnung der Lebensweise, die sklavisch abstumpfende Arbeit, wozu die πενία zwingt, teils auf Rechnung des Mangels an Erziehung schreibt, an Bildung, die sie dem Menschen vorenthält. Diese Meinung ist auch ausserhalb des engeren Adelskreises in die Kreise der πλούσιοι durchgedrungen und wird von mehreren Schriftstellern vertreten.

Insonderheit wird πενία für die *Sittlichkeit* des Einzelnen dargestellt als ein Faktor verderblicher Wirkung. Wie sie alle πένητες zwingt zu einem Leben der Arbeit und nötigenfalls zur Anfassung jeglicher Arbeit, so treibt sie unter Umständen zur Schlechtigkeit und zum Frevel.

Es wird allgemein in der Literatur der hier behandelten Zeit die Überzeugung ausgesprochen, dass man bei der Beurteilung der Sittlichkeit eines Menschen keinen absoluten Massstab anlegen soll. An erster Stelle soll man die materiellen Verhältnisse eines Menschen in Betracht ziehen, denen ein ausschlaggebender Einfluss auf das sittliche Betragen des Menschen zugestanden wird. Diese Sittlichheit wird auf eine harte Probe gestellt, wenn jemand durch πενία in

Not, „Entbehrung", Sorgen gerät. Den Gerechtigkeitssinn, der als Haupttugend alle andern einschliesst, kann man bloss an jemand erproben, der sich in materieller Not befindet. Wenn ein Mensch, der wohlhabend ist, sich etwas Schlimmes zuschulden kommen lässt, so kann man das Schlimmste von ihm erwarten, wenn er in ärmliche Verhältnisse gerät. Diejenigen, die nicht schlechter Natur sind, werden aus Not schlecht und werden wider Willen zu allerhand Freveltaten getrieben. Es gibt mehr Menschen, die aus Gewohnheit denn von Natur gut sind. Es ist ihnen unmöglich gut zu bleiben, wenn es ihnen schlecht geht. Andrerseits sind die Schlechten nicht schlecht geboren. Diese Auffassung gipfelt in den Worten: jeder Mensch ist gut, wenn es ihm gut geht und schlecht, wenn es ihm schlecht geht. Das Streben nach Tugend ist erst möglich, wenn der Magen befriedigt ist, denn — in einem leeren Magen ist kein Verlangen nach dem Edlen. Es ist die χρεία, die Not, die unter Umständen als Folge der πενία auftretend, die Sittlichkeit untergräbt, alle nötigt wider die Natur zu sprechen und zu handeln, die Wahrheitsliebe austreibt, zur Lüge und zum Betrug verführt, jedes Gefühl der Scham und der Scheu bannt, eine Quelle des Haders, Hasses, und Aufstandes ist, zum Diebstahl, Strassenraub und Einbruch antreibt, zu allerhand gemeinen und dunkeln Machenschaften führt, zu falschen Anklagen und Zeugnissen hinreisst, kurz den Menschen allerhand Böses lehrt, wozu der Keim in jedem Menschen vorhanden ist. ISOCRATES, PLATO, und ARISTOTELES erblicken den Zusammenhang zwischen materiellen Verhältnissen und der Sittlichkeit vor allem in dem gesellschaftlichen Zusammenhang als *soziologische* Erscheinung. Die Beschaffenheit der wirtschaftlichen Zustände und Verhältnisse, die Unterschiede und die Entfernung zwischen den verschiedenen Gesellschaftsklassen sind die Faktoren, die die Sittlichkeit der Individuen bestimmen. Namentlich sind es die Exzesse die den grössten demoralisierenden Einfluss haben. So betrachtet, nützen denn auch keine Strafen gegen Verbrechen. Wirksam ist es nur die Urheber, an erster Stelle die Armut (= die schlimme πενία) zu beseitigen, wenn man sich gegen die üblen Folgen sicherstellen will. Eine gute Verwaltung strebt nicht an erster Stelle danach Verbrechen und Fehltritte zu bestrafen, sondern vor allem sorgt sie für gute wirtschaftliche Verhältnisse. Allerdings werden

in einer Gesellschaft, worin die Klassenunterschiede möglichst gering sind, die edelsten Sitten sich entfalten können.

Bei der Rechtsprechung wird in den Verteidigungsreden die eventuelle Abwesenheit der πενία wohl als Nachweis der Unschuld angeführt; auch ermahnt man wohl die Richter, die πενία als Veranlassung zu einem Verbrechen als Entschuldigung in Rechnung zu ziehen.

Von einem *guten Einfluss* der πενία auf den Menschen ist zum ersten Male bei EURIPIDES die Rede und zwar in diesem Sinne, dass sie den Menschen tüchtiger macht und die Kinder gestählter und energischer. In dergleichen Bemerkungen kommt das Selbstbewustsein der πένητες zum Ausdruck gegenüber der Geringschätzung von der Seite der πλούσιοι. Es ist der schwache Anfang eines Umschwunges in der Literatur, der den geänderten Verhältnissen entspricht. Doch bleiben Äusserungen dieser Art sehr selten; vereinzelt bemerken wir sie auf der Bühne und hier und da bei den Rednern und PLATO. Löbliche Eingezogenheit und Bescheidenheit wird u.a. wohl einmal der πενία zugeschrieben. Erwähnung verdient noch, dass ISOKRATES behauptet, dass von der Sorge (nicht „Arbeit") ums tägliche Brot eine vortreffliche, erziehende Kraft für den Menschen ausgeht.

Dass man eine πενία, die einen dürftig ernähren kann ohne, doch eventuell mit Arbeit, dem πλοῦτος vorzieht, kommt zuerst in der Literatur vor, wenn SOKRATES auftritt. Wir kommen hierauf noch näher zurück.

4. Wenn wir die in der Literatur genannten Gründe, weswegen πλοῦτος ziemlich allgemein als eine Bedingung zu einem glücklichen Leben gilt, soviel wie möglich nach der Wichtigheit die diesen zugestanden und dem Nachdruck, der darauf gelegt wird, ordnen, müssen wir anfangen mit der beschützenden und befreienden Kraft, die ihn vor allem begehrenswert macht. Und das liegt auf der Hand, sichert er doch gegen jede Sorge, Erniedrigung, gegen alles Elend und befreit von jedem Zwang, den die πενία auferlegen kann. Jemand drückt es also aus: Menschen sind habsüchtig aus Furcht vor dem, was ihnen droht.

An erster Stelle ermöglicht πλοῦτος ihnen allerhand Missgeschick, Krankheit und Unglück (wie Brand, Sterben von Sklaven,

Vieh u.s.w.) die Stirn zu bieten. Hierin liegt seine Unglückabwendende Kraft. Weniger selbstverständlich klingt es uns in die Ohren, wenn zwei eigentümliche und uns ziemlich unbekannte Funktionen des Vermögens als die wichtigsten gelobt werden, nämlich, dass es einen in Stand setzt eine hohe Geldstrafe zu bezahlen (und dadurch schlimmeren Sachen vorzubeugen), und einem Freund in der Not zu helfen. Von dieser Freundeshilfe bildet das Beisteuern zur Geldstrafe bei Verurteilung wieder ein wichtiger Teil.

Wegen der Unterstützung und Hilfe, die ein πλούσιος sich verschaffen kann, kann er sich leichter ungestraft etwas Ungerechtes erlauben. Es wird aber besonders noch der sittlich erhebende Einfluss als die grösste Wohltat hervorgehoben (bei PLATO), der mit πλοῦτος verbunden ist, in dem er einen redlichen Menschen am besten vor Unrecht und bösen Handlungen behütet.

Zum positiven Genuss des Besitzes von πλοῦτος gehören eine gute Erziehung, Freiheit und Zeit bei einer gesicherten Existenz und einem versorgten Lebensabend. Noch nachdrücklicher wird Wert gelegt auf das Ansehen, das πλοῦτος verleiht, die Auszeichnung die er einem Menschen zu Teil werden lässt, die Standeserhebung, die er herbeiführt, und die Macht, die er zur Folge hat, sowohl im persönlichen Umgang durch das Übergewicht einer stärkeren Stellung als politisch durch die Freiheit, die Zeit und die Lebenssphäre, die mit dem Besitz von πλοῦτος verbunden ist.

Zuletzt könnte noch der grössere Genuss erwähnt werden, den πλοῦτος verschafft. Unter den Triebfedern zum Erwerben des πλοῦτος wird der Hang nach Genuss nie genannt. Wenn wir lesen, dass πλοῦτος nichts bedeutet ohne den Genuss von Ruhebett, Teppichen, wohlriechenden Salben und bunten Gewändern, scheint uns dieses sehr dürftig für „Luxus."

Zum Luxus gehören vor allem glänzende Mahlzeiten und Hetären. Der Pferdeluxus ist bloss erreichbar für diejenigen, die ein grosses Vermögen besitzen, also für die Reichen und nicht für alle πλούσιοι. Der Luxus ist offenbar bei den Griechen dieser Zeit sehr beschränkt.

Das erste *ungünstige Urteil* über πλοῦτος kommt vor bei Schriftstellern aus der Adelsklasse in einer Zeit, wo das Privilegium des Besitzes von πλοῦτος dem Adel verloren geht und dieser durch

die veränderten wirtschaftlichen Verhältnisse in den Bereich andrer Gruppen kommt, die mit neuen Mitteln ihren Besitz vergrössern. Abgesehen davon, dass diese Form von πλοῦτος, als „ungerecht" karakterisiert, von obengenannten Schriftstellern getadelt wird, sind auch die Folgen für den Besitzer von geringem Nutzen. Denn nur in den Händen der Edlen ist πλοῦτος ein Segen, aber beim gemeinen Manne erregt er die Lust den niederen Leidenschaften zu frönen, i.c. der Habsucht, πλεονεξία, αἰσχροκέρδεια) und der Willkür oder dem Frevelmut (ἄτη, ὕβρις). Πλοῦτος ohne Adel ist ein schlechter Hausgenosse. Diese Auffassung behauptet sich in der Literatur, mit der Änderung, dass Adel ein ethischer Begriff wird. Allgemein ist die Auffassung, dass besonders grosser πλοῦτος: Reichtum und Üppigkeit einen schlechten Einflusz auf die Sittlichkeit eines Menschen ausüben, indem seine Selbstbeherrschung untergraben wird und seine Machtswollust und Willkür erregt werden. Bei SOPHOKLES und EURIPIDES bemerken wir ein allmähliches Streben den Menschen als Individuum zu schätzen ungeachtet Stand und Vermögen im Gegensatz zur früheren kollektiven Beurteilung des ganzen Standes, wobei jedes Mitglied als solches seinen Anteil bekam. Die Bekämpfung der Auffassung, alsob der Mensch wegen des Besitzes von πλοῦτος einen höheren Wert hätte, ist ein Ausfluss dieses Strebens und offenbart sich hierin, dass der πλοῦτος als feige, dumm und ungeschickt gescholten wird. In diesen geringschätzenden Worten inbetreff πλοῦτος spricht sich zu gleicher Zeit das wachsende Selbstbewusstsein der πένητες aus gegenüber der Selbstüberhebung der πλούσιοι, was ihren Besitz anbetrifft. Diese Auffassung findet ihre Fortsetsung in dem freiwilligen Verzicht auf πλοῦτος als hinderliche Überlast, wie wir sie zuerst bei Xenophon antreffen. Mit diesem Verzicht auf πλοῦτος fängt die Richtung an, die in späterer Zeit in der Predigung und Verherrlichung der Armut endet. PLATO und ARISTOTELES sehen den demoralisierenden Einfluss von Üppigheit wie den des Mangels im gesellschaftlichen Zusammenhang abhängig von den wirtschaftlichen Verhältnissen und von der Verfassung. Wenn die Macht und die gänzliche wirtschaftliche Freiheit den Wohlhabenden gehört, werden die Freveltaten, die mit grossem πλοῦτος verbunden sind, gefördert.

5. *Moralisten* treten mit ihren vorsätzlichen Warnungen und Ermahnungen der herrschenden Auffassung entgegen und bereiten den Weg für neue Ansichten. Sobald Handlungen eines veralteten wirtschaftlichen Systems als schädlich für einen wichtigen Teil der Gemeinschaft empfunden werden, treten sie mit tadelnden Warnungen dem entgegen, welche sie auf utilaristische oder ethische Weise motivieren. Die Ausdehnung des Besitzes durch Raub und Beute, die im Epos noch gelobt wird, wird von HESIODOS bekämpft, der die neue, kleine Bauern-oder Bürgermoral der des Adels Gegenüber stellt. Auch geben die Moralisten ihre Abneigung zu erkennen über Handlungen, die bei einer wirtschaftlichen Gesellschaftsänderung die alten Besitzverhältnisse zerstören und zugleich wirtschaftliche Revolutionen veranlassen, die ihrerseits grosse Modifizierungen in den Besitzverhältnissen zur Folge haben. Das sehen wir, wenn die „Geldwirtschaft" durchdringt. Die Jagd nach immer grösserem Besitz, die von dieser Geldwirtschaft gefördert wird, mit der Rücksichtslosigheit, die damit verbunden ist, wird seit der Zeit von allen Moralisten getadelt und das Leben von und sich Begnügen mit einem mässigen Vermögen wird von jetzt ab als das Beste gepriesen. Die Schätzung des Menschen als Individuum, unabhängig von seiner gesellschaftlichen Stellung, die, wie wir bemerkt haben, bei SOPHOKLES und EURIPIDES zu Tage tritt, führt zu einer weiteren Entwürdigung des πλοῦτος bei EURIPIDES. Nicht das Viele, das beim Kultus geopfert wird, wird von der Gottheit geschätzt, sondern die fromme Gesinnung womit auch das kleinste hergegeben wird. Den Einfluss, den πλοῦτος auf das Schliessen einer Ehe hat, hält man für töricht und falsch, und man fängt an dagegen aufzukommen. Der Verzicht auf πλοῦτος als ein Unrecht, also aus sittlicher Hinsicht, kommt zuerst vereinzelt vor bei EURIPIDES. Ein *mässiger Besitz* gilt bei allen Moralisten von SOLON bis incl. PLATO und ARISTOTELES als die beste Gewähr für das Lebensglück eines Menschen. Daneben fangen u.a. bei DEMOKRITOS die theoretischen Betrachtungen an über den relativen Wert des Besitzes. Es hängt von jemands Bedürfnissen ab, ob er arm oder reich ist. Der Wert des Besitzes besteht in der Art und Weise, wie und in der Gesinnung, womit man davon gebrauch macht; ob man denselben zum eigenen Nutzen oder zum allgemeinen Wohlsein verwendet. Πενία an sich soll nicht als Unglück

oder Schande betrachtet werden. Man soll sie ertragen und dagegen kämpfen. Von Ergebung ist nicht die Rede. Von Askese, in einem gewissen Grade dem Lebensglück des Menschen zuträglich, ist zuerst die Rede bei Xenophon, bei dem die Gleichgültigkeit hinsichtlich des Vermögens für das Lebensglück als sokratische Auffassung gegeben wird.

Der freiwillige Verzicht auf πλοῦτος wird aus Nützlichkeitsrücksichten empfohlen, nicht mit sittlichen Gründen motiviert. Es ist eine Fortsetzung der Moral von Demokritos, die besteht in dem freiwilligen Verzicht auf jeden Wunsch hinsichtlich des Besitzes oder der Erhaltung des Vermögens um des eigenen Glückes willen und in dem frohmütigen Tragen der πενία im Glauben ein besseres als materielles Glück zu besitzen. Die Askese, die diese Moral empfiehlt, ist noch auf eine „Armut" beschränkt, die (ev. mit Arbeit) eine dürftige aber unabhängige Existenz ermöglicht.

Bei Plato ist die Auffassung mit sittlichen Gründen motiviert, dass es einem Philosophen gleichgültig sein soll, ob er Besitz hat oder nicht. Ebenso der Grad der Askese, der für einen Philosophen erforderlich ist. Die Ausübung der höchsten Tugenden kann nicht mit dem Verlangen nach materiellem Gewinn verbunden sein. Die sittliche Stufe auf der die Gemeinschaft steht, ist abhängig von dem Ansehen, dessen sich der Besitz und die Wohlhabenden erfreuen. Die beiden stehen in umgekehrtem Verhältnis zueinander. Daher gehört ein mässiger Besitz mit der sehr beschränkten Möglichkeit der Ausdehnung zu den besten Lebensbedingungen, was auch Aristoteles' Auffassung ist.

6. Wir schliessen diese Übersicht mit einigen Worten über das *persönliche Verhältnis* zwischen πλούσιος und πένης, das von verschiedenen Faktoren abhängig ist. Die vielen Wechselfälle des Glückes, die durch allerhand Ursachen begünstigt den Wohlhabenden im allgemeinen ein Gefühl der Unsicherheit hinsichtlich der Dauerbarkeit ihres Vermögens gegeben hat; die grossen Opfer, die für die Gemeinschaft von diesen gewöhnlich verlangt wurden; der verhältnismässig geringe Unterschied zwischen πλούσιοι und πένητες (ein grosser Unterschied in der Pflege und der Erziehung der Kinder, und auch in der Ernährung, Kleidung und Wohnung

zwischen beiden Gruppen wurde als undemokratisch betrachtet); die politische Gleichstellung, die den πένητες als Gruppe oft ein starkes Übergewicht und eine grosse Machtstellung gab; deren grosse Anhänglichkeit an die Demokratie und ein gewisses Misstrauen den πλούσιοι gegenüber, liessen ein Gefühl grosser Achtung und Ergebenheit bei den πένητες nicht aufkommen ebensowenig ein hochmütiges, herablassendes Benehmen bei den πλούσιοι. Die wachsende Überzeugung vom gleichen Wert der πένητες kommt in der Literatur zum Ausdruck sowohl in der Auffassung dass πενία durchaus kein Gefühl der Unterwürfigkeit geben soll, ebensowenig wie πλοῦτος ein Grund zum Hochmut sein darf, als auch im Unmut der Gegner der Demokratie über die Keckheit und das Selbstgefühl, das sich in dem Benehmen der πένητες, ja sogar der Sklaven, zeigt.

STELLINGEN

I

HET hoofdrelief in ieder Mithraeum aangetroffen is te verklaren door mystieke taalkundig mythologiese verbloeming van: „de Godheid schept het heelal".

II

Van Aristonicus, die na de dood van Attalus III van Pergamum dit rijk voor zich trachtte te winnen, verhaalt Strabo XIV 646 o.a.: εἰς δὲ τὴν μεσόγαιαν ἀνίων ἤθροισε διὰ ταχέων πλῆθος ἀπόρων τε ἀνθρώπων καὶ δούλων ἐπ' ἐλευθερίᾳ κατακεκλημένων, οὓς Ἡλιοπολίτας ἐκάλεσε. Deze benaming „Heliopoliten" duidt niet aan de burgers van een ev. toekomstige stad Heliopolis (Mommsen Röm. Gesch. II p. 53 noot) of leden van de toekomstige socialistiese staat (Wilcken, Pauly-Wissowa s. v. Aristonikos). Ze is n.l. geen afleiding van Heliopolis, maar een rechtstreekse samenstelling van Ἥλιος (= Mithra) met πολῖται in de zin van: burgers in de dienst van Helios-Mithra (mogelik als vertaling of aequivalent van een Perz. liturg. term).

III

In de beschrijving van Nero's optreden tegen de Christenen na de brand (Tacitus Ann. XV 44) moet de zin: „igitur primum correpti qui fatebantur" aangevuld gedacht worden met: „se incendium incitasse" en niet met „se Christianos esse".

IV

Lat. caelum is etym. verwant met Skt. śaila = „rots".

V

In ἀγχίμολον heeft men een soortgelijke formatie te zien als in het Ved. „gerundium" op -am. (cf. W. D. Whitney: Indische Gramm. § 995; B. Delbrück: Altind. Syntax § 225.)

VI

Bandhāyana śrautasūtra XVIII 2 : 344.5 lees: sa yathā ha vā iyaṃ gaireyī nadī nimṛjaty eti.

VII

De eigenlike betekenis van de wortel, die ten grondslag ligt aan νείφει, nix, sneeuw, is niet „glanzen" (Uhlenbeck Etym. Wörterbuch der Altind. Sprache s. v. snihyati; Schrijnen, Einf. in das Studium der Indogerm. Sprachwissenschaft pag. 58), doch „kleverig, slijmerig zijn, pakken. (secundaire bet.: zich hechten.)"

VIII

De woorden in Kauṣhītaki-Brāhmana v 6 en v 7: „etat Sviṣṭakṛto vai pitaraḥ" worden door B. Keith (Rigveda Brāhmaṇas p. 374, 375) fout vertaald door: „(it is because) the fathers are Sviṣṭakṛt's".

IX

De samenstelling van i (eti) met *accha* betekent niet „gaan naar", maar „gaan om" = ἰέναι ἐπί τι of μετά τι (b.v. Kauṣ br. XII 2, waar apa ucchrayanti door apo 'cchayanti te vervangen is.)

X

De vertaling van ἐγγύησισ met „verloving" is onjuist. Het best wordt de betekenis weergegeven met een woord als „voorhuwelik" (D. „Vorehe").

XI

De asylie-inscriptie gepubl. door Franz Cumont in „Comptes rendus de l'acad. des inscriptions et belles lettres", 1907 pag. 452 moet als volgt gelezen en geïnterpreteerd worden:

Ἔ]ως ὧδε. Καταφύγιον
τοῦ ἁγίου Διονυσίου
κατὰ ἦ[π]ιον γράμμα κτλ.

„Halt! Asyl van de heilige Dionysius volgens genadig decreet" enz. en niet, zoals Cumont: „Jusqu'ici (s'etend) le refuge de ... suivant la lettre indulgente."

XII

In de inscriptie van Gortyn (Collitz-Bechtel (Blasz): G. D. I. 4986; Recueil des Inscr. jur. grecq. II 325; Kohler-Ziebarth: Stadtrecht von Gortyn pag. 36, 6a) moet regel 12 vg. als volgt gelezen worden:

ὀμνύμε[ν δὲ ἓ] μὰν τούτο μέν ἐστι ἀβλοπίαι δικαίως πρὶν μολέθ[θαι τὰν] δίκαν, ὃ δ'ἐνεκύρακσαν μὲ ἔμεν·

en geïnterpreteerd: „Zij moeten zweren: aan deze behoort het rechtmatig toe, voordat het proces begonnen is en niet aan hem, van wie men gepand heeft."

XIII

Isocrates XIII 4 (291 d):

ἀλλ εἰ μέν τι τῶν ἄλλων κτημάτων πολλοστοῦ μέρους τῆς ἀξίας ἐπώλουν. οὐκ ἂν ἠμφισβήτησαν ὡς οὐκ εὖ φρονοῦντες τυγχάνουσι.

Legendum est: ἠμφισβητήθησαν.

XIV

Xen. Cyrop. I 6, 45:

πολλοῖς δ' οὐκ ἤρκεσεν αὐτοῖς τὸ μέρος ἔχουσι ζῆν ἡδέως.

Legendum est: αὐτὸ τὸ μέρος = enkel hun deel.

XV

Plato Leges 841. B:

τὸ δὴ λανθάνειν τούτων δρῶντά τι καλὸν . . . , τὸ δὲ μὴ λανθάνειν αἰσχρόν, ἀλλ' οὐ τὸ μὴ πάντως δρᾶν.

Delendum est vocabulum μὴ.

INHOUD

PAG.

INLEIDING 9

HOOFDSTUK I: *Wie gelden als πένης en πλούσιος ?* 11

„Arm" en „rijk" in het Ned. taalgebruik (11), Homerus (13), Hesiodus (15), Lyrici (17), Herodotus (19), Tragici (20), Voorsocratici (22), [Xen.] Ath. resp. (23), Aristophanes (24), Thucydides (28) Xenophon (28), Comici (32), Oratores (36), Plato (42), Aristoteles (45), Conclusie (52).

HOOFDSTUK II: *Oordeel over πενία en πλοῦτος blijkend uit de taal* 55

§ 1. Verband tussen stoffelike welstand en (on-)geluk (55), Conclusie (59).

§ 2. Verband tussen stoffelike welstand en persoonlike eigenschappen (60), Conclusie (64).

HOOFDSTUK III: *Oordeel over de πενία en haar gevolgen* 65

§ 1. *πενία* als een ongeluk beschouwd (66), Homerus (66), Hesiodus (66). Lyrici (67), Herodotus (68), Tragici (69), Aristophanes (70), Thucydides (70), Xenophon (70), Comici (71), Oratores (72), Plato (73), Aristoteles (74), Conclusie (74).

§ 2. De slechte invloed der *πενία* op het lichaam (75), Lyrici (75), Tragici (75), Xenophon (76), Comici (76), Plato (76), Aristoteles (76), Conclusie (76).

§ 3. De slechte invloed der *πενία* op de geest (77), Homerus (77), Hesiodus (77), Lyrici (78), Tragici (79), [Xen.] Resp. Ath. (80), Aristophanes (81), Thucydides (81), Xenophon (82). Comici (82), Oratores (83), Plato (87), Aristoteles (87), Conclusie (88).

§ 4. Lof der *πενία* (90), Tragici (91), Aristophanes (91), Thucydides (92), Xenophon (92), Comici (93), Oratores (94), Plato (95), Conclusie (95).

HOOFDSTUK IV: *Oordeel over de πλοῦτος en zijn gevolgen* .. 96

§ 1. *πλοῦτος* als een geluk beschouwd (96), Homerus (96), Hesiodus (97), Lyrici (98), Tragici (100), Voorsocratici (104), Aristophanes (104), Xenophon (105), Comici (106), Oratores (107), Plato (108), Aristoteles (110), Conclusie (110).

PAG.

§ 2. πλοῦτος als een kwaad beschouwd (111), Homerus (112), Hesiodus (112), Lyrici (112), Tragici (114), Voorsocratici (115), Aristophanes (115), Thucydides (116), Xenophon (116), Comici (117), Oratores (118), Plato (119), Aristoteles (120), Conclusie (120).

HOOFDSTUK V: *Hoe moet men oordeelen en handelen met betrekking tot* πενία *en* πλοῦτος *volgens moralisten* 122

Hesiodus (122), Lyrici (123), Tragici (123), Voorsocratici (125) Xenophon (126), Comici (127), Oratores (127), Plato (128), Aristoteles (129), Conclusie (130).

HOOFDSTUK VI: *De verhouding tussen* πλούσιος *en* πένης 132

Homerus (132), Hesiodus (132), Lyrici (132), Tragici (133), Voorsocratici (134), [Xen.] Resp. Ath. (135), Aristophanes (135), Thucydides (135), Xenophon (136), Comici (136), Oratores (137), Plato (138), Aristoteles (138), Conclusie (138).

GESAMTERGEBNIS 140

